

ТАТОМИР ВУКАНОВИЋ

ВРАЊЕ

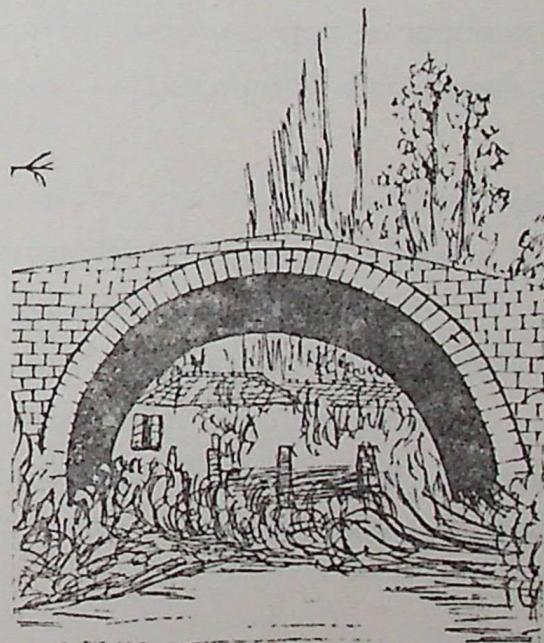
ЕТНИЧКА ИСТОРИЈА И КУЛТУРНА БАШТИНА
ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА
У ДОБА ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ВРАЊЕ

ЕТНИЧКА ИСТОРИЈА И КУЛТУРНА БАШТИНА
ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА
У ДОБА ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878.

Врање. 1978. год.

Рече зе нт и:

1. Др Мил. С. Васовић, проф. универзитета у Београду;
2. Др Миљана Радовановић, виши научни сарадник Етнографског института САНУ — Београд.

*За садржину одговоран
автор књиге.*

Документационо — илустративна опрема

Цртеже у тексту, планове и карте у прилогу урадили:

1. Милана Јерков, картограф Природно — математичког факултета у Београду;
2. Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш;
3. Драган Гашевски, граф. дизајнер ЈУР Штампарије Прешево.

Фото табле у прилогу:

Фото служба СИЗ Културе Врање (радник Божа Марјановић).

Колор табле у прилогу:

1. Фото служба Етнографског музеја у Београду;
2. Фото служба СИЗ Културе Врање.

Штампано средствима СИЗ Културе Општине Врање.

РАДНИЧКИ УНИВЕРЗИТЕТ У ВРАЊУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА КЊ. 13.

Уредник

Петар С. Јовановић — Шукар

Université auv ière — Vranje

Éditions spéciales, vol. 13

Rédakteur: Petar S. Jovanović — Šukar

Tatomir Vukanović

V R A N J E

L'HISTOIRE ETHNIQUE ET L'HÉRITAGE CULTUREL DE LA
RÉGION DE VRANJE DANS LA PÉRIODE DE LA LIBÉRATION
DES TURCS EN 1878

Vranje 1978

САДРЖАЈ:

	Страна
Увод	1
I	
Врањско гравитационо подручје	3
Географске основе врањског гравитационог подручја	4
Врањска топонимија	6
1. Топоним Врање	6
2. Микротопоними врањске варошке баштине	10
II	
Историјска прошлост Врања и њеног гравитационог подручја	14
Ослобођење Врања од Турака 1878. године	19
1. Револуционарно — ослободилачки покрети и устанци	19
2. Борбе за ослобођење врањског подручја 1878. год.	23
3. Имена погинулих добровољачких бораца за ослобођење Врања 1978. год.	38
4. Имена рањених добровољаца у борбама за ослобођење Врања 1878. године према националној припадности	39
Петиција Врањанаца кнезу М. Обреновићу да се врањско гравитационо подручје присаједини Кнежевини Србији	41
Петиција врањских Турака и Албанаца кнезу М. Обреновићу, да се врањско гравитационо подручје не присаједини Санстефанској Бугарској	45
Петиција руском цару да се пиротско, трнско и врањско гравитационо подручје не приклуче Санстефанској Бугарској	46
Допринос врањског подручја ослободилачком ратовању 1877 — 1878. год.	48
Повратак депутата Митка Јовановића из Петрограда (данашњи Лењинград) у Врање	48
Оснивање грађанске управе у Врању после ослобођења од Турака 1878.	49
1. Организација и оснивање управне службе	50
2. Оснивање и организација судске управе	56
3. Оснивање и организација финансијских власти	57
4. Оснивање и организација православне црквене управе	57

5. Муслиманска и јеврејска црквена управа — — — — —	59
Обележавање двогодишњице ослобођења врањског подручја од турског ропства у 1880. години — — — — —	59
Диплома врањских грађана од 1. маја 1890. год. издата Ђенералу Ј. Белимарковићу у знак захвалности за његово успешно командовање српском војском приликом ослобођења Врања од Турака 31. јануара 1878. године — — — — —	60

III

Број домаца и становника у насељима врањског подручја 1861. год. —	63
1. Дервен кол — — — — —	64
2. Виногаш кол — — — — —	66
Типови сеоских насеља у врањском подручју у турско федуално доба до ослобођења од Турака 1878. — — — — —	69
1. Село — — — — —	70
2. Сеоска кућа — — — — —	70
3. Расељена сеоска насеља — — — — —	71
Становништво и насеља врањског подручја после ослобођења од Турака 1878. године — — — — —	71
Насеља и становништво у врањском гравитационом подручју према попису извршеном између 22. фебруара и 22. марта 1879. год. по општинама и срезовима — — — — —	72
1. Срез масурички — — — — —	72
2. Срез пољанички — — — — —	74
3. Срез пчињски — — — — —	75
4. Врање — — — — —	78
5. Становништво мусиманске вере — — — — —	79
Насеља и становништво у врањском гравитационом подручју у 1879. год.	80
1. Срез масурички — — — — —	80
2. Срез пољанички — — — — —	82
3. Срез пчињски — — — — —	84
Споменици културе — — — — —	87
1. Манастир Св. Прохор пчињски — — — — —	88
2. Црква Св. Илије у с. Каџапуну — — — — —	88
3. Саборна црква Св. Тројице у Врању — — — — —	89
4. Црква Св. Богородице у с. Собини — — — — —	90
Историја врањске фолклорне архитектонске баштине — — — — —	90
Планска урбанизација Врања у 1881. години, три године после ослобођења од Турака — — — — —	98
Етнички састав становништва врањског гравитационог подручја и вароши Врања — — — — —	99
Фолклорна архитектура — — — — —	100
1. Механе и ханови у старој Врањи — — — — —	104
2. Врањска варошка кућа — — — — —	107
3. Унутрашње уређење и изглед врањске куће — — — — —	109
4. Бања (Врањска Бања) — — — — —	111

Страна

Чишћење ходачасника топлом бањском водом на чисти понедељак	113
5. Преображење — — — — — — — — — — — — — — — —	114
6. Владичин Хан — — — — — — — — — — — — — — — —	114
7. Сурдулица — — — — — — — — — — — — — — — —	115
8. Друмски ханови — — — — — — — — — — — — — — — —	116
Етничка миграциона кретања у Врањском Поморављу — — — — — — — — — — — — — — — —	116
Аграрне прилике у врањском гравитационом подручју у XIX веку — — — — — — — — — — — — — — — —	117
1. Чифлачки режим — — — — — — — — — — — — — — — —	118
2. Пољопривреда — — — — — — — — — — — — — — — —	119
3. Аграрне прилике у врањском подручју после ослобођења од Турака — — — — — — — — — — — — — — — —	120
4. Турци као власници имања у врањском подручју — — — — — — — — — — — — — — — —	121
5. Села под агалуцима у Польаници — — — — — — — — — — — — — — — —	122
6. Села врањског подручја где српски сељаци обделавају „турску“ земљу по погодби — — — — — — — — — — — — — — — —	123
7. Харач и црквене дажбине — — — — — — — — — — — — — — — —	124
8. Сточарство — — — — — — — — — — — — — — — —	125
9. Гајење свилене бубе — — — — — — — — — — — — — — — —	126
10. Гајење дувана у врањском подручју — — — — — — — — — — — — — — — —	126
Занати и еснафи — — — — — — — — — — — — — — — —	128
1. Ужарска производња — — — — — — — — — — — — — — — —	130
2. Мутавџијска производња — — — — — — — — — — — — — — — —	131
Рударство — — — — — — — — — — — — — — — —	131
Трговина — — — — — — — — — — — — — — — —	132
Трговачки еснафи — — — — — — — — — — — — — — — —	134
Печалбарство — — — — — — — — — — — — — — — —	135
Саобраћајне прилике и путеви у врањском крају у XIX веку — — — — — — — — — — — — — — — —	136
Економске прилике у врањском подручју после ослобођења 1878. године — — — — — — — — — — — — — — — —	137
Земљишна имовина врањских Турака који су 1878. године емигрирали из врањског подручја — — — — — — — — — — — — — — — —	138
Нови власници страначких имања у врањском подручју после ослобођења од Турака 1878. године — — — — — — — — — — — — — — — —	142
Историјска миграциона кретања становништва врањског подручја 1877 — 1878. год. — — — — — — — — — — — — — — — —	146
1. Насилна миграциона кретања — — — — — — — — — — — — — — — —	147
Породични задружни живот у врањском подручју — — — — — — — — — — — — — — — —	148
1. Права и дужности жене — — — — — — — — — — — — — — — —	149
2. Трагови женског старешина у родовима Срба Врањског гравитационог подручја — — — — — — — — — — — — — — — —	151
3. Лична имена — — — — — — — — — — — — — — — —	151
4. Врањски породични надимци — — — — — — — — — — — — — — — —	152
Ритуално средство — — — — — — — — — — — — — — — —	153
1. Побрратимство и посестримство — — — — — — — — — — — — — — — —	153
2. Усињење — — — — — — — — — — — — — — — —	154

IV

V

3. Сродство по мајчином млеку — — — — — — — — —	154
4. Күмство — — — — — — — — —	154
5. Сродство по комшилуку — — — — — — — — —	155
Народна ношња — — — — — — — — —	155
I. Врањска варошка народна ношња — — — — — — — — —	155
1. Дечја ношња — — — — — — — — —	155
2. Мушкица ношња — — — — — — — — —	157
3. Женска ношња — — — — — — — — —	158
Украшавање тела, као пратећи елеменат женске ношње — — — — —	162
II. Сеоска народна ношња врањског подручја — — — — —	164
1. Власинска мушкица народна ношња — — — — —	164
2. Пчињска мушкица народна ношња — — — — —	164
3. Моравска мушкица народна ношња — — — — —	165
4. Власинска женска народна ношња — — — — —	166
5. Женска народна ношња Врањског Поморавља — — — — —	166
6. Женска народна ношња из Польанице — — — — —	168
7. Женска пчињска народна ношња — — — — —	168
8. Кривофејска женска народна ношња — — — — —	168

VI

Исхрана становништва — — — — — — — — —	170
Гостопримство — — — — — — — — —	171
Здравствене и хигијенске прилике — — — — — — — — —	172
1. Мађиско-религијска функција свештеничке молитве — — — — —	177
2. Ноћни починак и одмор — — — — — — — — —	177

VII

Просвета и школство у XIX веку до ослобођења од Турака (1878. год.)	178
1. Неколико имена учитеља у Врању у XIX веку — — — — —	180
2. Културно — просветне прилике у Бујановцу у другој половини XIX века — — — — — — — — —	181
3. Имена неколицине знаменитих Врањанаца рођених у доба турску феудалне епохе — — — — — — — — —	182
Културно — просветне прилике у врањском гравитационом подручју после ослобођења од Турака — — — — — — — — —	182
1. Врањско подручје — — — — — — — — —	183
2. Варош Врање — — — — — — — — —	184
3. Просвета и школство у масуричком срезу — — — — —	186
4. Просвета и школство у пчињском срезу — — — — —	186
5. Просвета и школство у пољаничком срезу — — — — —	187
6. Оснивање врањске читаонице — — — — — — — — —	187
7. Отварање „полугимназије“ у Врању 1881. године — — — — —	188

VII

Страна

VIII

IX

VIII

x

У В О Д

Говорити о Врању пре сто година, значи истодобно размотрити феудалну прошлост Врања и њеног гравитационог подручја — сеоског стратума, и то у време одумирања феудалног поретка, а настанка темеља капиталистичке епохе. Јер, као што је на једном месту В. И. Лењин поменуо, рат 1877 — 1878. године, донео је народу овога краја ослобођење од феудалног поретка.¹ Намеће се проблем сагледавања земље — предела и области, насеља и становништва, привреде, здравства, просвете и школства, исхране, народне ношње, главних елемената менталитета. Поред Врања — балканско — источњачке касебе пре сто година, обухваћени су и предели: Масурица, Польаница, Власина и Крајиште, Грделичка клисура (делови), Врањско поморавље, Врањска Пчиња. Притом, посебна је пажња поклоњена народним устанцима и ослободилачком војевању 1877 — 1878. године у врањском гравитационом подручју, са нагласком доприноса ратовању српске војске против Турског Царства, за ослобођење јужне Србије и присаједињење матичној земљи Србији. Уз нама доступну литературу, за овај рад користили смо и неке досада непознате историјске изворе за ослобођење југа Србије од Турака 1877 — 1878. године, чemu треба додати и извесне податке до којих смо дошли у народу путем прикупљања историјске и народне традиције о тим знаменитим годинама за југ Србије. Притом, нужно је поменути, овај наш рад има пригодан карактер, каквим га и треба сматрати. Сва та излагања кретаће се у опсегу кратког временског раздобља раније исто-

¹ В. И. Ленин: Полное собрание сочинений, том XXVI. стр. 114.

Голине 1886. Ст. Новаковић истиче врањску област, као забачени крај Турске „У коме средњи век још живи у приличном цвату“. — Ст. Новаковић: Балканска питања и мање историјско — политичке белешке о Балканском полуострву 1886 — 1905. Београд, 1906, стр. 19.

За ову проблематику упућујем на следећу литературу: В. Николић Стојанчевић: Врањско Поморавље. САНУ. Београд, 1974; стр. 1 — 580; М. Пешић: Врање. (1975), стр. 1 — 119; В. Стојанчевић: Традиционална култура Врања на прелому два века у делима Борисава Станковића. — Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXV. Београд, 1976, стр. 119 — 146.

ријске прошлости, у годинама устанка и ослободилачког ратовања 1877 — 1878. године и проблема и појава у кратком временском раздобљу после ослобођења од Турака, када су још свеобухватно живеле патријархалне навике у Врању и њеном гравитационом подручју. Колико смо успели да прикажемо етничку историју становништва и културну баштину врањског гравитационог подручја пре сто година, оцениће читаоци. Приложени илустративни материјал, истодобно има и функцију документације датих појава и проблема, за Врање и њено гравитационо подручје пре сто година.

I

ВРАЊСКО ГРАВИТАЦИОНО ПОДРУЧЈЕ

Под врањским гравитационим подручјем, подразумевамо пре-део Јужног Поморавља или Врањске Мораве, са Прешевском Моравицом, Масурицом (стари Оногошт), деловима Грделичке клисуре и побрђа, Польаницом, Врањском Пчињом (Горња Пчиња), Власином и Краиштем (Босилеградско краиште). У ствари, Врањска Морава је Врањско — Бујановачка котлина. Она је смештена између гребена Мотине (1307 м), Бесне кобиле (1922 м.), Варденика (1875 м.), Карпине (1270 м.) Крстиловце 1323 м.), Кукавице (1441 м.), Мачкатице (1638 м.), Јастребца (1163 м.). Рујна (969 м) и Самољице (554 м.). Врањска Морава има посреднички положај између Моравске Србије на С и суседног Повардарја у Македонији на Ј. Врањска Морава је пространа око 1201 км²; њена дужина износи око 56, а ширина око 35 км.

Поднебље Врањске Мораве, има локалну климу, која се карактерише особеностима насталим формирањем између модифициране — медитеранске и умерено континенталне климе, што је произашло под утицајем орографије и пластике рељефа. Значи, клима Врањске Мораве има годишња доба неуједначеног трајања. По дну котлине и у регији побрђа по ивици котлине, пролеће се јавља рано, ала кратко траје. Због тога су позни мразеви честа појава, тако да је воће изложено у фази цветања оштећењу од мраза. Лето је топло, суво и дуго. Јесен је исто тако дуга, топла и сунчана, али уз то и сува. Зима је краткотрајна и у ствари врло блага с незнатним снежним покривачем. Ободно побрђе и планински регион напротив, обилују снежним покривачем.²

² **Ј. Ф. Трифуноски:** Врањска котлина, књ. I, стр. 11; **О. Крстић:** Грделичка клисура и Врањска котлина. Природни услови, ерозија и шумска привреда, стр. 45; упор. **М. Костић:** Врањско — Бујановачка котлина. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 185 — 186.

ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА

Под врањским гравитационим подручјем подразумевамо крајеве и пределе, које према данашњој административној подели обухватају ове општине: 1. босилеградска, 2. бујановачка, 3. врањска, 4. прешевска, 5. сурдуличка, 6. трговишча и 7. ханска. Та целокупна територија, у време српско — турског рата 1877 — 1878. године, била је ослобођена од Турака од стране српске војске, добровољачких чета, и као најважније месних устаничко — револуционарних ослободилачких покрета. Међутим, Берлински конгрес 1878. године, одредио је сасвим другојаче границе на југу Србије, и ми ћемо у тим границама усмеравати извесна излагања из проблематике Врања пре сто година, док ћемо извесне проблеме и појаве, у које спадају и географске основе врањског подручја, разматрати у ширем опсегу, због целовитости проблематике.

Ево најзначајних географских целина у географском врањском подручју. Наиме, поред поменутих пелина, ту се истичу и ове географске целовитости: врањска потолина и Врањско поморавље. Потолину сачињавају котлине: врањска, бујановачка и масуричка котлина. Врањско поморавље чине два дела: котлинско ободно побрђе наведених котлина и долински део Јужне Мораве, са њеним притокама овога подручја. Треба поменути, да Врањско — бујановачка котлина чине јединствен појам, „у смислу низијског котлинског простора.“ Надаље, Грделичка клисура, стара текстонска удолина, где је Јужна Морава епигенетски усекла своју долину, у ствари је најизразитија планинска област у току реке Јужне Мораве. Ова клисура, са превојом код Предејана, докле сеже врањско гравитационо подручје (клисура почиње код Владичиног Хана а завршава се код Грделице), састављајући перипанонско и периегејско подручје, је и климатска и фитогеографска међа. Према изнетоме, јужно подручје јужног Поморавља има пространство око 1670 km^2 .

Котлинску грађу јужног Поморавља чине алувијални и неогени седименти у низијском подручју; а кристалasti шкриљци на побрђу котлинског обода и планинском делу врањске регије. У грађи планина врањског подручја превлађују гнајсови, микашисти и филити. Ту и тамо, јављају се интеркалације мермера. Појаву еруптивних стена, прате и гнајсови и микашисти. На Бесној кобили, у пределу ушћа Бањшице у Мораву, у пределу Моминог камена, те у пределу Џепске реке, јављају се андезити, дацити и риолити.

У врањском гравитационом подручју, за економски потенцијал, истичу се песковите алувијалне наслаге и растресити неогени седименти. Неогене наслаге састоје се углавном од лапора, пешчара и конгломерата. Од Владичиног Хана према Грделици, на левој страни Мораве, поред конгломерата има ту и тамо и кречњака, пешчара и лапора.

Оквирне планине врањског географског-гравитационог подручја и њихови огранци пружају се од речних развођа до долинског дна. Карактеристично је поменути, да висинске разлике између највиших планина и речних корита местимично износе и до 1600 м, а најиста-

кутнији врхови уздижу се и преко 1900 м. То је узрок, те је рецентна ерозија на овом подручју, с обзиром на геолошку подлогу, очито изражена.

Врањско — Бујановачка котлина, истиче се са посебним регионалним климатским појавама, што стоји у тесној вези и са термалним карактером овог подручја. Имајући то у виду, ово је једна од најтоплијих котлина у Србији.

Од старине, у врањском гравитационо-географском подручју, у склопу климатских и хидрографских прилика, а у односу на пољопривреду, истичу се две врсте чиниоца, позитивни и негативни. Ево њихових одлика. Наиме, ту су релативно плитке и обилне издани, које су у ствари водни резервоар, и напоредо са тим текућа вода, која се у извесној мери користи за наводњавање. У јужном Поморављу, од Бујановца до Грделице, да наведемо само тај пример, Јужна Морава прима тридесетдве веће и исто толико мањих река и речица, односно потока. Затим, у том подручју, Моравине притоке примају око 300 водотока. Помињемо и следећу чињеницу, наиме, од поплава Јужне Мораве у Врањско — Бујановачкој котлини, плављењу је изложен око 8.000 ха, а од њених притока око 6000 ха, и то углавном ораница и ливада. Укупно, то износи око 14.000 ха. односно око једне трећине укупне површине долинског земљишта. Карактеристике друге, негативне стране, као што се види по наведеним бројкама поплављених равни, што прати деструкцију терена, разорним дејством повремених токова и бујица.

Напокон, помињемо, земљишни покривач врањског гравитационо-географског подручја, је разноврсних продуктивних својстава. Наиме, у јужним крајевима врањске регије, заступљене су две групе: 1. Агенетичке творевине, где долазе скелет, скелетондне земљишне творевине и алувијално-делувијални наноси; 2. Генетичне творевине, где су заступљени типови земљишта: гајњача и њени варијетети, смоница и њени варијатети, затим подзол, и уз то трагови планинске црнице. Агенетичне творевине покривају највећи део подручја и заузимају у ствари око 75% површине врањског подручја. Надаље, гајњаче, смонице и подзол, заузимају средњи висински део врањског подручја, и на нагибним теренима су у стању еродираних типова. Планинске црнице, заступљене су у ствари на високим теренима, као и на површинама са проређеним шумама. У ствари генетичке земљишне творевине заузимају у врањском подручју 22% до 25% од укупне површине врањске регије.³

³ М. Костић: Јужно Поморавље. — Економско — географске одлике. — Лесковачки зборник, књ. IX (1969), стр. 195 — 202; Ж. Јовчић: Рецентна ерозија и акумулациони процеси у Врањској котлини и Грделичкој клисури. Врање, 1966.

Врање. — Врање се налази у СЗ делу Врањске котлине, простирући се знатним делом с обе стране Градске реке, леве притоке Јужне Мораве. У ствари, то је додирни појас котлинског дна на ЈИ и планинског подножја на СЗ, где је додирна раскрсница путева кроз јужно Поморавље, поред Царског друма, који је туда лоциран половином XIX века. Ово варошко насеље, налази се на 480 м надморске висине и има средњу јануарску температуру — 3° C, а средњу јулску температуру 22,0° C, с апсулутним максимумом од 38,3° C, те Врање са приградским насељима, има умерено континенталну климу.⁴

Као што смо поменули Врање је смештено уз СЗ обод Врањске котлине, и то на додиру котлинског дна и стране. Крајем средњега, а почетком новог века, Врање постаје значајно насеље у Врањској котлини и суседном побрђу, мењајући лик насеобински, постајући од села варошко насеље, где се налазила у првим годинама турске владавине јужном Србијом, српска турска власт за врањско подручје. Свакакао, од тога доба, Врање повезује велики бој сеоских насеља са подручја Врањске котлине и планинско-брдовитих насеља ове регије. Варош је свакако мењала и свој топографски положај, у вези са економским и саобраћајним функцијама, које су се током векова мењале. Варошко насеље Врање, развило се из сеоског насеља, које је било подграђе Марковог калета. Значи, варошко насеље се развило на месту где се данас налази Горња чаршија. Кроз деценије и столећа, одатле су произашле све некадашње и данашње махале и улице старога и новога Врања, које се ширило поред Врањске реке, а потом ка сеоским насељима Собини, Шапранцу, Рашкој и Доњој Врањи.⁵

ВРАЊСКА ТОПОНИМИЈА

1. ТОПОНИМ ВРАЊЕ

Стеван Немања је заузео од Византинаца Врање. У историјским изворима, о томе се каже; како је Немања заузео: „Липљан и Мораву и глаголјеми Врани.“ Учени слависта Б. Даничић означава Врани као жупу, крајину. Прави народни облик од старине гласи Врање. Овакви су облици најчешће настајали на бази антропонима, али и из „сигнатурске везе“. Значи, овде не би морало бити „супстантизација адјектива врањи, и топ. Врање не би требало доводити у везу са апелативом врана“. Ово из разлона, мисли М. Павловић, што такво

⁴ Ј. Ф. Трифуноски: Врање. Годишен зборник на Филозовскиот факултет на Универзитетот во Скопје, кн. 7. Скопје 1954, стр. 123; Ј. Б. Марковић: Географске области СФРЈ. Београд, 1967, стр. 297 — 298, 304; Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник књ. IV (1968), стр. 429.

⁵ Упор. В. Бурић: Привреда Врања. — Врањски гласник, књ. VI. (1970), стр. 333 — 334.

објашњење не би имало подлогу ни у детаљним микротопонима, где су изведенице на — ин и на — ов: Вранин Доль Вранова стћна. „Облик Врање се јавља уз апелатив у изразу врање гнездо, као ознака опште квалификације, али не посесивно“. Другојаче објашњење темељило би се на типу *vorn* — *varn*, у с. *Vrn*, како се јавља у топониму *Vrnezi*, *Vrnođkolo*, како носи назив рударска јама, јамско окно близу Летнице на огранцима Скопске Црне горе.⁶ У ствари, Врнавоколо је сеоско насеље у општини Витина на Косову.⁷

Даље, у науци је истакнуто, да за неке крајеве вокалско скраћивање не мора бити неопходно. Међутим, објашњење, дато у науци са „јама“ или „рударска јама“ односно „рупа“, без резерве се не би могло приметити, а то заправо поради сомантичке дивергенције у више топонима, са ознаком „рупа“, где су изједначене две разне базе. Затим је наглашено, да се право етимолошко идентификовање темељи на Даничићевом тумачењу из средњовековног помена „глаголјеми врани“, што одговара изразу „назван крајиште“, односно „граница ооласт Србије“. Међутим, исти назив је постајао и у Византинца и Римљана, а касније је „крајиште“ — изгубило то значење. Аналогно томе, у Скадарском језеру има острво Врањина, које се помиње исто тако у средњем веку. И тај је назив ширега значаја, замењен називом Крајина — Скадарска крајина, Црногорска крајина.

Претпоставка за објашњење топонима Врање са ворн — варн, „јама“, односно „рупа“, није најубедљивија. Јма у нашим земљама микро топонима, који нису „рупе“, односно „јаме“, већ у ствари стene, брда. То не показује мотивисаност, иако је нормално да оронимски апелативи и од њих постали оронимски називи, буду мотивисани. Бива, треба изнаћи објашњење коегзистенције два супротна значења у једној речи.⁸

Потребно је исто тако, учинити осврт и на другојаче схватање тумачења топонима Врање. На овом месту дајемо тумачење ученог хrvatskog лингвисте П. Скока. Наиме, он наводи придев вран — врана, одр. врани, обележавајући га као балто — слов. свесл. и прасл. **vorgъ* „мрк“. Поименичен у м. р. *vrēn* ген. *vrâna*. Надаље, помињемо и значења 1. гавран, 2. (вран) eufemizam за враг од чега

⁶ Б. Даничић: Рјечник из књижевних страна српских, књ. I. У Биограду 1863, стр. 154 — 155. К. Јеречек: Историја Срба, књ. I. Београд, 1952, стр.; Т. П. Вукановић: Средњовековна жупа Врање. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 113; Мил. Павловић: Топонимија околине Врање. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 303.

На коцку, помињемо и тумачење или етимологију имена Врања и Врање, као топонима на југу Србије, које је крајем XIX века дао познати врањски списатељ Јов. Хаџивасиљевић. Наиме, он сматра да Врања означава жупу, да је у средњем веку значило жупу, а име Врање, место ју тој жупи. Он даље сматра да корен вр и основа врањ, вран, постоје у Римљана, Грка (Византинца) и Словена. — Јов. Хаџивасиљевић: Ка историји града Врања и његове околине. — Годишњица НЧ. књ. XVI Београд, 1896, стр. 268 — 270.

⁷ Именик места у Југославији. Београд, 1973, стр. 431.

⁸ М. Павловић: наведени рад, стр. 304, 321.

долази вранов, врански, односно „Ђаволски“. У ж. роду јавља се врана — „село Врану с градом Кључем“; 1°. *corvus*, 2°. врста рибе; исто тако балто — слов., свесл. и прасл. Употребе: *vrama* с придевима на — ин врани и на —ј врањи, те поименичен на ие Врањиц (Сплит — Хрватска), као и на-ача Врањача (подручје Фоче — Босна и Херцеговина); Врањаче (Дувно — Босна и Херцеговина). На —ак као топоним јавља се Врањак (подручје Модриче у Босни и Херцеговини, подручје Охрида у Македонији и Жумберка — Јастребарско — Хрватска), ген. — њка. Дакако, вала нам поменути и име биљке врањак „*orchis mogio*“, те врањи лук (1. црвени, 2. модри, 3. бели). Томе додајемо и називе: врањ, врања (таплун, тапун, чеп). У чешком, исто то је заступљено. У пољ. *Wrona*, рус. ворона (бродски термин) прасл. *vornъ*. Слог вра — настало је по закону ликвидне метатезе. Деноминал на — или одврањити (-буре) — одврањивати. Напокон, ту је и позајмица у Румунији из јужнословенских језика: врана, отвор за чеп; отуда и чеп по семантичком закону.⁹

Поименичен у ср. р. следује топоним Врање (Севница — Словенија и јужна Србија). Ту сврставамо и топониме: Врањ (Титоград — Црна Гора), Врања (Пазин — Хрватска), Врање Село (Пореч — Хрватска), Врања печ (Камник — Словенија), Врањска Бања (јужна Србија — од XX века). У исту групу, даље, долазе топоними у ср. роду на ов: Враново (Смедерево — Србија), Вранов Дод (Јастребарско — Хрватска). Потом следују деминутиви на ић: Врановићи (Зеница, Грачаница, Кладањ — Босна и Херцеговина; Котор — Црна Гора). Из те проблематике наводимо и следеће топониме, који означавају, слично топониму Врање, називе насељених места: Врановац (Светозарево — Србија; Пећ — Косово); Врановача (Т. Кореница — Хрватска); Врановци (Сл. Брод — Хрватска; Гостивар — Македонија); Врановичи (Чромељ — Словенија); Врановина (Бос. Петровац и Фоча — Босна и Херцеговина; Нови Пазар — Србија); Врановине (Госпић — Хрватска); Вранско (Желец — Словенија); Врањани (Пожега — Србија); Врањешница (Колашин — Црна Гора); Врањевци (Битола — Македонија); Врањевићи (Мостар и Фоча — Босна и Херцеговина); Врањи Врх (Марибор — Словенија); Доње Врање (Врање — Србија); Врањица (Трогир — Хрватска); Врањина (Титоград — Црна Гора); Врањковци (Вареш — Босна и Херцеговина); Врањска (Босанска Крупа и Билећа — Босна и Херцеговина); Вран Поток (Горажде — Босна и Херцеговина); Врана (М. Лошин и Београд на мору — Хрватска); Вранци (Прилеп — Македонија); Вранче (Прилеп — Македонија); Вранчићи (Хацићи — Босна и Херцеговина); Вране (Ариље — Србија); Вранеше (Н. Варош — Србија); Враниши (Горажде и Соколац — Босна и Херцеговина), те Врање (Србија); Врани До — Вранин До — Приштина — Косово); Враниште (Струга — Македонија; Пирот — Србија и Драгаш — Косово); Вранишица (Александровац — Србија)¹⁰.

⁹ P. Skok: *Etimologiski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, knj. III. Zagreb 1973, str. 617 — 618; Đ. Dančić nav delo, str. 154.

¹⁰ Именник места у Југославији. Београд, 1973, стр. 121, 426 — 427.

Према студиозним разматрањима познатог албанолога Г. Мајера, овај термин у арбанашком језику је посуђеница из словенских језика.¹¹ Међутим, учени албанолог Н. Јокл, томе се с правом противи, износени и тражени илирско порекло ове речи: vrânê, vranëtë — у гегијском дијалекту; те vrë, vrërëte — у тошкијском дијалекту; vranj — у гегијском и „trübe“ = vrënj у тошкијским говорима. Затим, vranës, глагол vranonj у Гега, што се темељи на vrëgonj („werde finster“). Томе треба додати успореднице из балтичке групе придев ст. прус. warnis,¹² тит. várnas лот. várna, лит. varnytis (= враић).¹³

Након свега изнетог, из наведених примера, следује овај закључак: слог вра — настао је по закону ликвидне метатезе, упор. пољ. wrona, рус. ворона. У другим ист. евр. језицима нема успореднице осим санскр. várnas („schwarze Farbe“), али их има у угрофинским језицима: фин. vares „врана“; самоједски warna (—е) „исто“. Има мишљења (Левентал), да се ради о галском пореклу vernos „јоха“, а да стоји у вези са примитивном техником бојадисања у црно.¹⁴

На концу, помињемо и топоним Себе Врање, како се зове сеоско насеље на домаку Врања у јужној Србији. Назив не стоји у вези са лат. seavus, (b : v), јер нема индицеје да је ту било борбених граница лат. sebum — означава технички термин).¹⁵ Међутим гр. sebas (култ), могло би бити у корелацији са култом неког подземног божанства, јер топоним Врање у својој основи има: вор — вар, које прихватамо. А то подземно божанство, које је било црне боје, бива црни демон, имало је свој клут широм наших земаља у древној стариини, па је потом уследило и називање култног места по божанству.¹⁶ Значи, топоними на југу Србије: Врање, Доње Врање и Себе Врање, темеље се на означавању култа sebas у славу подземног божанства, демона црне боје, коме се приносио култ да би се божанство умилостивило и придобило за напредак становништва и животно поспешење. Митолошки презитак из старије сачуван је у наведеним топонимима.

¹¹ G. Meyer: Etymologisches Wörterbuch der albanschen Sprache, Strassbourg 1891, str. 408. —umlhumlhëumlhumlh

¹² N. Jokl: Linguistisch — kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereich des Albanesischen. Berlin 1923, 10, 267.

¹³ P. Skok: nav. delo, str. 618.

¹⁴ P. Skok: na nav. mestu.

¹⁵ Мил. Павловић: нав. рад, стр. 322, сматра да Себе Врање има значење „Пут врањски; станица на давнашњем путу Краишта“. У тур. језику себил, у значењу пут, место, најчешће мала ограда, где се делила путницима вода. — Турско — Български речник, София 1952. Издала Българската академија на науките.

¹⁶ М. Петровић: Божанства и демони црне боје код старијих народа. Београда, 1940; В. Чайкановић: О српском врховном богу. САН, Београд, 1941, стр. 47 — 57, одељак „Црни Бог“.

О топонимима од имена црног бога код Источних и западних Словена види А. Афанасјев: Поетическија воззренија Славјанъ. Москва 1865, 1, 92 и даље.

2. МИКРОТОПОНИМИ ВРАЊСКЕ ВАРОШКЕ БАШТИНЕ

Из минуле историјске прошлости XIX века, наводимо микротопониме врањске варошке баштине, који чине целину са осталом проблематиком Врања у доба ослобођења од Турака 1878. године.

Амам, крај или део *Горње махале*, назван тако према објекту хамам, који датира као презитак санитарне културе баштине с краја XVII или почетком XVIII века.

Амбар махала, део варошког насеља, назван тако према варошким амбарама — кошевима (силоси за варошко жито), који су се налазили на простору између данашње општинске зграде и Диспанзера АТД.

Асан — *баир*, крај или део вароши, познат и под именом Баир (увишење), данас под виноградима, назив према припадности из доба турске феудалне епохе.

Ашарат мала, назив према функционеру убирачу пореза, бива канцаларији за убирање пореза, источњачко порекло израза, помиње се при крају прве половине XIX века; устанак који је букнуо у овој махали половином XIX века имао значајну улогу на југу Србије, а назван је тим именом.

Бела чешма, налазила се на атару данашњег Диспанзера АТД.

Бели мост, назив датира с краја прве половине XIX века, када је и подигнут овај мост, заменио је у вароши назив „Циганска мала“; тако се зове и крај са делом варошких кућа, а ту је и Крстата цамија.

Бујковска мала, назив према најимућнијем роду у насељу тога краја Врања, у наставку Дуђанци махале, поред Градске реке.

Бујковски мост', на Градској реци у вароши, у Бујковској махали.

Бунушењце, приградско насеље, које се спаја с Врањом. Бунушењце је романска реч од *bonus* (о : и), што значи „Добрићи“, свакако име је дошло према оснивачу влашке припадности сточарског занимања.

Варош мала, део варошког центра.

Витлиште, назива се пропланак, сведочи о обичају окретања на витлу; можда назив условило дување ветра и ковитлање које се том приликом ствара, односно витло или витлиште.

Голич, голо брдо изнад Врања, у новије доба пошумљено.

Градска река — *Врањска река*, протиче кроз варошко насеље с источне стране.

Дабин дол, назив долине кроз коју протиче поточић који извире из Пржара и утиче у Градску реку. Топоним настао свакако према роду Даба — Дабинци, сточари (млекари) овчари, који су ту у старији сточарили. С друге стране Пржара је имање и извесни топоними — микроними према роду Даберци — Дабер, из Врања. Уз то помињемо: 1. Даб, хтонична птица (доњег света — мртвих, пратилац и чувар номадских стада стоке; 2. Хроми Даба, Дабог, јавља се и у миту о Краљевићу Марку, чије се кале налази на домаку Врања; вучји пас-

тир је исто хром; 3. Даб — дуб, шумово дрво, свето шумово дрво. (У новије време надомештен микротопоним Бабин дол).

Две чешме, пропланак на брду градског подручја, очувана сада само једна чесма.

Доња махала, тако се зове микротопоним доњег дела вароши. Позната је и под именом Нова махала, постала у првој половини XIX века.

Дупка, назив за пећину на периферији вароши.

Дућанчик или *Шећер мала*, део вароши, где је у старини била развијена трговина и чаршијски живот; од центра града ка Бујковском мосту, односно садашњој малој пијаци.

Дурмиш — *бег махала*, према угледној феудалној личности, односно феудалцу, махала добила име.

Беренка, навиз махале настало по чесми, која је била „сас Ђункови“, назив према припадности оснивача. Сада усахнула.

Еврем — *бунар*, назив за део винограда и бунар (Јевремов — бунар), према припадности.

Жута вода чешма, поред пута Врање — Полјаница, према боји воде назив.

Једик — *паша махала*, назив уследио према феудалном господару, можда његовом надимку (једек = поводац, улар, у же); назив према припадности.

Једик — *паша верум махала*, (Грчка хришћанска махала), према припадности оснивача и житеља.

Јеребакан махала (гледа у земљу).

Кадри — *бегова чешма*, код Голич брда, назив према припадности.

Казан — *ћол*, означава вир на Оџинском потоку, испод Плоче у градском подручју, дубоки вир, језерце, персијско — турског порекла.

Камени мост, налази се на Градској реци у Табана махали.

Крстата цамија, од старине један крај вароши носи тај назив за цамију која је била црква, затим са дозиданим минаретом претворана у цамију о чему постоји посебна легенда, па поново преобраћена у цркву; поред ње је Бели мост.

Ковач махала, део српске вароши где је био развијен ковачки занат.

Крстоловица. Планински масив (1323 м) изнад Врања, са некадашњом мотивисаношћу: место где се налазе планински крст — идол (запис) за суседно насеље. место. Билобејрадаш

Куртоглија или *Курт Оглија махала*, назив махале према истакнутој феудалној личности, свакако оснивачу махале.

Кусо — *блато*, (кратко, мало), сада насељени део вароши; у старији варошке баште и њиве, делимично насељене.

Марково кале или *Маркова кула*, према традицији то је кула Краљевића Марка, чувеног југословенског епског јунака, од грчког порекла: пирг, кула Топоним се налази на ставама Градске реке и Мале реке.

Маркова плоча, према митологији исто порекло из средњег века, а настала по традицији у зависности од Краљевића Марка, и на њој:

Маркова чаша и Маркова ступка (ступаљка) — стопало.

Маркова пекара и

Маркова црква (пећинска црква), према митологији и историјској народној традицији, сви ови микроними везани су за Краљевића Марка.

Маркова чаша и Маркова ступка (ступаљка) — стопало.
по мачки која је ту убивена, чесма у вези мачкиног култа.

Оцинка, некада део вароши са вођњацима, виноградима, сада и настањени део; настао одређивањем припадности.

Оциндолски поток, назив по одређивању припадности, тако се зову и имања око потока (багремар). По локалитету је настао патроним оциндолски.

Панаћуриште, сада насељени део вароши у коме крају се налази и сточна пијаца; настало према одређеној функцији пазаришта, панаћуришта (трговине).

Пљачковица, планина на домаку Врања, прастари блакански топоним, свакако илирско — дарданског порекла, од plak — а (старац и старица). Свакако, ту било светилиште у доба дарданско — илирске епохе, посвећено Богињи старици — мајци, чега се прежитак сачувао у топониму у Срба.

Перуника махала, назив прастарог словенског порекла, по биљки перуника, у Старих Словена посвећене богу Перуну.

Побијен камен, више Собине, по митологији ту га бацио Краљевић Марко са суседне планине.

Погачар махала, према надимку настало породично презиме, а потом и махала, свакако још крајем XVIII, или почетком XIX века; презиме угледног врањског рода, водећег у трговини и занатству у XVIII и XIX веку, а у другом светском рату из овог рода је народни херој Сима Погачаревић.

Поп — Николина махала, названа тако према Николи Ристићу, учитељу у Врању од 1830. до 1834. год., а потом познатом врањском попу.

Пржар, део вароши под виноградима и воћем, сада и насељен, присојног положаја.

Рашка, некада самостално приградско насеље, сада део града Врања. Свакако, назив је старога порекла, можда пратећи микрониму Врање, Доње Врање, Себе Врање. И, што је важно истаћи стоји у вези са дивинизирањем Врањске реке или сада Градске реке, односно храстиња — шуме која је покривала микроним Рашку покрај Врања, бива тотем црнога бога, по коме је Врање добило име.

Росуља, зиратно земљиште — њиве, у атару Бунушевца и Шапранца, влажно земљиште (не: суво).

Рудина, широк простор, данас под виноградима.

Сарајина, назив настало по феудалном дворцу — сарају.

Свети Никола, део вароши около цркве Св. Николе, на периферији вароши, где се налази и старовремско варошко гробље.

Сефер — члебијина махала, касније добила име *Текија махала*, према истакнутом феудалцу Сефер — господину, односно касније текији настало и назив ове махале.

Собина, микротопоним некадашњег приградског насеља, сада у саставу вароши, може означавати насеље земљорадника, слободних на својој земљи у време формирања насеља.

Собинска река, назив према сеоском насељу кроз које протиче и потом пролази кроз насеље Шапранце.

Сабориница — *Сабориница*, означава пропланак у шуми на домаку Врања а исто тако и домаку Врањске Бање. У топониму сачуван траг колективног прослављања извесног култа.

Стојкова долина, на домаку вароши Врања, означава припадност.

Табакана — *табахана махала*, део вароши поред Градске реке где се прерађивала кожа, чиме су се бавили занатлије табаци.

Топлик, тако се зове извесна махала у вароши, настала по чесми, која је имала топлу воду и у току зиме.

Тригулина — *Тригулина мала*, обитовали Цигани, периферија вароши.

Тулбе (тилбе) мала, добила име по култном месту, чије се жариште угасило крајем феудалне епохе. И данас постоји назив *Тулбе*, данас ту смештена варошка зелена 'пијаца, односно њен огранак.

Турско гробље, бивша зелена пијаца, са околним простором зграда из 'области културе, просвете и образовања.

Берничево, насељени део вароши у данашње време, где се некада израђивани ћерпичи.

Бошка, назив за један део варошких винограда и воћњака; сада варошко излетиште; кутак, крајчак.

Бумке, Назив за чесму на једном пропланку у варошком атару; настало по варошком водоводу са „ћумцима“ на падини Крстиловице.

Циганска махала, варошки део насељен Циганима (Ромама).

Цикуљ (цик — чука), тако се зове врх обрастао шумом у атару насеља Врањске Бање.

Црквена махала (клисе), варошки део насеља у близини Саборне цркве.

Чешаљ, део „Доље мале“, био делимично насељен и половином XIX века.

Чука, ту „Пећина“, са очуваном мотивисаношћу.

Цам — *Стојанкина чесма* у Сараини, старински назив, у спомен лепе Стојанке, опеване у врањским народним песмама; настало још у првој половини XIX века.

Шапранце, раније сеоско насеље, сада у саставу вароши Врања, можда порекло топониму треба тражити у изразу чапранце — „козари“, са упрошћавањем африката (тш > ш), а то би почивало на преношењу назива из Пчиње, одакле су садашњи становници, миграционим кретањима досељени у прошлости. Исто тако, назив је могао настати по „чапранцима“ још у средњовековно доба, по занимању ондашњег становништва одгојем коза.

Шапраначка река, тако откад тече кроз ово насеље, а пре то је Собинска река, докле је текла кроз Собину.

Шераб — *Шерап*, сада насељени део вароши, можда назив потиче из деформације пасторалног термина сера — сјера.

Ширена, простор где се окупљала варошка омладина и забављала уз разноврсне игре; налази се на трокуту при улазу у Врање, на домаку данашњих зграда Дуванске индустрије — „Монопола“.

Сокаци: Влаински, Горњочаршијски, Дингарски, Погачарски сокак.

Путеви: Балиновачки, Бунушевачки, Доњоврањски, Златокопски, Польнички, Рашачки, Собински и Шапраначки.¹⁷

II

ИСТОРИЈСКА ПРОШЛОСТ ВРАЊА И ЊЕНОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА

Историјска прошлост Врања и њеног подручја, није проучена. Значи, и старија и новија историјска прошлост Врања, изискују свеобухватна истраживања и испитивања, како би Врање и њено гравитационо подручје добили заслужену историјску слику своје прошлости, која је свакако стара око три милениума. Још у доба праисторије, Врање насељавају Илири, односно Дарданци. Од ових прелази у руке Хеленима (Грци), а затим Римљани. Словени, првих столећа средњег века, у врањском подручју затичу Византинце и Аромуне. Са њима се мешају, претопивши у свој словенски — српски етнос знатан број тог домородачкаг становништва. Ми сматрамо, очит траг илирско-дарданског културног наслеђа, које је прешло Римљанима, а који су га наслеђујући усавршили, јесте тврђава врањска звана Марково кале. Свакако, као градска утврда, ова тврђава је обржавана и у доба

¹⁷ А. С. Јовановић: Врања и њено Поморавље. — Дело, књ. XIX. Београд, 1898, стр. 262; М. Б. Милићевић: С Дунава над Пчињу. Путне белешке. — Годишњица НЧ. књ. IV. Београд, 1882, стр. 304; В. Николић: Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво (по архивским изворима). — Лесковачки зборник, књ. V (1965), стр. 82; Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 431; М. Павловић: Топонимија околине Врања. — Врањски гласник, књ. IV, стр. 303 — 332; А. Шкаљић: Туризам у српскохрватском језику. Сарајево, 1965, с. в.; М. Златановић: Топонимија града Врања. — Прилози проучавању језика бр. 12. Нови Сад, 1976. стр. 87 — 93.

Византинаца, и у најстарије словенско — српско доба. Од Срба су је наследили и њоме стоећима владали Турци.¹⁸

Зна се да је у средњем веку Врање било сеоско насеље, и да је крајем средњег века, као сеоско насеље имало физиономију подграђа тврђаве Марково кале.¹⁹ Од времена турске управе, свакако још крајем XV века, Врање је постало варошица и седиште вилајета.²⁰ Временом, Врање се развило у варошко насеље источњачко — балканског типа, и постало седиште врањског кадилука, а затим пашалука, односно кајмакамлука. Такву је физиономију ова варош имала до ослобођења од Турака 1978. године. И, одмах по ослобођењу од Турака, Врање је међу првим градовима јужне Србије, доживело напредне урбанистичке промене, у склопу үрбанизације моравских градских насеља јужне Србије.

Бројни случајни налази: питоси, трагови керамике, накита, опреме за одећу, те оружја, сведоче о илирско-дарданским траговима на овом подручју, као и о обитавању Римљана.

Б. Курипешић наводи у свом путопису 1530. год., да се Врање састојало из „града“ (тврђава) и „вароши“. Град је био у ствари Марково Кале, а варош је подграђе, односно стари део данашњег Врања. У то време (1530 — 1531. год.), Врање је било седиште варошког кадилука и нахије. Имало је 35 муслиманских и 33 хришћанске куће. Тврђава Врање — односно Марково Кале, имала је диздара, ћехају, имама и друге функционере. Бива, у врањској нахији било је у то доба: варош Врање, 320 села, мезри и манастира 43; муслиманских дома било је 88, а хришћанских 5118 кућа.²¹

Године 1572. био је на југу Србије познати Думенов устанак, који је за извесно време имао обилату слободну земљу под својом влашћу, те који је био проблем од интереса и за само Турско Царство, које се је позабавило њиме. У то доба, у Врању је господарио турски

¹⁸ А. Соловјев: Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању. — Прилози VII, Београд, 1927, стр. 111-114; Б. Сп. Радојчић: Црква Св. Николе у Врању. Старијар, књ. XIII. Београд, 1938, стр. 60-62; К. Јиречек: Историја Срба, књ. IV. Београд, 1923, стр. 93; Ј. Хаџивасиљевић: Ка историји града Врања и његове околине. ГНЧ књ. XVI. Београд, 1896, стр. 273, 286; Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања, стр. 429; Б. Сп. Радојчић: Феудална породица Багаш из Врања. Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 19 — 23.

¹⁹ О Марковом калеу види О. Зиројевић: Марково кале код Врања. — Врањски гласник, књ. VII, стр. 287 — 289.

²⁰ С. Ризај: Убирање ције од хришћанског становништва у вилајетима Врања и Прешева крајем XV столећа. Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 258; Т. П. Вукановић: на нав. месту.

²¹ Б. Курипешић: Путовање по Балканском полуострву XVI виека. — Рад ЈАЗУ, књ. 56. Загреб, 1881, стр. 180; исто, Б. Курипешић: Путовање кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530. Сарајево, 1950, стр. 36; О. Зиројевић: Сумарни преглед врањског кадилука 1530/31. године. — Врањски гласник, књ. IV (1968) стр. 417 — 418.

кадија Синан, и Врање се помиње као седиште казе — кадилука, на чијем су се челу налазиле турске нахијске и кадилучке власти.²²

У врањском управном подручју (с. Герман), у XVI веку било је развијено дервенцијство. Затим, у то доба су дервенцијске страже одржавале пут Врање — Куманово.

У току шест месеци 1689. године Турско Царство је издало равно седам фермана против хајдуције у врањским дервенима. Овај хајдучки покрет у врањском гравитационом подручју, стоји повезан са покретом хајдуције у Македонији, где је био достигао „незапамћене размере“. У области Момине клисуре (сматрамо да се ради о подручју Врања, тј. да се ради о данашњој Грделичкој клисуре, ужи предео Владичиног Хана, сада звано место Момин Камен), деловала су три мајстора са својим бостанцијама (једренске турске чете). Како су запали у борбу с хајдучким герилцима од њих надмоћнијим, то су затражили од Турског Царства помоћ и појачање за вођење борбе. У то време, турске власти су издале наредбу, како сви морају помоћи „мајсторима“ у уништавању хајдука, и да их у томе нико не сме сметати.²³

У ферману издатом између 16. и 25. септембра 1689. године, наређено је скопском алајбегу, као посебно значајан моменат по Турско Царство, да се чува и штити утврђење Марково Кале, или Марков Град и Врањски дервен, који се налази у близини скопског санџака.

Између 26. септембра и 5. октобра 1689. године уследио је други царски ферман, којим је одређен везир Ахмед да чува Врањски дервен. У овом ферману, поново се наглашава важност Врањског дервена и његове заштите за Турско Царство и исламску веру, те се та улога поверила поменутом везиру. У ферману се наводи потреба мобилизације „ишерлера“ и градског и сеоског становништва из околине, те са другим људима способним за борбу, да се чувају и штите места врањске околине, како је то потребно. Затим, између 6. и 14. октобра 1689. године издат је царски турски ферман, којим се наређује чување Врањског и Знепольског дервена. Наредба је овог пута издата Мехмед — паши, румелијском беглербегу, ранијем бешли-аги. Даља одредба овога фермана односи се на санџак — Ахмеда, бившег алајбега Ћустендилског (велбушког), који познаје терен врањског краја. Њему се наређује да са људима вилајетских ајана, покрене житељство поменутог краја, као и феудалце те ливе да се окупе у Лесковачком дервену (Грделичка клисура) и у Кала дервену. У сваком наведених дервена поставиће се доволни број људи за њихово обезбеђење. Препоручује се строга блокада путева и забрана кретања становништва, као и

²² С. Ризај: Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врања. — Врањски гласник, к. I (1965), стр. 25 — 31; Р. Самарџић: Мехмед Соколовић. Београд, 1971. изд. СКЗ, коло 64, књ. 423, стр. 542.

²³ А. Стојановски: Дервенцијството во Македонија. Скопје 1974, стр. 77, 175; Д. Бојанић: устанак Карпоша 1689. године. — Весник Војног музеја у Београду, св. 17. Београд, 1971, стр. 86 — 87; сравни Т. П. Вукановић: Хајдуција у врањским дервентима крајем XVII столећа. — Врањски гласник књ. VIII (1972), стр. 311.

укланање раје. На крају, Мехмед — паши је наређено да пође у Врањски дервен, где ће извршити потребна војничка задужења.²⁴

У једном другом ферману, од истог датума, 6. и 14. октобра, између осталога, наређено је, да жене и породице вилајетских житеља, буду поново насељени у њихова места становиња, а они који жеље да емигрирају, да им се емиграција не дозволи.

Покрет хајдучије из 1689. године у врањском подручју, и суседним пределима Македоније и Бугарске, има у основи карактер устанка, којим се желела извојевати слобода и независност. Ти устанци падају у доба аустро — турских ратева, у којима су балкански хришћани, скоро увек били на страну Аустрије.

Покрет врањског ослободилачког устанка се све више јачао и ширио. То је био разлог те су становници турске народности, из Лесковца и Врања, емигрирали у Куманово, тражећи већу безбедност за свој опстанак. Емиграција је захватила целокупне турске породице, које су под претњом прешле у касабу Куманово, која је у то доба припадала кази Кратово. То је по речима царског фермана била непотребна емиграција, те се налаже повраћај врањских емиграната. Да би се ова наредба остварила наређено је турским властима Врања, да се постарају како би се обавила инверсна миграција Врањанаца.

У зиму 1689. и 1690. године, Косово, већи део територије Македоније и јужна Србија, били су ослобођени од турске власти, те су се налазили под управом аустријске војске, уз коју су пристали бројни јужнословенски и арбански устаници, а понајвише хајдучке чете, бројне, вичне оружју и терилском ратовању и борбама. Тако, у то доба, аустријске војне власти желеле су по сваку цену да се домогну комуникације Врање — Скопље, Качаничка клисура са тврђавом. Ради постигнућа овог циља, затражена је помоћ од маркграфа Баденског. И на крају, херцег холштанској, командант аустријске војске у наведеним подручјима, сместио је своје три регименте на зимовник у села околине Куманова, Врања и Новог Брда, а свој штаб је поставио у Оризару, на домаку Куманова. Поред тога, имао је и логор код Врања, а известан број војске смештен је на зимовник и у самом Врању.²⁵

Из Врања је био родом чувени турски јунак с краја XVII века Мехмед — паша Срхатлија. То је познати Бешли — ага Мехмед, који је постао господарем крушевачког санџака, те који је унапређен за пашу у рангу беглербега Румелије.

²⁴ О. Зиројевић: Марково Кале код Врања. — Врањски гласник, књ. VII (1971), стр. 287 — 289; А. Матковски: Турски документи од времето на аустријско-турската војна и непосредно пред Карпошевото востание (од 21. април до 14. октомври 1689. год.). — Гласник Института за националну историју, књ. XV, 1. Скопље 1971, стр. 177 — 178 — 182; Д. Бојанић: нав. рад, стр. 87, 98; упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 311 — 312; Р. Тричковић: Лесковац у великом рату (1683 — 1699). — Лесковачки зборник, књ. XVIII (1978), стр. 11

²⁵ А. Матковски: нав. рад, стр. 186; Д. Бојанић: нав. рад, стр. 105 — 108; упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 314 — 315.

Године 1690. бројно српско становништво из врањског кадилука емигрира понајвише у северне српске крајеве. То се запажа у селима врањског подручја, као што су Кукавице, Доње Врање, Глог.

Године 1693. за чување дервена Масурице, у врањском гравитационом подручју, доведен је Суљо — буљубаша са 30 арбанашких породица. Међутим, још 1668. године, насељене су извесне арбанске породице у масуричком крају, али није познато како су „нестали“.

Од 1702. до 1710. године, била су знатна миграциона кретања српског становништва из врањског подручја, како у српске суседне крајеве Лесковца, Прокупља и Ниша, тако и Новога Брда на Косову. Српско становништво је емигрирало из дервенџијских села: Грђан, Клашња, Некласина, Бабина Польана, Стражка, Репиште, Вучедол, Глог, Битваћа, Дупљане, Несврт, Лозна, Топли Дол, Дупљево и Житарница. Врањски ајани су успели да извесне одбегле домове поврате насиљно у завичај. Понајвише враћених домаћинстава било је из села Јутежа, Теговишта, Кукавице, Дупљева, Власа, Калиманца, Грамаће, Јовица, Кунова, Брестовца, Мртвице и Бацијеваца, свега 33 домаћинства, док их је избегло неколико стотина домаћинства.²⁶

На концу, турски географ Хаци Калфа наводи да је Врање у XVII веку било седиште кадилука.²⁷

Ами Буе помиње 1838. године, да Врање као варошко насеље има 6000 до 8000 становника хришћанске и муслуманске вероисповести. На крају, аустријски дипломата и познати научник Ј. Г. Хан бележи 1868. године, да Врање има око 8000 становника.²⁸

У време првог српског устанка 1804 — 1813. год., ова значајна српска револуција с печатом XIX века, нашла је одраза и на југу Србије. Наиме, вођа устанка и побуњеног народа у пределу Ветерници и Дервену (Грделичка клисура), био је познати јунак Стреља. У поменутом региону затворени су пролази на путу од Врања према Нишу. Када је први српски устанак угашен огњем и мачем 1813. године, и устанци у врањском крају прошли су веома лоше од репресалија и зулума турских феудалних власти, које су имале осветнички карактер, где се нарочито истискао врањски Мехмед — паша.²⁹

Када се говори о Врању у XIX веку, заправо о Врању пре сто година, потребно је поменути и врањску буну из 1843 — 1844. године. Ова се буна назива и именом „Ашарат“, по махали у граду, где је буна поникла. То је у основи био покрет и буна врањских Турака, против реформа и повластица које је Србима у Врању дао чувени врањски

²⁶ Р. Тричковић: Лесковац у великом рату (1683 — 1699), стр. 11 — 19.

²⁷ Ст. Новаковић: Хаци-Калфа или Батиб — Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву. Споменик САН, књ. XVIII, Београд, 1892, стр. 42 и д.

²⁸ А. Baué: La Turquie d' Europe. Vienne 1854, 344; J. G. Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1868, 82 — 83.

²⁹ Ст. Новаковић: Ново Брдо и Врањско поморавље, стр. 269.

Усеин-паша. Као исход ове буне, настало је тешко стање по врањске Србе, које су опљачкали устаници. Тада је и дошло до рушења тек саграђене цркве Св. Тројице.³⁰

ОСЛОБОДЕЊЕ ВРАЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОД.

1. РЕВОЛУЦИОНАРНО — ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТИ И УСТАНЦИ

Други српско — турски рат отпочео је 3. децембра 1877, године. У ратном плану, почетно ратовање и поприште операција српско-турског ратовања, била је одређена Нишава, Топлица и Јужна Морава у нишко — лесковачком пределу. У току ратовања, са повољним развијком борби против Турака, и бројним ратним успесима српске војске, устаничких покрета и револуционарних стремљења, операционо подручје српске војске проширило се, углавном на цео слив Јужне Мораве, до Прешева у Прешевској Моравици и Витине у Биначкој Морави на Косову.³¹

Пре свега, ваља нам поменути, у врањском подручју, устаници и револуционери народни покрети 1877 — 1878. године били су веома значајни и бројни. Скоро се може рећи да су се Срби на југу Србије, у врањском подручју, у току рата 1877 — 1878. год. нашли на страни Срба и њихова војевања за ослобођење југа Србије од турског ропства. И, то опредељење Срба, није било изражено само у прижељкивању слободе, већ се је одражавало како у револуционарним збивањима и покретима, тако и у ослободилачким устанцима, каткад придржавајући се српској ослободилачкој војсци, а каткад појавом устанка пре појаве српске војске, у позадини, на територији где су господариле турске управне и војне власти.

Становништво ханског подручја на југу Србије, међу првима је приступило револуционарном ослободилачком покрету 1877 — 1878. године, када су револуционарни покрети и устаничке акције на југу Србије, били од великог значаја за успех ослободилачког ратовања. То се огледало с једне стране у доприносу борбених акција, а с друге стране и несигурности самих турских управо — војних власти на тлу јужне Србије, а затим и на доприносу револуционарно — устаничким покрета за ослобођење, као претходница и предводница ослободилачкој српској војсци и снабдевање српске војске исхраном у устаничким насељима врањског подручја.

Из историјске традиције, која се сачувала у народу ханског подручја, револуционарном устаничком покрету на југу Србије, међу првима су приступили, као организатори, Никола Брзак, земљорадник

³⁰ Ј. Хапивасиљевић: Ка историји града Врања. — Годишњица Николе Чупића, књ. XVI. Београд, 1896, стр. 330 — 338.

³¹ Ј. Ристић: Дипломатска историја за време српских ратова за ослобођење и независност, књ. II. Београд, 1898, стр. 112.

из Доњег Јабукова и Петар Стевановић, терзија из с. Калиманца. Дакако, овима треба додати и Рајицу војводу, из калиманске махале Бојчинца. Петров шегрт („чирак“) Борђе, терзија, имао је у устанку калиманских Срба извесну значајну улогу (објављивање почетка устанка), коју је он, без обзира на грешку, успешно обавио. Из тога је времена и помен „сејменске буке“ у с. Јабукову (на букви се био склонио турски сејмен, где су га добровољци — револуционари устаници пронашли и убили. Заробљена је и поубијана турска стража под Ћурчијског вира, где је кувала „царевицу“ (кукуруз), у земљаном лонцу, за исхрану своју.

Напоредо са ханским подручјем, и предео Польаница се налазио у револуционарно — устаничком покрету српског становништва, за ослобођење од турског ропства. Наиме, у овом пределу устанак је већ био букнуо, када је српска ослободилачка војска продирала са севера и СИ у Польаницу. Револуционарно — устаничка организација, постала је у Польаници још у време првог српског — турског рата 1876 — 1877. год., када се револуционарно — устанички покрет нарочито био распламсао у Нишу и околини. На челу устанка налазио се поп Сима Поповић, из села Градње, који је ишао на договор, са члановима „Тајног српског комитета“ у Нишу, 1876. године. Почетком јануара 1878. године, Польничани су се придружили претходници српске ослободилачке војске, дошавши у додир са српским добровољцима код Прибоја.³²

У то време револуционарни устанак Срба, био је замашит у пределу Польаници, а на челу устанка, поред Симе Поповића, налазе се и свештеници и истакнути сељаци: Василије Поповић, Стојиљко Поповић и Симеун Стојиљковић. Истодобно, у Польаницу пристиже и ппоручник ослободилачке српске војске Степа Степановић. Он успева да окупио устанике из села: Големог Села, Градње, Дреновца, Белишева, Власа, Крушеве Главе, Сикирја, Студене, Тумбе и других, и да од њих формира добровољачки польанички батаљон, стављајући се на чело батаљона.³³ Према историјској традицији, која је почетком овога века забележена у Польаници: „Из сваког је села било овде по неколико бораца“.³⁴ Своју територију, польанички револуционари устаници, „очистили су од Арнаута“. Дејство устаничких чета из Польанице, Клисуре, Иногашта, није било оделито, већ се јавља и у удруженим акцијама. Томе треба додати и бројне устанике из Врања, који су избегли делимично из вароши, придружујући се устаницима суседних села Врањске котлине, а делом и Польанице, Пчиње, па и Инога-

³² Рат Србије са Турском, стр. 122; Т. Станковић: Учешће Нишића у ослободилачком рату 1876 — 1877. — „Споменица“ 60. годишњице ослобођења Ниша. Ниш, 1937, стр. 18; сравни Вл. Стојанчевић: Народни покрет за ослобођење и локални устанци у нишком санджаку за време српско — турског рата 1877 — 1878. године. — Лесковачки зборник, књ. IX (1969), стр. 174.

³³ Рат Србије са Турском, стр. 122 — 123; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, Београд 1884, стр. 294.

³⁴ Р. Т. Николић: Польаница и Клисуре. СЕЗБ. књ. VI. Београд, 1905, стр. 15.

шта. Врањско српско, влашко и грчко становништво, било је кроз цео XIX век, у време свих револуционарно — ослободилачкох покрта, опредељено үз ослободилачке устанике, нарочито оне у Србији у време првог и другог устанка. Врањанци су имали своје изасланство 1876. год. на „договор“ у Нишу са члановима „Тајног српског комитета“. На челу Врањанаца налазио се Харитон Микић,³⁵ као делегат, а вође ослободилачког покрета у самој Врањи били су: Таса Стефановић, после ослобођења „главни кмет општине врањске“, Коста Стаменковић, Стојан Петковић, Стојко Ложичко (вић), после ослобођења председник општине врањске. Поменули смо само неке од вођа, јер су у основи сви Врањанци, како Срби, тако и Власи, били определjeni за револуционарно-устанички покрет, и у њему су учествовали. То се види и из говора генерала Ј. Белимарковића, приликом ослобођења Врања 31. јануара 1878. године, којом приликом се захваљује храбрим Врањанцима, на учешћу и указаној помоћи, у борбама за ослобођење Врања.³⁶

Од краја месеца децембра 1877. до краја месеца јануара 1878. године, револуционарни устаници из Пољанице и Клисурице, на југу Србије, били су укључени у ратне операције против турске војске. Наиме, они су држали у прекиду комуникације Врање — Лесковац, за турску војску, а самим тим допринели су бржем напредовању српске ослободилачке војске како долином Ветернице, тако и кроз Грделичку клисуру. И, да није било те револуционарно — ослободилачке акције ових устаника, питање је да ли би врањско подручје било ослобођено у току јануара 1878. године, а самим тим и да ли би ти крајеви припадали Србији. Између осталога, у томе лежи знатна улога народних устаника на југу Србије, где се нарочито истичу, као што смо поменули, Пољаничани и Клисуричани. Када је 23. јануара наступила кроз Грделичку клисуру авангарда Шумадијског кора, од Цепа према Владичином Хану (с. Калиманце), била је потпомогнута од Срба устаника овог краја који су се налазили заједно са добровољцима приспели са ослободилачком српском војском из ослобођених српских крајева и осталих земаља. Ти одреди су се налазили с десне стране Мораве, те су с те стране заклањали авангарду Шумадијског кора, од напада арнаутског бashiбозлука, који се борио у саставу турске војске против српске војске. Српски устаници из врањског подручја, налазили су се у врањском крају, увек у извидници добровољаца, са којима су чинили претходницу српске војске приликом њеног наступања.³⁷

³⁵ Т. Станковић: Учешће Нишића у ослободилачком рату 1877, стр. 18; А. С. Книћанин: Ратни дневник, књ. II. Београд, 1881. стр. 349.

³⁶ Српске новине 1878, стр. 117.

³⁷ Упор. Рат Србије са Турском, стр. 121, 126; А. Книћанин: нав. рад, стр. 327 — 328; сравни Вл. Стојанчевић: Народни покрети за ослобођење и локални устанак у нишком санџаку за време српско — турског рата 1877 — 1878. године. — Лесковачки зборник, књ. XV (1969), стр. 171 — 184; исти: Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку до 1877. Лесковачки зборник, књ. XVIII (1978), стр. 50.

Као што је добро познато, 1877 — 1878. године, револуционарно устанички покрет захватио је на југу Србије многе пределе. Као жаришта помињу се власотиначки крај, Црна Трава, Знепоље у Бугарској, а затим у врањском подручју Власина, Масурица и остали крајеви које смо напред истакли. Значи, револуционарно — устанички покрет на југу Србије, у основи, био је добро припремљен, обухватајући све српске крајеве, а затим ширећи се и на суседну Бугарску. Овај покрет је дошао до свога изражаваја у време српско — турског рата, како тамо где су били између српске и турске војске окршаји, тако и у крајевима где је турска војска одступила, односно српска наступила, ослобађајући српске земље од турског петовековног ропства. Сви брдовито-планински предели и крајеви јужне Србије, важили су као жаришта револуционарно-ослободилачког покрета.³⁸

Према историјској традицији, револуционарно-устанички покрет на тлу јужне Србије и суседне Бугарске, нарочито је био развијен на подручју планине Чемерника. Ту се, наиме, приповеда, да је „деда“ Мирча, ковач из с. Козарнице, у друштву са још неколико ковача и сељака овога краја, оковао два трешњева топа, а потом истерао их на Чемерник и са Чемерника из топова пуцао на Турке, који су се повлачили из Трна, преко Власине ка Сурдулици и Врању. Турске војне јединице, мислиле су да то на њих пушта „Москов“ (Руси), па су променили правац својег кретања, окренули су низ Божичку реку према Бустендилу, плашећи се да не настрадају на непроходном Чемернику. Карактеристично је поменути, да број устаника на Чемернику сконцентрисаних, са трешњевим топовима, није био велики, износио је „неколико десетина људи“, ала је њихова појава и акција у датом времену, била тако силна да је деморалисала турске јединице, нагонећи их на повлачење и мењање праваца кретања.³⁹

Револуционарни устанак српских сељака на Чемернику, са видним резултатима борбе против турских регуларних јединица, знатно је утицао на сеоско становништво Власине, те се листом подижу у ослободилачки устанак противу Турака. То дизање на устанак, пада у исто време када и револуционарно-устанички покрет у Срба сељака црнотравског подручја. И да би ови устанци били општи, томе доприноси ослобођење Пирота од Турака. Према историјској традицији, власинско становништво је подигао на устанак Цветко Стојановић, Златко Стевановић и поп Тома Михаиловић, окуражен успехом устаника на Чемернику. Власински устаници су потукли турске низаме, који су били у то време као посада на Власини. У овим борбама, погинуо је вођа власинских српских устаника Цветко Стојановић, а био је рањен Златко Стевановић. На концу, помињемо, сви устаници, „од Власотинаца до Врања“, у то време, налазили су се под командом, устаничког вође из Ниша Коле Рашића. Масурички устаници, учествовали

³⁸ Влад. Стојанчевић: нав. рад, стр. 179 и 184, нап. 78.

³⁹ Влад. Стојанчевић: нав. рад, стр. 179 и 184, нап. 78.

су у разоружавању Албанаца, који су се налазили у турској војсци, из које су почели дезертирати.⁴⁰ У једном спису, који има карактер путописа, наводи се да су Масуричани 12. јануара 1878. год. разоружали бројне Албанце, па их спроводили у штаб српске ослободилачке војске, са пушкама које су узели од разоружаних Албанаца. Међутим, биће да се ради о Албанцима, припадницима турске регуларне војске, из ових крајева, мобилисаним за овај рат, који нису даље хтели пружати помоћ турској војсци, напустили су је и сами се затим предали команди српске војске, тражећи заштиту и слободу под српском управом.⁴¹

2. БОРБА ЗА ОСЛОБОДЕЊЕ ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА 1878. ГОД.

У српско — турском рату 1877 — 1878. године, од осбитог је значаја била за ослобођење јужне Србије битка у Грделичкој клисури, која се одиграла у јануару месецу 1878. године. У тој бици, српска војска је победила и разбила турске војне јединице и наступила је уз моравску речну долину, кроз Грделичку клисуру, ослобађајући како насеља поред Јужне Мораве, тако и планинска насеља дуж Грделичке клисуре. Турска војска је у бегу напуштала положаје и повлачила се ка Врању.

Поред значајних функција које су имале у овом рату добровољачке и устаничке револуционарно — ослободилачке јединице народних устаника, истиче се и добро поступање српске ослободилачке војске, како према заробљеницима и рањеницима, тако и према заробљеним Турцима и Арбанасима у насељима врањског подручја.⁴²

⁴⁰ М. Милићевић: Краљевина Србија, стр. 294; Ж. Живановић: Ниш и нишка знаменитост. — Србија у ратовима. СКЗ. Београд, 1958, стр. 90; Вл. Стојанчевић, Лесковачки зборник, књ. IX, стр. 179.

⁴¹ С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији (1878. и 1880.). СКЗ. коло ХБV, књ. 310 — 311. Београд, 1950, стр. 472.

О проблему народних устаничких ослободилачких покрета у јужној Србији, за дати период видети: Б. И. Бобриков, У Србији, из успомена о рату 1877 — 1878. год. Београд, 1892, стр. 96; С. Магдаленић, Из ратних успомена. Ратник, књ. XXIV. Београд, 1902, стр. 433.

Коле Рашић, Нишиља, значајна личност у ратовима за ослобођење јужне Србије од Турака у ратовима 1876, 1877 — 1878. године, имао је команду над свима устаницима „од Власотинаца до Врања“, а уз то и подстицао је сељаке на устанак и ослободилочку револуционарну борбу. — Братство, књ. VII. Београд, 1896, стр. 179.

⁴² Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. године. Издање Врховне команде српске војске. Београд, 1878, стр. 123, 126; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 472, 548; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд, 1884, стр. 294; С. Скоко — П. Опачић: Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 — 1918. године. Београд, 1974, стр. 81; Влад. Стојанчевић: Народни покрет за ослобођење и локални устанци у нишком санџаку за време српско — турског рата 1877 — 1878. године. — Лесковачки зборник, књ. IX (1969), стр. 174 — 175. Сравни Н. П. Илић: Ослобођење јужне Србије 1877 — 1878. Београд, 1977, стр. 155.

Српска регуларна војска, уз помоћ добровољачког корпуса и месинх устаника 23. јануара 1878. године ослободила је Сурдулицу и Владичин Хан. Тако је крајем месеца јануара 1878. године било ослобођено становништво Масуричке котлине, као и власинска села.

Према наређењу команданта Прве шумадинске дивизије, потпоручник Степа Степановић, прослављени српски војсковођа из каснијих ослободилачко — одбранбених ратова, 25. јануара 1878. год., из с. Прибоја, отишао је у предео Пољаницу, ради стављања на чело устаницима и напада на Турске с леђа, и тиме помогао ослобођењу Врања. Том приликом, образована је добровољачка чета од бораца Крагујевачке бригаде, на чијем се челу налазио потпоручник Ст. Степановић. Уз Пољаничке устанике, он је имао са овом четом да образује батаљон, да га добро наоружа. Као што смо поменули, Ст. Степановић је овај задатак успешно обавио.

Напоредо са изнетим, Добровољачки корпус српске ослободилачке војске, из Прибоја је 24. јануара упутио једну групу својих официра и подофицира у неослобођена српска села врањског подручја, дуж Мораве, да становништво дижу на устанак против Турака. То је имало знатног успеха, јер се народ дизао листом на устанак. То је потпомогло да је свуда долазило до локалних ослободилачких борби. Степа Степановић се у Пољаници повезао са вођама српских месинх устаника: Василијем Поповићем, Стојиљком Поповићем и Симејуном Стојиљковићем. Договор је учињен о подизању устаника, и Ст. Степановић је устаницима поделио оружје. Образован је устанички батаљон, од устаника из пољаничких села: Големог Села, Градње, Студене, Крушеве Главе, Тумбе, Дреновца, Сикирја, Белишева, Власа и других, на чије се чело ставио Ст. Степановић. Овај устанички батаљон, под командом Ст. Степановића, напао је турске јединице с леђа код Девотина и Гоча 30. јануара. Устанички батаљон под командом Ст. Степановића, разбио је турске јединице и заузео њихове положаје. Ратних губитака у људству било је с обе стране. Поред тога што је устанички батаљон састављен од Срба сељака из предела Пољанице, ослободио Пољаницу, он је веома много допринео слабљењу борбеног морала код турских јединица у Врању и околини, а ови и други српски устаници из околине Врања, учествовали су и у борбама за ослобођење Врања.

Јаке снаге Добровољачког корпуса српске војске, пошли су из Прибоја ка Бањи (данас Врањска Бања). У ствари, то је била претходница Шумадијског корпуса. Једна чета добровољаца, наишла је на турске ратне положаје код Бање, које су сачињавали: једна чета регуларне турске војске и око 200 наоружаних турских и арбанашких грађана. Како је том приликом дошло до сукоба, добровољачкој српској чети је дошао у помоћ један добровољачки батаљон. У борби која је трајала неколико сати, турске јединице су разбијене и натеране у бегство према Врању. Тако је Бања ослобођена 26. јануара 1878. године, а зна се да је том приликом погинуло 28 турских и 6 арбанашких војника. Српске добровољачке јединице су том приликом заузеле и

мост на Морави, који је био важан стратегијски чвор за пребацање српских јединица према Врању.

Истог дана када је ослобођена Бања, отпочеле су и борбе за ослобођење Врања. Наиме, 26. јануара одред устаника из врањског краја, са четом Добровољачког корпуса, преšла је с десне на леву обалу Јужне Мораве, с намером да продре у позадину турских борбених јединица на домаку Врања. Ова је чета Добровољачког корпуса у заједници са одредом устаника, добила у задатак да изврши извиђање непријатељских снага и прикупи податке о њима. Ради камуфлаже и бољег успеха у извиђању, ове јединице биле су обучене у униформу турске војске, ради заваравања трага својих кретања приликом ухођења непријатељских јединица. Ове јединице су успешно извршиле свој задатак, доспевши на домак Врања. Доспевши до једног узвишења, одакле су се добро видели турски положаји испред Врања, извидница је прикупила податке о положајима турске војске, како артиљерије и њеног распореда, тако и о положају ровова и шанчева, једном речи фортификацији турских одбрамбених положаја. Како је најзад извидница примећена од турске војске, која ју је напала, она је била принуђена да прими борбу, а потом и да се повуче са дотадашњих положаја, којом приликом је погинуло неколико бораца из одреда устаника и из чете добровољаца.⁴³

У току 27. јануара, српске ослободилачке јединице, одреди устаника и јединице Добровољачког корпуса, концентрисале су своје снаге од правца предела Пољанице и Врањске котлине и то од Бање и Прибоја, где је била концентрација главних снага српске војске.

Напоредо са тим, ради успешнијег командовања српском ослободилачком војском, устаничким одредима и Добровољачким корпусом, Штаб Шумадијског корпуса премештен је истог дана, 27. јануара, из Лесковца у Владичин Хан, где се налазио и Штаб Прве шумадијске дивизије.

До мањих борби дошло је 28. јануара између одреда српских устаника врањског подручја, једне чете Добровољачког корпуса, са турским јединицама на Пашином говедарнику и Поповом гумну. Турске јединице су том приликом потиснуте према Врању, а српска ослободилачка војска, са поменутим одредима, заузела је село Моштаницу, мост на Јужној Морави и пут који води за село Корбевац. Све су то биле веома значајне стратешке тачке на домаку Врања, за даље ослободилачко ратовање српске војске и ослобођење Врања и јужне Србије.

Охрабрена овим малим успехом, српска војска је кренула са својим ослободилачким јединицама на извршење концентрације својих снага на прилазима Врања. Знало се у Врховној команди српске војске, да су Турци решили да бране Врање, што је претсказивало тешку борбу, Командант Шумадијског корпуса генерал Ј. Белимарковић, одлучио је да постепено напада турску војску, заокружавајући

⁴³ С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 548; сравни Н. П. Илић: нав. дело стр. 155.

Врање, и притом директно нападајући турску посаду у Врању и њене одбрамбене јединице. Сходно томе, команда Шумадијског корпуса је издала наређење српској војсци 28. јануара, да заузме следећи борбени поредак. Наиме, Смедеревској бригади је наложено да као претходница продире уз Јужну Мораву. Главне снаге ове бригаде биле су смештене у селу Прибоју, док су извесна истурена одељења била у селу Мазараћу. Ова бригада је заузела положаје за борбу од Моштаничког моста на Јужној Морави, до домаћа села Бреснице и Ранутовца. Један батаљон ове бригаде запосео је коту 475 изнад Бање и Корбевца. На десној страни Јужне Мораве, налазио се Добровољачки корпус, коме је био придонет један батаљон Смедеревске бригаде.⁴⁴ Устанички одреди из Власине, Масурице и Власотинаца, приступили су Добровољачком корпусу, појачавајући тако знатно нападну моћ српске ослободилачке војске.

Између Владичиног Хана и села Стубла налазили су се Први и Други артиљеријски пук и коњица Прве шумадијске дивизије. Надаље, између села Стубла и Прибоја, налазиле су се Београдска, Рудничка и делови Смедеревске бригаде. У ствари, то су биле главне снаге Шумадијског корпуса.

Друга шумадијска дивизија, из Ветернице и Поречја, продрла је у предео Польаницу, ради опкољавања турске војске, која се била утврдила у Врању и њеним прилазима.

Истодобно, Штаб Шумадијског корпуса преместио се из Владичиног Хана у село Стубал.

Турска одбрана Врања износила је око 15.000 бораца, од тога дванаест пешадијских батаљона, два ескадрона коњице, артиљеријом која је имала осам топова и око три хиљаде арбанаских бораца. Командант турске војске при одбрани Врања био је дивизијски генерал Асаф — паша, осталим турским јединицама командовали су бригадни генерали Ибрахим — паша и Есад — паша, док је арбанашким јединицама командовао Дибралија.

Турска одбрана Врања посела је Врањску котлину од вароши до Јужне Мораве, те планине Два брата и Пљачковицу и Крстоловицу. Ови положаји су доминирали на прилазима Врању, а уз то били су добро утврђени. Турске јединице су биле наоружане најсавременијим оружјем „Пибоди — Мартини“ пушкама и круповим топовима.⁴⁵

Јединице српске ослободилачке војске, за ослобођење Врања, ишли су од моста на Јужној Морави преко Бресничке косе, прелазећи Бреснички поток пела се на Моштаничку косу и надаље ка вису Страже. Тако је ширина фронта Прве шумадијске дивизије имала три километра.

⁴⁴ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 124; сравни Н. П. Илић: нав. дело, стр. 156.

⁴⁵ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 123 — 124; С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 342; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, стр. 299; сравни Н. П. Илић: нав. дело, стр. 157 — 158.

Са планом за напад на Врању, Штаб Шумадијског корпуса био је готов 29. јануара, па је издата ратна заповест да се изврши концентрација јединица српске ослободилачке војске за напад и ослобођење Врања. Главна ратна обележја тога напада била су ова:

Добровољачки корпус, два батаљона Смедеревске бригаде и одреди српских устаника врањског подручја, имали су да заузму положај на десној обали Јужне Мораве код Бањског моста, а уз то и да ојачавају српске нападне јединице на Кумаровској чуки, која је добила и артиљеријска појачања. Добровољачки корпус је добио задатак, да артиљеријом туче турске непријатељске положаје који су се били утврдили на Два брата, Ранутовцу и Бресници. Два батаљона Смедеревске бригаде, добила су наређење да се изврше борбени напад од Моштаничког моста до села Моштанице, на левој обали Јужне Мораве.

За овим, 29. јануара ноћу и 30. јануара ноћу и пре подне, извршен је потребан распоред и очекивало се на заповест за напад за ослобођење вароши Врања.

Јединице Шумадијског корпуса, у долини Јужне Мораве на домаку Врања, чекале су наређење да крену у ратни напад, распоређене овако :

Јасенички батаљон налазио се у Бањи. На левој обали Јужне Мораве налазиле су се јединице Смедеревске бригаде; Орашачки батаљон био је учвршћен на десној страни пута Лесковац — Врање, уз Бреснички поток; док је Први подунавски батаљон био у резерви у селу Моштаници. До ових јединица, ка планини Пљачковици, терен је посела Београдска бригада; вис Камен посео је Космајски батаљон, коме су биле приодате извесне чете Добровољачког корпуса. Десно од Камена, посео је положаје Посавски батаљон; док је један батаљон као резерва остављен изнад села Мазараћа.

У извештају Команде Шумадијског корпуса, од 28. јануара 1878. год., стоји да су на положај код Прибоја и Моштанице, уз регуларну војску и Добровољачки корпус, узели учешћа у борбама и „придошли усташа из Трања и Власотинаца под поручником Соколовим“. Затим, 29. јануара они учествују и у борбама код с. Кумарева. Међутим, ми смо забележили у врањском подручју историјску традицију о овим борбама, у којој се наводи да је образован одред од устаничких бораца овог краја: Врања и приградских насеља, који се борио за ослобођење свога завичаја. По месту формирања, одред је носио име Кумаревски одред. У Кумаревском одреду било је врањских занатлија, трговаца, као и варошке сиротиње и земљорадника, надничара.

Јединице српске ослободилачке војске, биле су бројно за половину мање од турских јединица. Наиме, Шумадијски корпус је бројао 7.000 бораца, сврстаних у дванаест батаљона, с једним ескадроном коњица, док је артиљерија имала двадесетдва топа. Томе свакако треба додати и Добровољачки корпус, који је бројао 1500 бораца, као и знатне одредбе устаника из врањског гравитационог подручја.

Уследило је наређење команданта Шумадијског корпуса Ј. Белимарковића, Ђенерала, да се изврше потребне припреме за напад на

турску војску за ослобођење Врања.

Зборно место ратног похода Смедеревске бригаде, било је село Мазараћ, док су остале војничке јединице биле сконцентрисане у околини села Прибоја.

Претходнице српске ослободилачке војске запоселе су мештаничку косу и надаље до Јужне Мораве. На десној страни Јужне Мораве постављена су два батаљона Смедеревске бригаде, те неколико чета Добровољачког корпуса и устаничких одреда становништва са десне стране Јужне Мораве, који су се присједили добровољочким јединицама. Остали делови српске ослободилачке војске били су сконцентрисани на левој страни Јужне Мораве.

Главна утврђења турских одбрамбених положаја била су плавина Пљачковица, према којој је надирала Друга шумадијска дивизија српске ослободилачке војске. Друга важна одбранбена стратегијска тачка турске војске за одбрану Врања биле су Чеврљуге, према којој су биле усмерене јединице Прве шумадијске дивизије и Добровољачког корпуса. То је у ствари био одбранбени бедем заштите Врања према којима су српске ослободилачке јединице имала да се у борбама крећу.⁴⁶

Код села Ранутовца и на планини Два брата, турска војска је имала рововска утврђења, а на Чеврљугама и Пљачковици, била су још вена стратегијска утврђења. Турска војска у постављеним утврђењима на овим тачкама, била је тако постављена, да је тукла оружном ватром све прилазе ка Врању, из свих праваца. Вредно је помена, да се дужина непријатељског фронта турске војске простирада око десет километара. Али турска војска није оила успела да поседне сваку тачку, јер није за то имала доволно снаге и одбранбене моћи. Зоог тога су турске одбранбене јединице поселе само извесна узвишења која су јако утврдиле и на њима сконцентрисале извесне одорамоене снаге. Међутим, ови турски положаји нису били свуда доволно повезани, а уз то средства за везу нису била задовољавајућа, па се веза између положаја одржавала путем курирске службе. Ивица ранутовачке шуме, оила је јако утврђена од стране турских одбрамбених јединица, а главна врста утврђења били су ровови, који су се простирали према селу Моштаници. Најбоље утврђен и повезан обавештајном службом турске одбранбене војске, био је положај Чеврљуге — Два брата, који се простирао у дужини око два километра. То је била најчвршћа одбрамбена тачка Врања, и њене турске посаде.

Теснац између планина Пљачковице и Крстоловице, запоселе су турске одбрамбене јединице код Средње чуке, Девотина и Марковог калета, изнад Врања, чинећи јединствен и јак одбрамбени бедем.

На десној обали Јужне Мораве налази се село Кумарево, а изнад њега Кумаревска чука висине 510 м. Тај положај је доминирао над извесним турским поседнутим положајима код Два брата. Чим су

⁴⁶ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 126, 130 — 131; сравни Н. П. Илић: нав. дело, стр. 158 — 159.

српске јединице и њихова команда уочиле да Кумаревска чука није поседнuta од стране турских одбрамбених јединица, од стране српске команде издата је наредба да се запоседне Кумаревска чука.

Након тога, Команда Шумадијског корпуса, 29. јануар је одржала саветовање у селу Прибоју, којом приликом је размотрена војна ситуација и извршен распоред српских ослободилачких јединица на турске одбрамбене положаје, а главни правац напада био је Моштаничи и Бреснички вис.

Распоред српске артиљерије имао је следеће положаје: Прва польска батерија заузела је положај код Два брата, где се укопала, заузимајући положај обале Јужне Мораве и пута Врање — Владичин Хан. Затим, Четврта батерија укопала се на вису изнад Бресничког потока. У резерви се налазила Трећа батерија, смештена испод села Моштанице.

Београдска бригада посела је положај између села Моштанице и Бреснице.

Друга шумадијска дивизија, са извесним јединицама Добровољачког корпуса и одреда устаника, добила је задатак да се усмири ка турским одбрамбеним положајима на планини Пљачковици.

Други лепенички батаљон, две чете инжењераца и два брдска топа били су пребачени у село Дреновац.

Крагујевачки и Колубарски батаљон, ојачани устаничким одредима из Пољанице, коњицом и инжењерцима, посели су положаје код Бељанице и Девотина, испред Пљачковице.

Рудничка бригада распоређена је као резерва у селима Мазараћу и Моштаници, док је Четврти батаљон ове бригаде, исто као резерва, смештен на Попово гумно; Други артиљерски пук, такође је остављен као резерва између села Стубла и Прибоја; ту се у резерви налазила и коњица, спремна за покрет; док се комора налазила у селу Прибоју.

Све наведене јединице, а нарочито артиљерија, морале су заузети наведене положаје у току ноћи, да не би турска војска открила кретање српске ослободилачке војске и њене припреме за напад.

Целе ноћи обављане су припреме за предстојећу борбу: подељена је резервна муниција, храна, обављене су припреме за польску болницу и прихваташа рањеника, а ту и тамо извршена је и потребна попуна борбеног људства.

Штаб Шумадијског корпуса, издао је наредбу својим јединицама, да се спреме резервни положаји код села Мазараћа, у случају ако српска војска буде принуђена на повлачење.⁴⁷

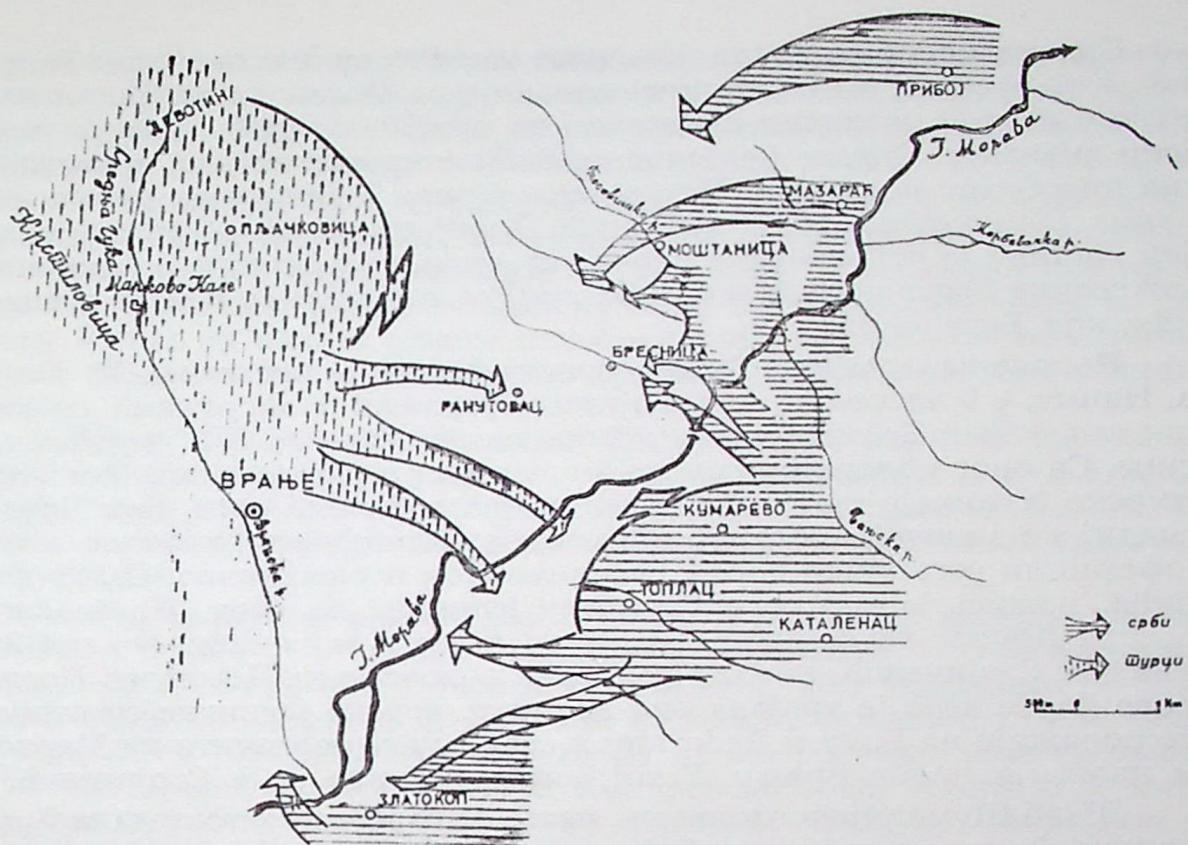
⁴⁷ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 126 — 127; С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 548; упор. Н. П. Илић: нав. дело, стр. 159 — 160.

Команда Штаба шумадијског корпуса, одлучила је да напад на турске јединице које су се биле утврдиле бранећи Врање, отпочне у 12 часова. Међутим, како су турске извиднице откриле припреме српске војске за напад на Врање, предухитриле су тај напад и у 10,30 часова турске ратне снаге отпочеле су напад на српску ослободилачку војску. Напад је извршен са свих страна, где је турска војска држала своје положаје, код села Ранутовца, са планине Два брата, од Врања, од Чеврљуге. Када су турске нападачке јединице приспеле на 300 — 500 м. испред борбених линија српске војске, командант Прве шумадијске дивизије издао је наредбу да артиљерија са целог српског фронта отвори паљбу на турске јединице које су наступале, а потом да дејствује пешадија, под заштитом артиљерије. Тако је од Јужне Мораве до планинског врха Страже започела крвава борба у којој је с обе стране учествовало око 22.000 ратника. Борба је непрекидно трајала око три часа, и јединице Прве шумадијске дивизије, биле су приковање за своје утврђене положаје, услед жестоких напада турске војске. Потом, око 14 часова турске јединице су потиснуле српске јединице у средишту фронта и заузеле положај Камен на десној обали Бресничког потока, пошто је Космајски батаљон, који је бранио тај положај, био десеткован; па је са преосталим борцима био принуђен да се повуче на Моштаничку косу. Командант Прве дивизије да би зауставио напредовање турске војске и повратио изгубљене положаје, убацио је из резерве у борбу два батаљона и једну пољску батерију, и то Други грочански батаљон и Први подунавски батаљон, те Трећу пољску батерију.⁴⁸

У то време на борбене положаје код Врања, долази командант Шумадијског корпуса генерал Ј. Белимарковић, те преузима непосредну команду над српском војском и њеним борбеним задацима за ослобођење Врања. Основни план генерала Белимарковића, за ослобођење Врања, сада се састајао у томе, да прикупи податке о стању турске војске, да ли су у напад укључене све јединице, или је известан део војске остављен као резерва. И подаци су благовремено прикупљени, а говорили су да су Турци у напад на српске положаје укључили целокупне своје снаге. То је руководило српску команду, те је издала наредбу јединицама које су се налазиле на положајима: Кумарево — Шупљи камен — Топлац — Каталенац, да изврше напад на турске положаје код Златокопског моста на Јужној Морави, на домаку Врања. Код моста су се била ушанчила два турска тabora са једним топом, што укупно износи око 2000 бораца турске војске.

Како су главне турске снаге биле сконцентрисане на брду Чеврљуге, то је генерал Белимарковић издао наредбу команди Прве шумадијске дивизије, да се припреми за напад и освајање Чеврљуге. За напад ради освајања Чеврљуге, укључен је и Моравски батаљон Рудничке бригаде. Тада је настao артиљеријски двобој између српске

⁴⁸ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 127; упор. Н. П. Илић: нав. дело, стр. 161 — 126.

Сл. 1. Борбе за ослобођење Врања крајем јануара месеца 1878. год., вођене између ослободилачке српске војске, добровољачких одреда и месних устаника с једне и турске завојевачке војске с друге стране.

и турске војске који је трајао неколико сати. Затим настају непрекидни јуриши српске пешадије, појачане са резервним јединицама, а губици су веома знатни на обе стране. Српска војска је и надаље вршила снажан јуриш на турске одбрамбене положаје, и турска војска је тучена како фронтално, тако и бочно. То је поколебало турске јединице, те је њихова војска око 16 часова почела да одступа са предњих положаја; а борци Прве шумадијске дивизије су наступали, не дозвољавајући турској војци да се среди и заузме нове положаје за одбрану. Након тога, у 17 часова јединице Ддугог гружанског батаљона и једна чета Добровољачког корпуса освајају положај Ђвик и Чеврљуге. После Грделичке битке, ово је био највећи успех српске ослободилачке војске у рату са турском војском у 1878. год. У ствари, потпуно је брана турској одбрани испред Врања.⁴⁹

⁴⁹ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 128; упор. С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 537, 542; сравни Н. П. Илић: нав. дело, стр. 163 — 165.

Српске ослободилачке јединице заузеле су надаље село Ранутовац. У то време турске јединице нападају са Пљачковиће српске положаје у селу Струганици, с намером да опколе и заробе Прву шумадијску дивизију. Српске јединице су одбиле турске нападе, вративши их на првобитне положаје. Истодобно, турске јединице су напале са планина Пљачковиће и Крстиловиће Другу шумадијску дивизију, у чијем саставу је дејствовао и одред устаника, код Девотина. Јединице Књажевачке бригаде са брдском батеријом, одбијале су нападе турске војске код Белановца.

Нападе за освајање Врања, српска војска је наставила 30. јануара. Наиме, у 9 часова, српски војници су успели да на рукама изнесу један топ, изнад Белановца на планински вис Гроб 1323 м. надморске висине. Са овог положаја, српске јединице су топовском паљбом тукле турске положаје на Гочу изнад Девотина. Затим, једна чета Друге шумадијске дивизије, којој су приододати устаници из Польанице, који су оформили устанички одред, под командом потпоручника Ст. Степановића, напала је турске одбрамбене јединице на Гочу. Истодобно, две чете Другог лепеничког батаљона, којима је командовао потпоручник Б. Стојичевић, напале су турске положаје на Девотину. После крваве борбе која је трајала око два часа, турске јединице су напустиле положаје на Гочу и Девотину и стале су се повлачiti ка Марковом калету и према Врању. У тој борби, погинуо је Б. Стојичевић.⁵⁰

Штаб Шумадијског корпуса, издао је наређење у току дана Другој дивизији да нападне и разбије турске одбрамбене јединице на планини Пљачковици. Два брдска топа и два лака топа спремљена су за напад на Пљачковицу. Два топа су постављена за кратко време, на домак Пљачковиће. Када су турске јединице са Пљачковиће приметиле српску војску у непосредној близини, покушали су да их пушчаном ватром одбију, што је остало без успеха. Српске јединице не само што су успеле да се одрже на заузетим положајима, већ су успеле и надаље да напредују према турским положајима, приближивши им се око 200 м, отварајући ватру на турске положаје. Борба се водила неколико часака, али је услед мрака прекинута.

Командант Шумадијског корпуса ђенерал Ј. Белимарковић, издао је ратну заповест, да се све пешадијске јединице у току ноћи 30. и 31. јануара утврде на заузетим положајима, а да се артиљерија постави на нова погодна места, како би што успешније дејствовала према непријатељу; активирана је целокупна резерва и усмерена на полазне положаје. Према томе, све ратне снаге усмерене су на освајање Врања. На Кумаревску чуку пребачена су још два топа, као појачање, и њима је стављено у задатак да 31. јануара изврше артиљеријску паљбу на Врање, као и позадину турске војске. У заповести је зацртано и формирање одреда, лако покретног, који би разбијеног непријатеља гонио, не дозвољавајући му да се концентрише и поседне

⁵⁰ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 128 — 129.

нове положаје за одбрану. За комandanта тога одреда одређен је мајор Радомир Путник, каснији прослављени војсковођа српске војске. У одред су ушле јединице Првог рудничког батаљона и Добровољачког корпуса, са једним ескадроном коњице, а приодате су му и два топа.

Ноћу између 30. и 31. јануара, турске јединице су се повукле са положаја Чеврљуге и Камен, јер је команда турске војске одлучила да ове трупе поседну друге положаје, и то између Суводолског потока и Врањске реке. Ови положаји били су исто тако веома повољни за одбрану Врања од напада српске ослободилачке војске. Ово повлачење турске војске, остало је непознато српским ослободилачким јединицама.

Ујутру 31. јануара, Команда Шумадијског корпуса издала је наређење да српска војска крене у напад за заузимање и ослобођење Врања од Турака. Међутим, турска војска је покушала истодобно да поново заузме положаје на Суводолу. Дошло је до ратног окршаја на отвореном пољу.⁵¹

Када су видели српску војску како у колонама наступа према Суводолу, Турци су се веома изненадили, а истодобно то је проузроковало огроман страх у турским јединицама. Том приликом су обе војске стале једна према другој, али су српске извиднице биле присебније, па су отвориле пушчану ватру према турским извидницима. Исто тако, и српска артиљерија са Кумаревске чуке, отворила је жестоку артиљеријску паљбу на турску пешадију. Овај артиљеријски и пешадијски двобој, нанео је турској војсци знатне губитке. Турци су примили ратни двобој, али су одмах одступили према Врању. Међутим, ни у Врању се нису задржали, већ су одступили према Куманову. Према унапред спремљеном плану, претходнице Шумадијског корпуса, гониле су у стопу турску војску која је одступала, не дозвољавајући јој да нанесе губитке и пљачкашке подухвате Врању. Повлачење Турака из Врања, било је у потпуној паници и без икаквог плана. Они су пожуривали да што пре са својим породицама напусте Врање, док је војска одступала у нереду. У ствари, и у Врању је поновљена слика одступања Турака из Лесковца.

Бива, без велика борбе у току 31. јануара, српска ослободилачка војска је, после кратких пушкарања са турским заштитним јединицама, ослободила Врање, 1878. године.

На овом месту нужно је поменути, да су у Врање прво ушле 31. јануара 1878. године, приликом ослобођења вароши од Турака, јединице Добровољачког корпуса, заједно са одредима устаника из Поморавља, Пољанице, Масурице и Власине. Добровољачки борци, углавном били су Војвођани, које је у ослободилачке сврхе организовао Н. Зега 1875. године, истакнути борац за ослобођење наших народа и

⁵¹ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 128 — 130.

културни прегалац, цинцарског порекла. Напоредо са овим јединицима, у Врање су умарширале и јединице одреда којим је командовао мајор Радомир Путник. По уласку у Врање, његове су се јединице разбашкариле у Врању, по кућама турских избеглица, тако да их мајор Р. Путник није могао окупити на зборно место, ради даље ослободилачке акције овога одреда. Приликом уласка српске ослободилачке војске у Врање, Врањанци су срдачно дочекали ослободилачу српску војску. Било је том приликом, међу врањским домороцима и суза радосница.⁵²

Након напред изнетог, око 13 часова 31. јануара 1878. године, умарширала је у Врање ослободилачка српска војска, на челу са генералом Ј. Белимарковићем. У име Турака, Врање је предао истакнути турски феудалац из Врања Рамиз — паша. Генерал Белимарковић је прихватио предају и том приликом обећао врањским Турцима имовинску сигурност и личну слободу, што је унето и у акт о предаји Врања. Генерал Белимарковић је краћим говором поздравио Врањанце, захвалио им се на помоћи преко устаничких одреда и на крају честитао им ослобођење. После тога, сви су скупно отишли у Саборну цркву на благодарење, којом приликом је протојереј И. Петровић поздравио ослободиоце Врања. Варош је била искићена заставама и украшена ћилимима. Народно весеље трајало је до мрака.

Генерал Белимарковић је 31. јануара одредио команданта варопши Врања, коме су поверене оружане јединице, које су се старале о безбедности грађана. Погинули ослободиоци Врања, сахрањени су на врањском гробљу, док су рањени, делимично задржани у врањској болници на лечењу, а делимично послати у лесковачку болницу ради лечења.

⁵² Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 130; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, стр. 299; „Српске новине“, бр. 16. од 21. јануара (2. фебруара), донеле су приказ наведених борби у целини; Д. Поповић: О Цинцарима. Београд, 1937, стр. 369; Т. Вукановић: Етногенеза Јужних Словена. Врање, 1974, стр. 277. С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 548.

Описујући ослобођење Врања од Турака, 1878. године, у „Газда Младену“, Б. станковић између осталога наводи:

„И кад је настала пљачка турских, а и српских дућана, магаза, сви остали, први људи, газде, док су неки пљачкали, неки се гурали око општине за власти, положаје, газда Младен није се видео. Код куће је био. Чека своје да се врате из Лесковаца готово у празну кућу, цео дан шетајући се, живећи само од дувана. Сит је био. Само је пушио. Чак, даљу, није се ни видео, излазио као да је спавао, да би могао што више ноћу да је будан, шета се слободан око куће, дућана. Као да је тиме хтео да надокнади оне силне ноћи под Турцима када није смео да изиђе, појави се од куће у мраку, ноћи.“ . . Даље наставља: „У празничном оделу, новој колији, чоханим чакширама, са засуканим рукавима да му се видела, нова кошуља, украшена чипкама, са натраг забаченом и везаном колијом, да му не смета у ходу, износио је котлове пуне вина. Нуђио. Није морао да нуди. Чим изнесе, чује где му војници, грабећи да пију, вичу:

— Хвала, чича!

Он се загрцине. Суза радосница кане му у котао. Он је види како падне и одскочи од кристалне површине вина у котлу. Застиди се. Набије чак до очију шубару, да му се сузе не виде, и враћа се да још доноси“. — Борисав Станковић: Газда Младен. Сарајево, 1966, стр. 113 — 114.

Када је одред под командом мајора Р. Путника оформљен популном извесних бораца, пошао је за Турцима који су одступали из Врања према Бујановцу, односно Косову и Македонији.

У то време, два батаљона Смедеревске бригаде, одред устаника из Врања и околине и извесне јединице Добровољачког корпуса, који су се налазили на десној обали Јужне Мораве, пресекли су одступницу једној колони турске војске, тако да се ова колона морала повући преко њива и винограда ка селу Нерадовцу и даље према Бујановцу. Том приликом је дошло до извесног пушкарања, којом приликом су поменуте српске ослободилачке јединице од турске војске заплениле једанаест кола разне турске војне опреме.⁵³

Одред српске ослободилачке војске којим је командовао мајор Р. Путник, дошао је до Бујановца, где се био улогорио због турских избеглица из Врања и околине, којом приликом је напао јединице турске заштитне војске. Овај напад је изазвао панику међу турским избеглицама, а у сукобу је погинуло четрнаест турских војника, док су међу српским јединицама погинула два војника а рањена су четири. Овај сукоб се д догодио крајем дана 31. јануара 1878. год.

Одбрамбене јединице турске војске које су биле постављене на Пљачковици, биле су одсечене од главних снага турске војске које су се налазиле у Врању и осталим прилазима вароши. Све јединице нису могле бити обавештене о одступању турске војске и напуштању Врања. Исто тако, ни Штаб Друге шумадијске дивизије српске ослободилачке војске, није био обавештен о ослобођењу Врања и успесима српске војске у току 31. јануара. Међу овим јединицама вођене су борбе целога дана. Слично је било и са турским одељењима на Крстоловици, која су takoђе била одсечена од главнице турске војске и опколјена српским јединицама.

Команда Шумадијског корпуса, издала је наредбу из ослобођеног Врања, да се пошаљу знатна појачања као испомоћ борбеним јединицама Друге шумадијске дивизије, те да се униште турске посаде на Пљачковици и Крстоловици, или да се приморају на предају. Из редова Прве шумадијске дивизије, упућени су у помоћ Крагујевачки батаљон, са задатком да поседне Дугу лазину, а Колубарски батаљон имао је да поседне делове планине Крстоловице; исто тако наређено је и Посавском батаљону да нападне турске јединице на Крстоловици. Из Врања је упућен Космајски батаљон са два топа, да исто тако нападне турске јединице на Пљачковици.⁵⁴

⁵³ М. Марковић: Моје успомене. Београд, 1907, стр. 255; Влад. Борђевић: Српско — турски рат 1876 — 1878. год. Београд, 1897. С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 548.

⁵⁴ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 130; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, стр. 299; Српске новине од 21. јануара 1878. (ст. календар), бр. 16.

Док је у Врању прослављено ослобођење вароши од Турака, једна група турских војника, њих двадесет на броју, сишла је из Пљачковице у Врање. У вароши је настала паника, јер су варошани сматрали да се турска војска поново вратила извршивши контра напад. Српска војска је заробила овај вод турских војника, и од њех се сазнalo да турске јединице на Пљачковици не знају да су Тури напустили Врање. У то време, јединице Прве и Друге шумадијске дивизије, извршиле су напад на Пљачковицу и Крстиловицу, позивајући турске јединице са тих положаја на предају. Видевши да су са свих сртрана блокирани са јаким српским снагама, турске јединице су се крајем дана 31. јануара предале српској ослободилачкој војсци. На тај начин уништено је и последње турско упориште на фронту за ослобођење Врања, а заробљени турски војници на ратним положајима на Крстиловици и Пљачковици, спроведени су у Врање.

У борбама за ослобођење Врања, српска војска је заробила 1635 турских војника и 48 официра. Од ратне опреме турске војске запленjено је: 2725 пушака, од којих 2537 мартинки, 148 револвера, 1676. фишеклија, 27689 метака за мартинке, 33 ратне трубе и 31 сандук разне муниције. У ратним окршајима је погинуло 630, а рањено 1236 турских војника и официра.

Губици српске војске за ослобођење Врања били су велики. Тако, посебно приказујемо губитке регуларних војних јединица, где је било 122 погинула и 229 рањених војника, подофицира и официра. Губитке Добровољачког корпуса, саопштићемо у посебном одељку.⁵⁵

Након ослобођења Врања, знатне јединице Шумадијског корпуса наставиле су операције гоњења турске војске према Косову и Македонији. Наиме, Рудничка бригада, са два топа и једним ескадром коњице, 31. јануара заноћила је код Бујановца, истуривши предстраже према Гњилану и Куманову. Колубарски батаљон заноћио је на периферији Врања, на десној обали Врањске реке. Други лепенички и Крагујевачки батаљон, с артиљеријом, заноћили су у подножју Пљачковице. Јасенички батаљон, бивковао је у селу Власе у Польаници. Први гружански батаљон, заноћио је у селима Барју и Лалинцу. Два батаљона Смедеревске бригаде с артиљеријом и одредима устаника, заноћили су у селима у подножју Козјака према Кривој Паланци у Македонији. Београдска бригада и делови Смедеревске бригаде, с артиљеријом и коњицом сместили су се у Врању. Штаб и извесне јединице Добровољачког корпуса смештени су у селу Моштаници, на домаку Врања.

Шумадијски корпус, са извесним деловима Добровољачког корпуса, 1. фебруара 1878. год. отпочео је офанзиву према турској војсци, за ослобођење осталих делова јужне Србије. У тој ослободилачкој офанзиви, 1. фебруара је ослобођен Бујановац, а 2. фебруара Прешево,

⁵⁵ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 126, 130 — 131; Српске новине од 22. јануара 1878, бр. 17 (ст. календар); С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 543 — 544; М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, стр. 300; упор. Н. П. Илић: нав. дело, стр. 170.

манастир Св. Прохор Пчињски и Трговиште са селима Врањске Пчиње.

Јединице српске војске, које су биле размештене по врањској околини, повучене су у Врање, где се сместио и Штаб Шумадијског корпуса. Само је Први гружански батаљон, ради безбедности, остао на положају у Пољаници, са бивком у селу Власе.⁵⁶

Након свега изнетог, нужно је истаћи следеће историјске датуме, који су били судбоносни и за југ Србије, у чијем се средишту налазила и варош Врање.

Између Руског и Отоманског Царства склопљен је мир у Једрену 31. јануара 1878. године, чиме је окончан и српско — турски рат 1877 — 1878. године.

Одлуком Једренског мира, зацртане су и одредбе о постављању граница између Кнежевине Србије и Отоманског Царства. Одређена је затим комисија, састављена од представника Руског и Турског Царства и Кнежевине Србије, која је почела да заседа у Врању 10. фебруара, ради постављања демаркационе линије између Србије и Турске, и са радом је била готова 13. фебруара 1878. године.

После склопљеног Једренског мира, дошло је до Санстефанског мира 3. марта 1878. године. Заузимањем дипломатије Царевине Русије, и звецкањем њеним завојевачким оружјем, дошло је до закључења Санстефанског мира, којим је створена Санстефанска Бугарска, као политичка творевина, изникла на нездравим империјалистичким циљевима цина империјалистичке епохе Царске Русије и њеног доушника Кнежевине Бугарске, чиме су из темеља уздрмани национални мир и безбедност на Балканском полуострву, нарочито у земљама Србије, Македоније, а делимично и Грчке, Албаније и Црне Горе.

Одлуке Санстефанског мира, рђаво постављене, а још горе донете, биле су неодрживе, па је дошло до њихова укинућа. То је учињено Берлинским конгресом, који је заседао од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Кнежевини Србији је овим конгресом призната независност, и том приликом окрузи: врањски, нишки, пиротски и топлички.⁵⁷

⁵⁶ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год. стр. 132. Упор. Н. П. Илић: нав. дело, стр. 172 — 173.

⁵⁷ Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 78. год., стр. 187, 109.

После ослобођења Врања, извесне српске ослободилачке јединице, делови Добровољачког корпуса, те и јединице народних устаника, на челу са Кумаревским одредом Врањанаца, кренула је у ослобођење крајева између Врања и Криве Паланке у Македонији. Та напредовања започела су 1. а настављена 2. фебруара 1878. године. Ослободилачке борбе и устанци, буњнули су у то време, како међу Србима у пределу Пчињи, тако и међу Македонцима у кумановском и кривопаланачком крају. Српским и македонским устаницима, помогли су у ослобођењу одреди наведене српске ослободилачке групације. У то време су и приспеле вести о закљученом примирју, што је истодобно и прекинуло даље ратовање за ослобођење ових српских и македонских крајева. Држећи се одјечија примирја, из ових крајева и из Прешевске Моравице, српске ослободилачке трупе су се морале после тога повући, према северу, до постављене демар-

3. ИМЕНА ПОГИНУЛИХ ДОБРОВОЉАЧКИХ БОРАЦА ЗА
ОСЛОБОДЕЊЕ ВРАЊА 1878. ГОД.

У борбама за ослобођење Врања крајем јануара месеца 1878. године, поред великог броја револуционарних устаника из врањског подручја, и регуларне српске војске, био је и знатан број добровољачких бораца. Губици добровољачких бораца за ослобођење Врања, били су веома знатни. То значи у ствари, да су добровољци били у првим борбеним редовима, заједно са устаницима, а исто тако и да је турска посада у одбрани Врања била веома јака и добро утврђена. Наводимо имена погинулих добровољаца за ослобођење Врања:

Анђелковић Јоца, поднаредник	Јовановић Стеван
Аранђеловић Никола	Јосиповић Марко
Банковић Сава	Кезић Јован
Бачковић Андрија	Кнежевић Исидор
Беговић Живко	Костић Јован
Бикић Максим	Костић Риста
Бобица Тома	Лакић Димитрије
Богдановић Сима	Лончар Гавра
Божковић Никола, из Пирота	Мазурић Милета
Боклић Васа	Макс Фердинанд
Булић Мартин	Манојловић Пера
Вукосављевић Бекица	Мијатовић Анта
Галоњећ Аврам	Милановић Настас
Гојковић Нинко	Милановић Раденко, из Плане
Грујичић Милоје, десетар — из Рипња	Милић Џвеја
Дасковић Стеван	Милунић Милош
Димитријевић Никола	Мирић Алекса
Добрановачки Пера	Мишковић Танасије
Драсковић Миће	Мургић Димитрије
Дукић Бука	Несторовић Стојан
Дунђеровић Пантелија	Никовић Раде
Бокић Игњат	Оркановић Милан
Ерделић Настас	Остојић Василије
Ивковић Милован, из Умчара — београдски округ	Павловић Сима
Игњатовић Паун	Пантелић Јосип
Илић Милош	Перић Коста
Јанковић Пера	Перушинић Настас
Јевремовић Глиша	Петровић Пера
Јовановић Марко	Пинтерић Јовица
Јовановић Никола	Пиркић Игњат
Јовановић Светозар, из Ужица	Поповић Бранко
	Прибијац Илија

кционе линије, коју су имале одржати. — Рат Србије са Турском, стр. 131 — 132; Братство, књ. VII, Београд, 1896, стр. 179; Р. Поплазаров: Македонско — српски врски и соработка во борбите и војните против Турција во периодот 1875 — 1881 година. Лесковачки зборник, књ. XVIII (1978), стр. 97 — 99.

Пуљевић Стојан	Стојковић Пера
Ракић Деспот	Танћен Борђе
Роскинић Живко	Трајковић Милутин
Самарџић Божа	Трифуновић Светозар
Санда Јосип	Фрањић Вучко
Секулић Бока	Херцег Филип
Секулић Борђе	Шварц Франц
Сирачковић Милош	Шенгилј Тодор
Соколовић Јован	Шифер Едуард
Стефановић Петар	Шошин Павле
Стојановић Стојиљко, из Зуда — боградски округ	Шринер Филип

Из овог прегледа види се да је приликом ослобођења Врања од Турака 30. и 31. јануара 1878. године погинуло 85 добровољаца.⁵⁸

4. ИМЕНА РАЊЕНИХ ДОБРОВОЉАЦА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА 1878. ГОДИНЕ ПРЕМА НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ

Ево и неколико имена рањених добровољаца у борбама за ослобођење Врања јануара 1878. године:

Авакумовић, Живан, из Дивоша — Срем
Арсенијевић Јаша, из Панчева
Арсенијевић Милосав, из Бајазитова
Бајић Милан, поднаредник — из Београда
Богдановић Мијаило, из Горњег Милановца
Божић Милан, потпоручник — из Београда
Бојић Јован, комерција, из Марковца — смедеревски округ
Бокшан Коста, потпоручник — из Новог Сада
Буквић Вук, коњаник ордонанс — из Горњег Милановца
Вељковић Стојан, старином из Моглице — Баковица, сада из Врања
Вуковић Албин, каплар
Глигоријевић Петар, десетар — из Београда
Грозданић Коста
Диковић Вуле, поднаредник
Динић Милош, из Крушевца
Боковић Сава, из Влашке
Борђевић Зафир
Борђевић Станислав

⁵⁸ Рат Србије са Турцима, стр. 139 — 141; сравни Влад. Стојанчевић: Добровољци и народни устаници у другом српко — турском рату 1877 — 78. године. Лесковачки зборник, књ. XVII (1977), стр. 98 — 99.

⁵⁹ Рат Србије са Турском, стр. 144 — 145; упор. Влад. Стојанчевић: нав. рад, стр. 100.

⁶⁰ Влад. Стојанчевић: Лесковачки зборник књ. XV, стр. 73.

⁶⁰ Влад. Стојанчевић: Лесковачки зборник књ. XV, стр. 73.

Борђевић Степан, из Врања
 Живковић Јован
 Живковић Никола
 Живковић Никола, водник — из Београда
 Зарић Бура, наредник — из Бачке
 Здравковић Коста, из Београда
 Ивановић Паун, из Больевца — црноречки округ
 Илијћ Арса, из Херцеговине
 Јанковић Сима, из Аустрије
 Јеремић Алекса, водник — из Херцеговине
 Јовановић Бошко
 Јовановић Тодор, из Обреновца
 Јовановић Трајко
 Јовановић Живко
 Крстић Љуба
 Маринковић Мијаило, из Београда
 Маринковић Нестор
 Марић Радојица
 Марић Радојица, из Ужица
 Марковић Владимира, из Текериша — подрински округ
 Марковић Петар
 Миленковић Радоје, пионир, из Багрдана — крагујевачки округ
 Миленковић Раденко, из Бујрије
 Милошевић Младен, болничар — из Бершића, руднички округ
 Милунић Милета
 Мирковић Сава, из Сланца — београдски округ
 Милетић Сима
 Младеновић Димитрије
 Младеновић Стојан, каплар — из Алексинца
 Петровић Андрија
 Петровић Василије, из Пећи
 Петровић Јовица
 Пешић Борђе
 Протић Сретен, из Краљева
 Радетић Јеврем, пионир — из Грабица, крагујевачки округ
 Радојчић Јанићије, поднаредник — из Драче, крагујевачки округ
 Ристић Младен, из Гумеришта, врањски округ
 Сабовљевић Алекса, наредник — из Лађарка у Срему
 Самарџић Стојан, из Крајине
 Сиљанић Лука
 Смиљковић Борђе, из Дервенте у Босни
 Стаменковић Крста, из Црне Баре, лесковачки округ
 Станишић Никола
 Станишић Павле, наредник
 Стојковић Арсеније
 Стојковић Миладин, из Ниша
 Тасић Џевад, из Старе Србије
 Тешић Борђе
 Бирковић Милоје, из Вучитрна

Филиповић Сима
Христић Н. Љубомир, потпоручник — из Београда
Цветковић Петар, из Ниша
Цветковић Стеван, из Врања
Македонци:
Кочов Петар, из Леснова — Пробиштип
Сољановић Лука, из Тетова
Трандафиловић Трифун, из Пештана — Охрид
Хрвати:
Десница Лука, из Крајине
Јелић Матија, из Хрватске
Момчиловић Мијаило, из Карловца у Хрватској
Томић Јован, наредник, из Бјеловара у Хрватској
Немци:
Грос Антон, из Данцига — Немачка
Фрич Карло, из Лайпцига — Немачка.⁵⁹

Из датог прегледа рањених добровољаца, види се да их је укупно било 79, од тога из Србије, покрајина Војводина и Косово, Босне, Херцеговине, Румуније, укупно 70 рањеника; 3 рањеника су Македонци добровољци, 4 из Хрватске и 2 Немца из Немачке.

Ови веома значајни историјски подаци о рањеним добровољцима јануара месеца 1878. године у борбама за ослобођење јужносрбијанске древне вароши Врања, говоре веома јасно и документовано, да се није нашао ниједан бугарски добровољац на ратишту за ослобођење јужноморавске вароши Врања, што необично чудно звучи у аспекту сагледавања одлука Санстефанског уговора из 1878. године, када је царска руска империјалистичка политика, стварала Санстефанску Бугарску, на темељима палих и рањених српских (са црногорским), македонских, хрватских, па чак и немачких добровољаца.

ПЕТИЦИЈА ВРАЊАНАЦА КНЕЗУ М. ОБРЕНОВИЋУ ДА СЕ ВРАЊСКО ГРАВИТАЦИОНО ПОДРУЧЈЕ ПРИСАЈЕДИНИ КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

У време Берлинског конгреса 1878. године, турски представник је на Конгресу тражио да се Турском Царству обезбеде границе према Србији, односно да се Турској врате предели јужне Србије до Грделичке клисуре. Та се вест прочула широм Србије, па је допрла и у Врање, те су Врањанци, и становништво ближег врањског подручја, упутили петицију српској влади, кнезу М. Обреновићу, а исто тако и владама европских великих сила. Тим петицијама се тражило да се не

⁵⁹ Рат Србије са Турском, стр. 144 — 145; упор. Влад. Стојанчевић: нав. рад, стр. 100.

дозволи повратак Турака у Врање, па према томе да се српска војска и новопостављена управа не повлаче из Врања. Молба је потписана од неколико десетина кметова и првака вароши Врања и знатног броја врањских села тибушке и дубничке општине.⁶⁰

Његовој светлости књазу српском
Милану М. Обреновићу IV

Београд

Ваша Светлост

Премилостиви господару,

Пет векова чамили смо, робовасмо и на најбеднији и најжалоснији начин наш живот проводисмо.

Сила турска, којој ништа на овом свету небеше свето, и која ни у чему не имаде никаквог милосрђа, беше у нама скоро угасила сва осећања наша и једва могасмо замишљати да смо и ми створ божји; и само да нам не беше надежде, те једине душевне утхе, да ће нам кад тад, од драге и миле Србије, од наше једноверне и једноплемене браће, синути сунце и наше слободе и нашег ослобођења, ми би на свагда пропали.

И ако ова наша нада буде дуготрајна, ми бејасмо сретни и милошћу свевишњег творца и помоћу твојом и храбре српске војске, ми дочекасмо дан и час нашег ослобођења нашег новог живота.

Каква је и колика радост могла обуздати срца наша, са каквим смо и коликим одушевљењем и усхићењем ми дочекали овај пресретни дан нашег ослобођења, ми ти светли господару нисмо у стању описати; у нашем ослобођењу ми сматрамо нов препорођај наш, нов живот. Сматрамо да смо тек сада људи постали. Накратко, да нам је тек сада синуло сунце слободе и правде, сунце среће наше.

Но у тренутку кад се овако срећни, овако блажени, спокојни и задовољни осећамо, кад са свим силама нашим бејасмо настали да под славном управом твојом, и ми можемо уживати све благодети, које уживају наша браћа у драгој нам и милој Србији, небо се над нама мутним и црним облацима, поново наоблачи.

На нашу велику и тешку жалост и несрећу ми сазнасмо да ће храбра ти српска војска за који дан оставити ово наше место и да ћемо ми опет морати потпasti под управу и силу Турске царевине.

Ако би се ово морало обистинити за нас светли господару, не би било веће и теже несреће.

Самовольна и без закона управа турска којој човек није у стању поставити никаквих граница, нас још сада доводи до највећег очајања. Прошлост наша под најгрознијим свирепством Турака, даје нам уверења да ми ни у чему нећемо бити сигурни, већ да ћемо и са нашим имањем па и самим животом бити грозна жртва њиног свирепства и то још далеко већа и грознија него и до сада.

Са нашим ослобођењем, ми смо одмах и да би и код нас било правде и реда завели општинске власти, које су у кругу свом надлежном послове отправљали. Као хришћани подигли смо звона, која би нас по примеру осталих хришћанских народа у богомольју позивала. У опште да би и ми после толико

⁶⁰ Влад. Стојанчевић: Лесковачки зборник књ. XV, стр. 73.

вековног робовања, могли уживати нашу слободу и благодати, што су у свези са слободом, ми смо завели неке установе, које су Турцима неповољне, и о којима нам никде нису давали ни да мислити смемо.

Ако би се сада Турци са њином управом к нама повратили, извесно је да би ми за све ово скупо платили и да би сви били жртва најгрознија њиног свирепства и бевакоња. У оваквим приликама, или боље да кажемо нашим најтежим неприликама, ми светли господару наш, коме смо ти нашу најтоплију оданост у свим досадашњим приликама најавили, немамо куд него ево хитамо у наручје теби и најпокорније молимо те, заштити нас и заклони нас од коначне пропasti, која нам предстоји, ако нас ти са твојом војском и управом оставиш. Настани и употреби све могуће сile твоје да од сада па за навек, будемо верни поданици твоји што је једина жеља и молба наша и целог народа, у овом крају. Немој допустити, да једнокрвна браћа ваша, која су по свима историским предањима један народ са вами, поново цвили и робује, и да после окушеног ослобођења и пошто га је једном, после тешких мук и млого принетих жртава, огрејало сунце слободе и среће, поново пада и у мраку пропадне.

Ако ти светли господару, нађеш за добро и потребно, ми те молимо ову молбу и жељу нашу, саопшти и моћном императору руском и општем избавитељу целог хришћанства и умоли га у име наше, да нас остави под твојом управом; ако баш то не може бити, онда се молимо, постарај се и путем и начином којим ти за добро нађеш, обезбеди нас од самовоље и насиља турског и дај нам заштите, да не будемо жртва свирепства и тиранства.

Са пуно наде да ћеш светли господару радо и вољно прихватити ову молбу и да ћеш нам благовремено притећи у помоћ, слободни смо назвати се ваше светlostи књажевске.

28. фебруара 1878. год. у Врањи.

Најпонизнији и најпокорнији:

Главни кмет општине врањске
Таса Стефановић
Чланови:
Коста Стаменковић
Стојан Петковић
Одборници:
Јања Стошић
Димитрије Миленковић
Таса Јовановић
Таса Ружић
Стојко Лошичковић
Анђелко Стојановић
Милисав Пешић
Димитрије Јовановић
Мијаило Јовановић
Мане Пешић
Јања Миленковић
Зафир Михаиловић
Димитрије Х. Бунушевче

Зафир Антић
Јован Динић
Јован Стаменковић
Анта Пешић
Манасије Поповић
Анта Костић
Мане Хаџистојиљковић
Миша Анђелковић
Цветко Андрејевић
Арса Старић
Тома Бунушевче
Општина дубничке:
Кмет
Мија Станковић
Јован Живковић
Дода Недељковић, из Бујановца
Мита Пешић из Нерадовца
Хади Анта Марковић, из Преображења
Станојко Стојиљковић, из Златокопа

Хаџи Христа Добревић
 Тома Илић
 Таса Стефановић
 Грађани:
 Манасије Џиљтов
 Јованче Михаиловић
 Мијаило Бујичкевче
 Зафир Јања
 Борђе Стефановић
 Апостол Христић
 Алекса Џувар (о) вић
 Димитрије Х. Стефановић
 Анда Додић
 Стаменко Стошевић
 Богдан Станковић
 Таса Миладиновић
 Тома Николић

Трајко Величковић, из Моштанице
 Миленко Петровић, из Доњ. Јабукова
 Таса Борин, из Гор. Јабукова
 Диса Петковић, из Велико Село
 Општина Тибужде:
 Кмет
 Мита Трајковић
 Коста Икић, из Бунушевца
 Борђе Михаиловић, из Рибинца
 Стоша Љубин, из Доње Врање
 Пека Гогић, из Собине
 Сијанко Ристић, из Тесовишта
 Пешан Димић, из Прибоја
 Пеша Цветковић, из Кунова
 Мита Борђевић, из Градње
 Мита Стевановић, из Рабовица.⁶¹

Наредног дана, 1. марта 1878. године, начелник округа врањског, обратио се ћенералу Ј. Белимарковићу, који се у то време са својим штабом бавио у Врањској Бањи, у једном вапијућем писму, којим га извештава о тешком стању у врањском округу и вароши Врању, због настале ситуације након проширенih вести да ће Врање и њено гравитационо подручје поново потпасти под турску власт. То обавештење окружног начелника округа врањског ћенералу Ј. Белимарковићу гласи:

Поштовани Господин ћенералу.

Општина Врањска и још неке општине из овога краја, поплашене одласком наше војске и распростртим гласом о напуштању овога краја, јуче су телеграфским путем, послали Његовој Светлости Књазу, молбу, коју Вам ради знања Вашег у верном препису достављам.

У исто време слободан сам замолити Вас, да ми ако је могуће, што пре дате оширенijег обавештења како ћу и шта ћу чинити са народом овог краја, који се и мимо савета мојих, да са сеобом не треба да хитају, опет сели и одлази, — а и шта ће се чинити без кола и подвозних средстава, која су нам за пренос хране, и осталих потреба нужна.

Имајући тврдог уверења, да се подвозна срества немогу добити из овога краја, што је народ своја кола сва па и коње употребио за своју сеобу, од које га нико није могао уздржати, ја сам се истина обратио и Врховној Команди

⁶¹ Архив Историјског института — Београд. Инв. бр. 19/365. сигн. XIX/5. Објавио Влад. Стојанчевић: Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. год. Лесковачки зборник, књ. XV (1975), стр. 75 — 76. То исто, с малим одступањима у изразима, поглављима, без имена потписника, те ставком да је меморандум саставио: Владимир Стојановић, бивши судија лознички. — Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

и Управи Лесковачкој, тражећи по двеста кола; али да би у томе подвозу, било веће сигурности, — молим учтиво и Вас, да и Ви изволите наредити, да што више кола имамо на расположењу.

У Врањи 1—ог марта 1878. год

Са особитим поштовањем
аМт. Радовић⁶²

Адресовано на пресавијеном табаку, који је био запечаћен цр. воском:

Команданту Шумадијског Кора

Г. Јовану Белимарковићу

Бенералу

Од Начелника Округа Врањског

Президијално у Бањи.

хитно

**ПЕТИЦИЈА ВРАЊСКИХ ТУРАКА И АЛБАНАЦА КНЕЗУ
М. ОБРЕНОВИЋУ, ДА СЕ ВРАЊСКО ГРАВИТАЦИОНО
ПОДРУЧЈЕ НЕ ПРИСАЈЕДИНИ САНСТЕФАНСКОЈ БУГАРСКОЈ**

Одлуке о стварању Санстефанске Ђугарске, која би захватала и врањско подручје, узбуниле су чак и „Турке Врањанце“ те су се обратили молбом кнезу Милану Обреновићу, да не дозволи такав акт присаједињења и потпадања врањског подручја под Санстефанску Ђугарску. Уколико до тога дође, ови моле српског кнеза, да им дозволи благовремено исељавање из врањског подручја, како у земље Турског царства, тако и у Кнежевину Србију, јер не желе да живе под туђинском џугарском управом. Молба врањских Турака и Арбанаса упућена кнезу Милану гласи:

Његовој светлости књазу српском М. М. Обреновићу IV — Београд

Од времена од кад храбра ти војска и управне твоје власти засноваше свој рад и у овоме крају, ми стекосмо потпуно уверење, да су српске установе, српски закони и наредбе сасвим добре и благодетне не само за Србе, већ и народе сваке вере и народности; уверили смо се, да су твојим законима свима без разлике па и нама потпуно ујамчена сва лична па и стварна права, права вероисповеди, једнакости и у опште све што је човеку и по вери и по народности свето, мило и драго.

Ово стечено уверење код нас, Светли Кнеже, пробудило је код нас топле осећаје, да смо се сви ми јако радовали ако би према постојећим политичким околностима остали под мудром и дичном управом твојом.

Исказујући ти овим путем нашу топлу оданост и верност, ми те, светли Господару и дични књаже, најпокорније молимо узми нас под моћно закриље твоје, и одржи нас под твојом управом; поради и припомози да не дођемо под другу, страну, управу, до твоју, која нам је милија и дражија него ичија друга.

Не буду ли повољне прилике да се могу остварити ове наше жеље, ми те, Светли Господару, молимо, нареди, да нам се благовремено наш одсадањи положај стави до знања, те да би могли одавде насељити се неки у крајеве где

⁶² Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

ће бити турска управа, а неки у Србију, јер никако, ни на који начин и ни под каквим условима, ми не можемо ни ти хоћемо да будемо и останемо под другом чијом страном управом.

У Врањи, 12. марта 1878. год.

Твојој Књажевској Светости одани и покорни мухамедански становници Врање и девет турских (арнаутских) села у околини масуричкој:

Селим (ефендија) Осман,	Мула Хусејин Х. Бекташ,
Исмаил Кариман — бег,	Мула Ибрахим Ахмет,
Мула Селим Х. Реџеп,	Хајредин Мустафа
Абдурахман Емин,	Јусуф Реџеп,
Абдурахман Реџеп,	Махмуд Хусеин,
Осман Алишан,	Хасан — бег Јур,
Јашар Ајдин,	Малић Реџеп,
Берим Лиман,	Мула Мустафа Селиман,
Мустафа Малић,	Илијаз Селиман. ⁶³

ПЕТИЦИЈА РУСКОМ ЦАРУ ДА СЕ ПИРОТСКО, ТРНСКО И ВРАЊСКО ГРАВИТАЦИОНО ПОДРУЧЈЕ НЕ ПРИКЉУЧЕ САНСТЕФАНСКОЈ БУГАРСКОЈ

Жива политичка акција, настала у европским земљама након српско-турског рата 1878. године, покренула је српско становништво и његове представнике у пиротском и врањском крају, да се позабаве својом историјском судбином, која није била ружичаста. Као што је добро познато, из старије и новије историјске прошлости, пиротски и врањски крај су српска етничка и историјска баштина. У то време, бугарски чаршилије и чорбације, покушали су да подметну идеје бугаризма код градског и сеоског српског становништва пиротског и врањског подручја, а напоредо са тим и у прокупачком и лесковачком крају, али у томе бугарски агенти газдаша и чорбација, нису успели, већ их је народ протерао из јужне Србије, свестан своје српске историјске традиције и етничке припадности. Интересантно је поменути, да се и становништво Трна у западној Бугарској, придружило жељи Срба јужне Србије, тражећи присаједињење српској држави.⁶⁴ Меморандум гласи:

Покорнѣишиѧ жители нахїи Пиротской, Терна, Врањи и оконъхъ мѣстъ въ Старой Сербіи спѣшемъ, что бы тотъ часъ по заключеніи мира висказатъ глубочайшую благодарность Вашему Величеству за великое дѣло освобожденія восточныхъ христіанъ, и тѣмъ

⁶³ Ј. Харивасиљевић, Браство, књ. XI. Београд, 1906, стр. 176 — 178. В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године. Лесковац, 1975, стр. 73. Ово су заостали Турци у Врању, после завршетка рата 1877 — 1878. године, који су у Врању пред српским властима заступали турско становништво које је емигрирало у току рата.

⁶⁴ Влад. Стојанчевић: Лесковачки зборник књ. XV, стр. 73.

остается на вѣки вчные, въ сердцахъ нашихъ. Потому мы выбороли изъ среды нась едну депутацію, что бы положила у ногъ престола Вашего Величества ету нашу самую низайшую молбу и въ то же самое время и наше желаніе.

Допустите намъ Всемоющиши Царь и Государъ, чтто бы, мы, Вам какъ дѣти своему отцу, отъкили наши сердца, чего и какъ чувствуемъ.

Когда былъ освобожденъ одинъ край нашего народа, который живеть въ Княжествѣ, мы въ Старой Сербіи осталысь еще въ тяжкомъ робствѣ, ожидая своихъ братьевъ, что бы къ (нам) пришли и помогли освободиться, Наконецъ наши братья пришли, натопили и нашъ край своею храброю кровію, изъ которой вотъ создалась и наша свобода. Обънѣвшись съ нашими избавителеми поклялис мы на св. Крестѣ и св. Евангеліи, что мы остаемся съ нашей братей въ вѣчномъ единствѣ, и нашему очетеству Сербіи и ея Государѣ непоколебимо вѣрими.

Но наша короткая радость измѣнилась въ величайшую жалость, когда мы услышали, что мы отъторгнуты отъ нашихъ родныхъ братьевъ и включены вы предѣлы Болгаріи, въ которой суть наши братья по имени, но никакъ на дѣлѣ и сердечно.

Мы натерпѣлись всякихъ бѣдъ отъ болгарскихъ чорбаджиевъ. Они нась притесняли, обирали, выдарали Туркамъ, нашихъ сербскихъ учителей и священниковъ бросали въ тюрму, или прогоняли изъ отчизны, наши книги и нашъ сербскіи языкъ прогоняли изъ школъ, а свой насильно вводили, нападали открыто въ церквахъ на нашу святую „Славу“ и стремились вырвать намъ изъ нашего сердца и всякую память дорогой намъ нашей національности, за которую мы всегда готовы жизнь положить.

Это-ли правда славнѣши Царю и можемъ ли мы съ такою братию жить въ любви и въ согласія подъ однимъ владѣніемъ?

Мы крѣпко вѣмъ, что, Вашему Величеству все это не было известно, ибо тогда было бы поступлѣно иначе съ Старой Сербіей?

Ваша Царская воля состоить въ томъ, что бы почитовалась національность каждого народа, гдѣ этотъ народъ живеть въ большинствѣ, что видно изъ 6-той статьи мира, заключенного въ Сан-Стефанъ. По этому колѣнопреклоненно молимъ Васъ Всемоющиши Царь, прикажите, пусть непопирается и Сербская народность, черезъ непопирается и Сербская народность, черезъ нѣсколько Болгаръ, которые поселись между наме, и то бы мы, которые сосавляемъ огромное большинство народа были отторгнуты отъ нашей матери Сербіи. Что би лукчше убѣдится въ семъ, просимъ пусть Ваше Величество, благоволить комисію вы наши края, которая выслушала бы цѣліи народъ и его желанія и тогда, Царь, узнаете, что мы настоящіе Старо — Сербы и желемъ жить съ Сербами и Сербіей. Недай, Православный Царь, что бы православніе сыны потоптали св. Крестъ и св. Евангеліе иною клятвой иnomъ владѣтель, ибо это клятвопреступни-

чество Господь накажеть надъ нами и нашими дѣтьми.

Православный Царь! Каждое Твое дѣло справедливо, по этому и Богомъ благословъ лѣнно; увѣнчайте Царскою справедливостью святое дѣло освобожденія христіанъ вывративъ Сербамъ все что Сербское, а Болгарамъ, что болгарское.

Только такимъ способомъ мы можемъ жить одни возлъ другихъ въ мирѣ, и тогда и одни и другіе молясь, отъ всего сердца Господу Богу о здоровы Вашего Величества и объ Вашемъ Царскомъ Домѣ, будемъ учить нашихъ детей, что бы благословляли Царя Освободителя отъ колъна на колъно и что бы были готовыми всегда выстать на враговъ этого и на враговъ общей намъ матери Россіи.

Вашей Царской милости преданнѣйшіе представники нахіи Пиротской, Тернской, Враньской и оконныхъ предѣловъ Старой Сербіи слѣдуютъ кметы и отборники всехъ общинъ.⁶⁵

ДОПРИНОС ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТОВАЊУ 1877 — 1878. ГОД.

Вишеструка је помоћ српског становништва врањског подручја ослободилачкој српској војсци у рату Срба против Турака 1877 — 1878. године. Једно су добровољачке јединице са врањског подручја које су се присаједињавале српској војсци, односно ослободилачким добровољачким трупама, затим долазе устанички покрети и борбе, које се имале огроман значај за успешан победоносни рат Срба противу Турака. На концу, долази помоћ свих народа и народности на ослобођеној јужносрбијанској земљи врањског подручја, у издржавању и храни српске војске. У савременим изворима, поменуто је: „Једини врањски округ издржавао је храном дуго времена голем део војске шумадијског корпуса“.⁶⁶

ПОВРАТАК ДЕПУТАТА МИТКА ЈОВАНОВИЋА ИЗ ПЕТРОГРАДА (ДАНАШЊИ ЛЕЊИНГРАД) У ВРАЊЕ

Окружни начелник из Врања, обавештава генерала Ј. Белимарковића, да је поступио по његовој примедби, те честитао рођендан српској књегињи Наталији Обреновић. Напоредо са тим, обавештава и о приспећу депутата Митка Јовановића, из Петрограда (данас Ле-

⁶⁵ Влад. Стојанчевић: Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године. — Лесковачки зборник, књ. XV, стр. 77, док. бр. 6. Упор. М. Скакун: Утицај одлука Санстефанског уговора о миру и Берлинског конгреса на односе између Србије и Бугарске (1878 — 1918. г.), стр. 39 — 42.

њинград). Садржина тога дописа окружног началника генералу Ј. Белимарковићу гласи:

Почитајеми Господин Ценералу,⁶⁷

У недостатку календара нашег ја нисам знао, да је данас дан рођења СВЕТЛОЈ КЊАГИЊИ и без ваше напомене ми би се богме замерили, али одма по овој поднео сам са општином адресу у име целог округа и овдашње општине овог садржаја:

Њеној Светлости Књагињи Србској Наталији.

Ваша Висост,

Честитајући ти данашњи дан рођења желећи да у здрављу и на славу и дику народа српског дуго поживиш са светлим ти супругом и престолонаследником.

Живела Ваша висост.

Живио нам књаз и избавиоц Милан М. Обреновић IV.

И живио сјајни престолонаследник Александар.

У име вароши Врање и округа врањског:

Сад долазе потписи кметова одборника и више грађана овдашњи.

Могло је бити и боље али на хитњи мислим да је доста и ово.

Митко Јовановић, петроградски посланик јуче се је вратио из Београда за овамо.

Неки изасланици гиљански налазе се у Београду и видећете из приложног под % писма шта пишу Гиљанчанима и како их тјеше да ћеју бити присаједињени Срби.

Ово је врло добро ако буде истина.

Јуче сам добио писмо од Г. Васиљевића да се више не обраћам њему као досадашњем члану владе при Врховној команди, него непосредно дотичним г. г. министрима по предметима који спадају у њину надлежност, што незнам да ли ви знате.

Примите уверење мога особитог уважења и поштовања од вашег

понизног,

Мат. Радовић.

ОСНИВАЊЕ ГРАЂАНСКЕ УПРАВЕ У ВРАЊУ ПОСЛЕ ОСЛОБОДЕЊА ОД ТУРАКА 1878.

Одмах после ослобођења јужне Србије од Турака, српске надлежне државне власти, приступиле су оснивању и организацији грађанске управе, са свих гледишта власти и управљања земљом новоослободилачких крајева. Већ 4. фебруара (23. јануара), предузете су мере за успостављање „грађанске управе“ у Врању. Ради документације

⁶⁶ А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. XIX, стр. 270.

⁶⁷ Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

је тога, наводимо представку упућену из Ниша министру унутрашњих дела Кнежевине Србије, којом се предлаже оснивање грађанске управе у Врању.

У Нишу 23. јануара 1878.

Г. Министру унутрашњих дела

Потребно је да се што скорије заведе грађанска управа у Врању.

Стога вас молим да ми ставите на расположење и што пре упутите једног искусног вашег полицијског чиновника, ком би полицајну управу ове вароши и њезине околине поверио.⁶⁸

1. ОРГАНИЗАЦИЈА И ОСНИВАЊЕ УПРАВНЕ СЛУЖБЕ

Као што је већ истакнуто, указ којим су одређени окрузи и срезови, као и месне и среске канцеларије, донет је годину дана након ослобођења јужне Србије од Турака, и то б. фебруара 1879. године, а у вези са чл. 2. Закона од 17. децембра 1878. године.⁶⁹ Према томе, целакупна организација и оснивање прве управне службе у јужној Србији након ослобођења од Турака, а самим тим и у врањском округу, почивала је на одлукама и решењима владиних органа Србије из Београда. И, већ 10. фебруара наименован^и су први органи управне службе у Врању. Један акт, упућен ћенералу Ј. Белимарковићу, од стране надлежних 10. фебруара, који није реализован, гласи:

29. јан. 78.

Командант Шум. кора

Господине,

Г. А. Јоцић помоћник начелства јагодинског и г. Дугалић пензионисани срески начелник одређени су да врше полицајну (власт у врањском округу и вароши Врању и то први као начелник, други као помоћник.

Ово имам част јавити вам господине ради знања.

Примите господине ћенерале уверење мого одличног поштовања.

На полеђини акта: обуствављено.

А. В. (концепт, копија).⁷⁰

Од свих округа на југу Србије, после ослобођења од Турака 1877 — 1878. године, после пиротске, врањска управа је имала највећу територију, како по броју становника, тако и по броју насеља. На територији врањске управе, било је 229 сеоских насеља, од којих је образовано 57 општина. Ове су општине формирале четири среза, и то: 1. виногошко — пољанички, са седиштем у Градњи; 2. власински, са седиштем у Сурдулици; 3. моравски, са седиштем у Врању и 4. пчињски, са седиштем у Шајинцу.

У наведеним срезовима било је пореских глава: 1. виногошко — пољаничком 2352; 2. власинском 4171; 3. моравском 2352 и 4. пчи-

⁶⁸ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели, стр. 277.

⁶⁹ Сл. Стојичић: Лесковачки бзорник, књ. XV, стр. 102.

⁷⁰ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године. Лесковац, 1975, стр. 278.

њском 6295; што укупно износи 17230 пореских глава.⁷¹ Међутим, округ врањски је после успостављања државне границе на југу Србије према земљама под управом Турског Царства, где је граница ишла на Ристовац, имао три среза: 1. масурички, 2. пољанички и 3. пчињски, о чему ћемо надаље посебно расправљати.

Од стране Министарства унутрашњих дела Србије, образовано је врањско окружно начелство. За вршиоца дужности начелника одређен је Радосав Милошевић, начелник среза трстеничког. За вршиоце дужности писара постављени су Пера Милићевић, писар начелства књажевачког и Никола Зисић, практикант Министраство унутрашњих дела.

У срезу власинском, за вршиоца дужности начелника одређен је Марко Бабић, пензионер, а за вршиоца дужности писара Јово Вукомановић.

За срез моравски, за вршиоца дужности начелника одређен је Глиша Борђевић, писар среза подунавског, а за вршиоца дужности писара Велимир Протић, практикант начелства пожаревачког.

У срезу пољаничком, за вршиоца дужности среског начелника постављен је Милош Бабић, писар среза рамског, а за вршиоца дужности писара Милојко Веселиновић.

За вршиоца дужности среског начелника у срезу пчињском, одређен је Љубомир Марковић, писар среза космајског, а за вршиоца дужности писара Деспот Бацовић.⁷²

До реализације и активирања ове одлуке о постављању поменутог особља, у целини није дошло. Зато је дошло до новог именовања, где се наводи знатан број нових управних стручњака, који се нису помињали у минулом акту, али ту и тамо има и имена која су се свакако нашла на одређеном послу у врањском гравитационом подручју. Наиме, наводи се, да је за вршиоца дужности окружног начелника округа врањског постављен Димитрије Брзаковић, бивши члан управе вароши Београда, а за писаре Живко Јовановић, бивши писар управе вароши Београда и Коста Цветковић, бивши практикант начелства пожаревачког, а за практиканта Атанасије Сушић из Београда.

У срезу власинском за в. д. среског начелника постављен је Димитрије Дугалић, срески начелник у оставци; а за практиканта је постављен Јеврем Шишмановић, бив. практикант среза јасеничког.

У срезу моравском за в. д. среског начелника постављен је Тома Антонијевић, бив. јавни правозаступник из Београда; а за практиканта Светозар Тодоровић, бив. практикант среза параћинског.

У срезу пољаничком, за писара је постављен Алекса Крстић, бив. писар начелства Ђупријског; а за практиканта Алекса Николић, бив. практикант Управе вароши Београда.

⁷¹ Сл. Стојичић, Лесковачки зборник, књ. XV, стр. 86, 93 — 94.

⁷² Сл. Стојичић: Лесковачки зборник, књ. XV, стр.99.

У срезу пчињском, за практиканта је постављен Коста Поповић, бивши практикант начелства смедеревског.⁷³

На крају, у априлу месецу 1878. године, у Врању је организована управна служба, ала на челу окружног начелства не налазе се поменути управни стручњаци, које смо навели у два претходна докумената, већ сасвим треће лице. О томе у једном документу стоји:

Команданту шумадијског кора. Ђенералу Ј. Белимарковићу
Господине генерале,

Г. Матију Радовића, који је до сада био при управи вароши Ниша, одредио сам за управитеља вароши Врања и њезине области. Ја га упућујем на ову дужност и молим вас, да би сте му били у свему на руци, како би могао лакше и тачније вршити послове који му се поверавају. Исто тако молим вас, да му ставите на расположење потребан број војника, пешака и коњаника, који ће одржавати ред, докле он у споразумевању с општином, не учини у том погледу што је потребно.

Г. Радовићу приододаје се у помоћ г. Дугалић, пензионисани срески начелник, који је већ у Врању отпутовао.

Примите, господине генерале, уверење мога одличног поштовања.

(Без потписа, концепт).⁷⁴

У другој половини фебруара месеца 1878. године, у Врању се радило на организовању и формирању општинских власти у врањском гравитационом подручју. Понајпре је изабрана варошка општинска управа, а затим се прешло на организовање и формирање општинских управа по среским местима и сеоским насељима, заправо сеоским општинама. Окружни начелник из Врања, о томе је известио министра просвете следеће:

Члану владе при Врховној команди
Господњу министру просвете

У недељу 5. тек. месеца, отпочео сам радити. Тога дана изабрао сам кметове и одборнике у вароши Врањи, и они су отпочели радити. Послова има и сувише; г. Дугалића послао сам у окружје, да образује општине, и постави кметове, а још не могу никуда одавде да макнем, јер полициски и војни, послови, који се од мене истражују, има и сувише. Све кметове садање, из свију села округа врањског, позвао сам и они су ми долазили те сам им казао, да десетак и остало разнолика плаћања, која су Турцима давали, престају, и да сво плаћање њино своди од сада на једини наш данак, што су они са особитом радошћу примили, но под изговором тим да су сада без новца, безсточке, па што више и без same хране, јер све што су имали Турци су им, веле, одузели, и тако рећи голе их оставили.

⁷³ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године. Лесковац, 1975, стр. 85 — 86.

⁷⁴ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878, стр. 36, 278.

Истина види се жалосно стање овамошњег народа, али опет увиђа се у њему добро расположење за српску управу, и налазећи се у томе стању сваки кмет и сељанин, дао ми је тврду и живу реч да ће данак приуготовити и што се брже може дати, на чему ћу ја нарочито и настојати; само би молио, да ми се што више и што брже персонала пошаље, како би час пре могао општине образовати, кметове поставити и пописе извршити.

Има много и кривични' дела и то криминалних, која на судије очекују, и за то би молио да се и ови час пре поставе и овамо упуте.

Са особитим поштовањем и уважавањем остајем ваш понизни

Мат. Радовић, с. р.

8. фебруара 1878. у Врањи

Начелник окруж. врањ.⁷⁵

Одмах после ослобођења од Турака 31. јануара 1878. године, варошко насеље Врање, сачињавало је самостално варошку општину. Међутим, како наводи А. С. Јовановић, из нешто каснијег времена, врањску варошку општину сачињавала су и следећа насеља: Балиновце, Доње Врање, Раšка, Собина и Шапранце.⁷⁶

Проблем организације и управљања варошком општином Врање, након ослобођења од Турака 1878. године, изискује посебно разматрање. Из историјских извора и литературе, о томе се сачувало нешто податак, које на овом месту саопштавамо. Наиме, после ослобођења, у јужним крајевима, извршени су народни избори за општинске власти. Избори су у ствари обављени према Привременом закону о уређењу ослободилачких предела од 3. јануара 1878. године. До измене и допуне овога Закона дошло је 30. децембра 1879. године, а јануара 1880. ове одредбе су имале бити примењене у изборном систему. Том приликом је дошло и до њиховог кршења, а самим тим и до знатног незадовољства грађана, нарочито Лесковца и Врања. За нас, на овоме месту, од посебног је значаја, како су ови избори обављени 1880. године у месецу јануару у Врању. Према постојећим изборним актима, било је могуће изабрати иста лица за општинске часнике, које је била управна власт поставила пре ових измена и допуна. То је свакако био разлог, те су општински избори од јануара месеца 1880. године у Врању, били предметом спора грађана и врањских управних и судских власти, што је нашло одјека и до врховних државних управних и судских власти у Београду. Тако, грађани вароши Врања, њих 77 на броју, у својој жалби упућеној министру унутрашњих дела Србије, описали су поступак избора шест кандидата на општинским изборима за положај главног кмета и кметовских помоћника у Врању. Они су у жалби указали на несагласност тога поступка, са постојећим

⁷⁵ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели, стр. 278.

⁷⁶ А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. Дело, књ. V, Београд, 1898, стр. 264. Према попису становништва, извршеном након ослобођења од Турака, а саопштеном у Државопису, књ. XI, сва ова насеља су припадала срезу пчињском, и то Г. Балиновце и Раšка општини моштаничкој, а Д. Врање, Собина и Шапранце општини собинској.

изборним законским одредбама и прописима. За изборе шест кандидата, од којих би управне власти у Врању поставиле главног кмета и његове помоћнике, одржана су два општинска избора. Први општински збор, на коме је вршен избор кандидата, обављен је тако што су двојица кандидата, и то Борђе Накић и Аксентике Коцић, „Давали пандурима цедуље, да са њима за њих гласају“. На другом збору, изабрано је шест кандидата, са следећом гласачком структуром. Наиме, први кандидат је имао 90, други 79, трећи 62, четврти 53, пети 38 и шести 36 гласова. Окружна управна власт у Врању, имала је из овог избора да изврши одбир и постави главног кмета и његове помоћнике. Но, она је том приликом пренебрегла ранг листу према броју гласова, па је за главног кмета поставила Тасу Јовановића, који је имао 53 гласа, а за кметовске помоћнике: Борђа Николића, који је при гласању имао 38 гласова и Аксентија Коцића, са 36 гласова. Значи, пренебрегнути су кандидати са првог, другог и трећег места на листи, а именовани су они са четвртог, петог и шестог места изборне листе. То је био главни разлог, те 77 жалиоца из Врања траже смењивање кметовских помоћника, а томе додају и следеће: зашто су заобиђени први кандидати са изборне ранг листе, и како су то „људи од првог реда и најбољи домаћини“. Насупрот томе, изабрани „Немају никако имање како покретно и непокретно“. Против оба кметовска помоћника, Аксентија Коцића, бившег кочијаша и Борђа Николића, који су били врањски кметови и одмах после ослобођења Врања од Турака, било је жалби од стране врањских грађана и раније. То су сада поменули жалиоци, да би поткрепили свој захтев да се изврши њихово збацивање са положаја кметовских помоћника. Зато овим, 30. јануара исте године, поновљена је ова жалба, са истим разлозима и захтевом за збацивање поменутих врањских општинских часника. Ове притужбе и жалбе уродиле су следећим плодом. Наиме, 4. фебруара 1880. год. министар унутрашњих дела Србије, затражио је од начелника врањског округа по томе извештај. Месец дана после тога, 4. марта 1880. год. начелник врањског округа поднео је министру извештај, образложујући да су све жалбе и притужбе неистините и неумесне. Ту се разлаже, да је по наредби окружног начелства у Врању, суд под 23. јануаром сазвао збор за бирање кандидата. Међутим, на овај збор је дошло свега 44 бирача, а варош Врање је бројала преко 1.200 пореских глава. Уз то, наводи се да је рад збора био посве неправilan и против законит, због чега је наређено и заказан поновни збор 27. истог месеца. Уз похвале лица која су изабрана за кметовске помоћнике, помиње се и то да је неистина да они немају непокретне имовине.

После свега тога, уследила је и трећа жалба и притужба врањских грађана 11. марта 1880, а потписало је свега осам грађана. Начелство окружно у Врању, сматрало је да је његов поступак код избора општинских часника у Врању исправан, законит, и да не подлеже никакој оцени законитости нити разматрању чије жалбе по томе питању. Међутим, министар унутрашњих дела није био таквог мишљења, па је поништио избор кметова Б. Накића и А. Коцића, а осна-

жио је избор кмета и председника Тасе Јовановића. То је мотивисано потребом придржавања ранг листе при изборима.

Општински избори у Врању, били су за своје време, значајан проблем у ослобођеним пределима јужне Србије, а самим тим и целе Србије. То је у ствари био известан шири сукоб, који је почивао на сукобу војних и грађанских власти у Врању, који је у 1880. години добио значајне разmere. Ево неколико елемената, који указују на проблеме приликом општинских избора у Врању, као и општинске управе одмах после ослобођења од Турака. Наиме, у 1880. години био је главни кмет у Врању Тома Стјанић, угледна личност не само у Врању, него и на југу Србије, свога времена. Окружно начелство у Врању, овако га описује у извештају министру унутрашњих дела: „Тома Стјанић, богаташ врањски и посланик за варош Врању на народној скупштини, као главни кмет вароши Врање опонирао је окружној власти. Није хтео законите наредбе власти да врши, и због тога је био са кметства збачен“.

Окружно начелство у Врању даље обавештава министра унутрашњих дела, да су после смењивања Томе Стјанића у врањској општини, његови помоћници Алекса Џуваровић и Јања Миленковић, поднели оставке. „Томин местозаступник Алекса Џуваровић није вршио оно што му се од стране управне власти на основу закона налаже, и кад је за то үзет на одговор, бранио се је тиме, да га први грађани неће да слушају, и зато је поднео осатвку на кметство“. Њихове оставке окружно начелство је уважило, а солидаришући се са ставом Томе Стјанић и чланови општинског одбора су поднели оставке на своје дужности, са мотивацијом „Да неће да долазе у одборске седнице“. Заказан је нов збор, коме је требало да присуствује у име окружног начелства и да збором руководи Митар Максимовић. Но, збор није могао бити одржан, због нереда који су на збору били, па је распуштен. Тома Стјанић, са још једним другом, оптужен је да је проузроковао неред и тиме распустио збор, у чему га је помогао још један његов друг. Окружно начелство то описује, преко извештаја делегата Максимовића овако: „Дошао у збор, саопштим му рад чега је зват, затим прочитам и објасним законска наређења, по којима се овај избор обавити има. Требало је дакле присуствовати избору одборника. Но, Тома Стјанић поче да говори пред збором: „Народ неће овија кметови што ги је начелник поставија“. На ово сам ја опоменуо Тому да није питање о кметовима но о одборницима, но он је продужио о кметовима, и тако произвео неред у збору, подстрекавајући и дражећи народ на непослушност, због чега збор буде распуштен, а Тома са још једним другом окривљен и спроведен суду за дело које се казни по §. 92. казнит. закона“. Овај је предмет косније био и пред Касационим судом Србије, поводом жалбе осуђеног Томе Стјанића, и Касациони суд се сагласио са решењем првостепеног суда.

Након свега тога, окружно начелство у Врању је поставило друге кметове на место А. Џуваревића и Ј. Миленковића, а исто тако

и извршило избор других одборника „Са којима ће моћи вршити државне и народне послове“, а избор је извршен на општем народном збору, који је заказало окружно начелство.⁷⁷

2. ОСНИВАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА СУДСКЕ УПРАВЕ

Напоредо са радом на оснивању управне службе, започете су и организационо — оснивачке активности за образовање судске управе у врањском гравитационом подручју. Први наговештаји и захтев за њено образовање и устројство, потекао је из Врања, од стране окружног начелства. О томе се у једном телеграму наводи:⁷⁸

Телеграм Врање — Београд, 29. 3. 78.

Члану владе при Врховној команди
г. министру просвете и црквених дела
Београд

Има овамо сувише дела која се путем грађанских и кривичних парница окончати морају и која очекују на судију без кога врло је у незгоди и ово место и ова власт, па зато се моли г. министар да таквог што пре изволи поставити и овамо послати.

У Врањи, 29. марта 1878. год.

Начел. окр.
Мат. Радовић.

После овога захтева, државне власти су приступиле преко Министарства правде, формирању судске службе у врањском гравитационом подручју. Именовани су, и постављени судски чиновници и званичници.

За вршиоца дужности великог судије округа врањског, постављен је Милан Јоксимовић, члан II кл. суда округа Ћупријског. За писара при великом судији, именован је Петар Ивковић.

За варош Врање, за вршиоца дужности среског судије, постављен је Живко Борђевић, секретар II кл. суда округа крагујевачког.

У срезу власинском, место среског судије приликом формирања суда, било је упражњено, а тако исто и за писара среског судије.

За срез моравски, за среског судију именован је Добросав Стојановић, а место писара среског судије било је упражњено.

У срезу пољаничком место среског судије и писара била су упражњена.

За срез пчињски, за среског судију постављен је Владимир Стојановић, док је место писара при среском судији било упражњено.⁷⁹

⁷⁷ Сл. Стојичић: Прве општинске власти у југоисточној Србији после ослобођења 1878. године. — Лесковачки зборник, књ. XVII (1977), стр. 115 — 119.

⁷⁸ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године, стр. 279.

⁷⁹ Сл. Стојичић: Лесковачки зборник, књ. XV, стр. 99.

3. ОСНИВАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА ФИНАНСИЈСКИХ ВЛАСТИ

Оснивање и организација финансијских власти у врањском гравитационом подручју, биле су истодобно са осталим управним, судским и сродним власитма, које су успостављене на југу Србије после ослобођења од Турака 1878. године. Наиме, одлуком Министарства финансија Кнежевине Србије, дошло је до оснивања и формирања финансијске службе у округу врањском.

За вршиоца дужности окружног благајника постављен је Милан Филиповић, помоћник благајника Управе вароши Београда. Затим, за вршиоца дужности помоћника благајника врањског округа, одређен је Борђе Антонијевић, практикант београдског Ђумрука.⁸⁰

4. ОСНИВАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ УПРАВЕ

Истовремено са изнетим активностима око организације државног и административног уређења у врањском гравитационом подручју после ослобођења од Турака 1877 — 1878. године, долази и до настојања организације и оснивања православне црквене управе. У то време, тај посао су обављале личности, из црквених кругова, као владини изасланици. Тако је дошло до именовања владиног изасланника за црквене послове, у врањском округу, пре ослобођења Врања од Турака, још 25. јануара. То сазнајемо из следећег документа:

Ниш 13. јануара 1878.

Управитељу вароши Ниша, г. Прокићу

Господине,

Господина јеромонаха Фирмелијана, предавача науке хришћанске у београдској гимназији, одредио сам за владиног изасланника за црквене послове при епископу врањском. Међутим, за неко време он ће седети овде у митрополији при митрополиту нишком и помогати г. И. Јефтићу, члану владином за црквене послове при нишком митрополиту.

Кад будете г. Јефтића, по моме данашњем акту бр. 63 представили г. митрополиту овдашњем, ви ћете му представити и г. Фирмелијана и прочитати садржај овога писам, те да му је познато право опредељење Фирмелијаново.

Ниш, 13. јануара 1878.

Копија, без потписа.⁸¹

Митрополиту нишком г. Виктору.

Одмах иза тога, владин изасланик за епархију врањску синђел Фирмелијан, обавештава министра просвете Кнежевине Србије, о својим активностима у врањском подручју. У његовом извештају о томе се каже следеће:

⁸⁰ Сл. Стојчић: Привремена организација власти у новоослобођеним крајевима Србије 1878. године. Лесковачки зборник. књ. XV (1975), стр. 79 — 108.

⁸¹ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године, стр. 277.

Члану владе при Врховној команди
Г. министру просвете и црквених дела
А. Васиљевићу у Нишу
Господине,

Ја сам још 3. о. м. дошао у Врању, али сам се тек данас сместио у стан.
За ово неколико дана радио сам само на поправљању богослужења, саобразно
нашем раду и на статутима Врање, који је посао поверен овд. свештенству.

Јуче сам од господина митрополита добио упутства за даљи ра и наредбу,
да црквену управу узмем у своје руке. Кроз који дан полазим у Гиљане, да
обиђем тамошње свештенство, цркву и да поставим намесника, и у вел. манастир Св. Прохора да га попишишем.

Шта у будуће будем радио јавићу вам.

У Врањи, 9. фебруара 1878.

влад. изасланик за епарх..врањску
Синђел Фирмилијан, с. р.⁸²

Ради обављања канцеларијских послова у црквеној служби, при
организацији православне црквене управе у Врању, постављени су
млади богословци, ученици прве и друге године богословије. О томе
се у једном документу каже:

У Београду, 23. марта 1878.

Управи у Врањи

Николу Симеоневића ученика III разреда и Трајка Петровића ученика
II разреда богословије упућујем вам, да их употребите у канцеларијским
пословима.

Објава им је дата с правом на подвоз и бесплатну храну.

(Без потписа, копија).

Значи, после ослобођења јужне Србије од Турака, у овом под-
ручју формиране су три православне епархије или владичанства, чија
су седишта била у Нишу, Пироту и Врању. На челу епатхија налазили
су се епископи или владике.⁸³

На крају, после ослобођења од Турака 1878. године, у Врању
се заиста осећала оскудица у писменим и стручним људима, на свим
польима, па и у хришћанској православној црквеној управи. То се
најбоље види из следећега документа, који прилажемо, а којим се
одређује стручно лице за старешину црквене управе у врањском кра-
ју. У документу се каже:

Митрополиту нишком
+ господине,

На Велики петак добио сам од начелника врањског Радовића телеграм,
којим тражи свештеника за старешину. А данас ево и Ђенералским телеграмом
то исто тражи.

⁸² В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије
1877 — 1878. године, стр. 279.

⁸³ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије
1877 — 1878. године, стр. 65, 279.

Прота Милоје предлаже своје услуге. Он је стар и искусан, а поред тога седи бадава. Немајући другога мислим да њега у Врање пошаљем. Но он је сирома, нема с чиме отићи. Зато би молио да му се поштом да подвоз бадава и да брже тамо отиде и заведе ред.

Очекујем одговор с поштовањем

У Београду 20. априла 1878.

Ваш молитвеник

А. Е. Михаил.⁸⁴

5. МУСЛИМАНСКА И ЈЕВРЕЈСКА ЦРКВЕНА УПРАВА

Осим православне хришћанске црквене управе, после ослобођења од Турака 1878. године, у Врању су основане и верске управе муслиманска и јеврејска. У Врању и њеној околини, било је заосталих муслиманских родова, и то у девет врањских села: турског, албанског и циганског муслиманског становништва, а у самој Врањи турског и циганског муслиманског становништва. „Понеки Јеврејин“ је остао у вароши Врању. На основу прогласа кнеза Милана Обреновића, у ослобођеним српским крајевима на југу Србије, становништву је била загарантована слобода вероисповести.⁸⁵

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ДВОГОДИШЊИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА ОД ТУРСКОГ РОПСТВА У 1880. ГОДИНИ

Колико нам је познато, први помен прослављања ослобођења Врања од Турака, свечано обележен, био је тек две године после ослобођења Врања и врањског гравитационог подручја од петовековног турског ропства, бива 30. јануара 1880. године, уочи дана ослобођења Врања. У спомен томе, Врањанци су послали телеграм захвалности генералу Ј. Белимарковићу, команданту ослободилачке српске војске у рату 1877 — 1878. године на југу Србије. Тај телеграм има ову садржину:

Протокол №.

Књажеско — српско телеграфско надлежателство

Месец I 80.

Београд од Врање

№. 109 п. класа број р. 142 Време предаје дан 18 час — мин. 1
137

Време долaska дан 18, 3, час 23, мин. 1.

Т е л е г р а м:

Генералу Господину Јоци Бели — Марковићу

Београд

⁸⁴ В. Николић — Стојанчевић: нав. дело, стр. 279.

⁸⁵ В. Николић — Стојанчевић: нав. дело, стр. 67. Према попису од 1879. године, у врањском округу није било Јевреја. — Државопис Србије, св. XI, стр. 54 — 56.

Пре две године дана са храбром српском војском ушо си данашњим даном у Врању.

Преко победе врага србог Врање беше ослобођено и клижало је радошћу мало и велико.

Община врањска прославља данас спомен тога светог дана. Као десној руци витешког господара грађани се с поштовањем опомињу твојих ратних заслуга за ствар српства а на по се за ослобођење своје вароши. И кад данас радошћу и одушевљењем кличе у прославу српског оружја напиће здравицу и теби храбри генралу, јер те дубоко у срцу носи и рећи ће ти: живио храбри вођа и мложили се српству такви синци.

Са поздравом пуним поштовањем твоји знаници:
у име грађанства вароши Врање преседник общине

Стојко Ложичко

чланови

Аксентије Станић

Борђе Накић

одборници:

Митко Јовановић

Стојан Машутко

Тома Лукаровић

Од штације Вр примио Д. Засилић (? Василић?)

Стојан Стаменковић

Стојко Ристић

Коста Гацић

Јања Инцић

Јован Ристић

Дода Марчић

Тома Русимовић⁸⁶

Диплома врањских грађана од 1. маја 1890. год. издата ћенералу Ј. Белимарковићу у знак захвалности за његово успешно командовање српском војском приликом ослобођења Врања од Турака 31. јануара 1878. године

Након дванаест година протеклих после ослобођења Врања од Турака, врањски грађани су се сетили команданта ослободилачких српских трупа из рата 1877 — 1878. године, када је и врањско гравитационо подручје ослобођено од Турака, и то своје сећање крунисали су једном повељом — дипломом, у којој, поред изражене захвалности за мудро командовање српском војском, које је југо Србије донело вековима очекивану слободу, величају и ратничка херојска дела генерала Ј. Белимарковића. Диплома гласи:

Намеснику Његовог Величанства Краља Србије
Александра I-ог

Бенералу Господину Јовану Бели — Марковићу,
Мили ћенерале, дико српска, ослободиоче наш!

Од косовске битке, која је једнствена у историји чевештва, како по току тако и по последицама нашим: од онога чемернога дана где падоше два цара, где изгибе цвет јунака: турских за господство над нашом красном ћедо-

⁸⁶ Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

вином и српских, који падоше за слободу, за крст часни и вјеру ришћанску — па све до Јануара 1877 год.:

"Ми трпљесмо мuke свакојаке,
"Србин ради, а Турчин одводи,
"Српска пушка Србина погађа . . .

.

Триљењу нашег не беше равног; мукама нашим не беше друга, племену нашем није било, а и данас нема равног мученика!!

Тако су страшне последице косовске пропasti. Ну, и ако је на Косову сарањена слобода наше велике отаџбине и независност нас толиких Срба, од деспотских гора до сињега мора, пренела само у један њен кутић, док се, најслије, и у њему кандиоце слободе не утули, — опет онако класична и витешка пропаст наших праједова, аманет, кога нам они издишући оставише у наслеђе, није угасила у Србину успомене на славну прошлост, нити је престала подгревати срца србињска за освету, за слободу, за независност своју. Живећи близу 500 година под ногом турском и ми, као и остала наша браћа, не престајемо надати се на боља времена, не престајемо утирати очи ка небу и клечети пред престолом Свевишића молећи га: Да нам подари слободу и уједињење са нашом слободом браћом; да нам пошаље ослободиоца, јер смо нејаки да се сами ослободимо.

Наше скромне и праведне молитве нашле су места у срцу Свевишића, и он нам посла избавиоца у лицу твом, мио нам ђенерале; он изабра тебе, потомка наше славе и стародревне Приштине, посла сина кога је родила Српкиња Приштевка мученица, одкупљена робиња бесних Турака.

Та и ко би боље утро сузу тuge, обрадовао сужње, казнио зулумћаре — до чедо оне жене која је робујући тужила за завичајем, служећи зулумћаре тешила сужње у тешким оковима, робијајући молила Бога да ослободи и охрабри српски народ. Божја молитва излила се на тебе наш мили ослободиљче. Ти дични српски ђенерале, на челу твојих храбрих Шумадинаца, растера тамне облаке, пуне неизвесности, што се толико година више над сужњом робињом својом Голубицом над шера — Врањом. Са нашом слободном браћом, са јуначким и дичним Шумадинцима, ти си ослободиоche наш, одиста утро сузу дуговремене наше тuge и заменио је сузом радости.

Седи ђенерале ослободиоche наш!

Град Врања има поглавито да благодари теби, за своју данашњу слободу. И ми, ево, данас кад прослављаш 40 година тешке официрске службе, не сами, но са целим народом округа Врањског који је такође тобом ослобођен са осећањем најдубљег признања и осећања благодаримо ти пред свим Српством, пред целом Европом. Охрабрени вером у Бога и надом у још бољу будућност потплаченог српског племена, не смећемо с' ума колико смо дужни нашој браћи и некадашњој Кнежевини Србији, нити заборављамо, данас слободни и задовољни, на толике милијуне наше заробљене браће. Ми смо добро уочили пут кога си ти и твоја војска, наш дични ослободиоche, обележили и нећемо, док нас је заборавити на речи твог и нашег узвишног комandanта:

"И ако се српски стег по врх Ниша вије
Опет тужно Косово освећено није."

Испуњеним осећајима дужности и вечите благодарности према теби и твојим дичним и јуничким Шумадинцима, молимо Бога, да те поживи дуго и за млого, те да чио и весео дочекаш:

Уједињење и ослобођење свега потлаченог српства.
Јанча Јовановић, Тома Јовановић лифер, Јања Влаинац, Тома Ј. Влаинац, Јован Алексић, Арса Стојановић, Тома Јовановић гвож., Риста Анђелковић, Аритон Мильковић обућ., Аритон Јазиковић, Јов. Сотировић, Тома Аврамовић, Алекса Аврамовић, Ристо С. Погачаревић, Јов. Стаменковић, Зафир Дингарац, Борђе С. Џупарче, Борђе Анастасијадес, Борђе Стевановић, Коста Калчић, Миле Јовановић, Јова Вучковић, Борђе Сонјковић, Ал. Спасић, Зафир Борђевић, Андреја Павловић, Станко Стовановић, Куzm. С. Бацовић, Тома Антић, Јов. С. Дингарац, Борђе Јовановић, Дим. Џокић, Манас. С. Јежа. Стој. Антић, Х. Вас. Погачаревић, Коста Милосављевић, Мих. С. Торовељче, Манас. Ристић, Лазар Аћиновић, Нацко Ристић, Мијалко Д. Јовановић, Анта Додић, Дим. С. Торовељче, Коста Нუцјовић, Злат. Цветковић, Коста Арсић, Тома Михаиловић, Аритон Стошић, Васа Р. Бунушевче, Бора Антић, Денча Борић, Манас. Борђевић, Јов. М. Јенса, Спас. Јанковић, Данило Димитријевић, Крста Станојковић, Милисав Марић, Аритон Јовановић, Арса Павловић, Димитр.Калиманац, Неша Стошић, Коста Гаџић, Коста Мишић, Анта Пешић, са још триста потписа.

Врања, 1. Маја 1890.⁸⁷

Након добијене повеље — дипломе, ђенерал Ј. Белимарковић се захвалио Врањанцима следећим речима:

Хвала, од срца хвала,
Врањанцима на сећању.

Тако сећање подиже у мени наду на бољу будућност.

Поље Косово, на коме се већ вијла застава храбрих синова Шумадије, нека је наша заједничка мета, камо ћемо сви, сложни и сбратимљени, кад нас позове глас нашег Краља и Господара. Живео Краљ, живели племенити Врањанци! Поздрав свима,

Бели Марковић⁸⁸

На крају, наводимо и следеће податке, који се односе на подизање споменика палим борцима за ослобођење Врања 1878. године. Наиме, у прогласу Општине Врања од јануара месеца 1900. године, упућеном грађанима поводом ослобођења Врања 31. јануара 1878. године, 30. јануара 1900. године увече је приређена забава са игранком. Означено је да је као улазница био добровољни прилог „у корист подизања споменика изгинулим борцима“ за ослобођење Врања 18. и 19. јануара 1878. године.

На полеђини стоји текст који је исписао ђенерал Ј. Белимарковић:

Приложити на тај споменик две хиљаде динара. Крајње је време- а ја мислим да има већ и толико прилога прикупљеног за тај циљ са сумом коју ћу ја положити — да се може приступити остварењу ових наших жеља.

⁸⁷ Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

⁸⁸ „Претходница Шумад. кора избила је пред Косово и служила службу у ман. Грачаници (14 км. од Приштине), кад је стигла наредба да је склопљен мир и да се одмах заустави наступање и да међунар. комисија обележи демаркациону линију.) Ово је фамозни Санстефански уговор о миру!) Додато и потпис иницијал Р.“

Забелешка на једној цедуљи. — Архива генерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

Са тога ја молим, на данашњи дан, вас господине председниче као представника града Врање а и све Врањанце да изволите одредити из ваше средине одбор, који би у договору са мном, учинио све што је потребно да се овај споменик већ у рад узме. Пре свега ће бити нужно да се сачини први план — цртеж за тај цртеж, 2, да се определи награда за најбољи цртеж, 3, да се изабере од пријављених цртежа најбољи, 4 да се одреди место за споменик и 5-то да се одреди и дан његовог постављања и открића, као и све што још за ово буде потребно. Да се споменик да мајстору у израду.

Ја се зато стављам сав на ваше расположење, а разуме се, ако се споменик отпочне градити и са сумом коју сам обећао.

Ја бих желео да доживим да још овај дуг одужим храбрим херојима, који су... (недовршено).⁸⁹

Врање је затим тек 1903. године подигло споменик палим борцима за ослобођење Врања у српско-турском рату 1877 — 1878. године.

На овај позив за прославу дана ослобођења Врања од Турака од 1900. године, Ђенерал Ј. Белимарковић је одговорио Врањанцима следеће:

Хвала Врањанцима што се сећају данашњег дана, и вредно је да га се сећамо. Данас се пред Врањом био жесток и љут бој, кога некад и ви и ја очекивасмо у грозничавом нестрпљењу! Бој, којим је смрвљена преграда што је одвајала за пуних пет векова Врањанце — Стару Србију од Шумадинаца.

И вредно је и праведно је да се диже споменик оним јунацима, који су крвљу својом испунили руковање Шумадије са Старом Србијом! И ако сам другом приилком на тај споменик завештао 2.000 динара, данас опет на ту цељ стављам одбору једну стотину динара. Са жељом да ускоро доживимо: да са „Два брата“ одјекне на далеко: Ево споменика браћи што су овде изгинула за „српску мисао“.⁹⁰

III

БРОЈ ДОМОВА И СТАНОВНИКА У НАСЕЉИМА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА 1861. ГОД.

За осветљавање проблема етничке историје становништва врањског гравитационог подручја, крајем турске феудалне владавине у XIX веку, од посебног су значаја подаци, историјске статистике, о домовима, становништву, и насељима врањског подручја. Те податке оделито дајемо за дервен кол, а затим за виногош кол.

⁸⁹ Белешка Ђенерала Ј. Белимарковића. — Архива Ђенерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

⁹⁰ Написано, без потписа, на штампаном писму „Коресподанс балканик“ са ознаком датума 3/15. август 1889 — Архива Ђенерала Ј. Белимарковића (Народни музеј Врање).

БРОЈ ДОМОВА И СТАНОВНИКА У НАСЕЉИМА ВРАЊСКОГ
ПОДРУЧЈА 1861. ГОД.

Д е р в е н к о л

Н а с е л ј е	Број домаћина		Становништво мушки
	насељени	напуштени	
Алакинце	10	2	34
Бања	35	7	105
Бациљевце	7	2	46
Биновце	12	1	132
Битврба	19	13	95
Богошевце	20	6	95
Бојишина	18	2	96
Брезовица	7	1	37
Бричевље	14	1	51
Бујковац	36	6	144
Власина село	13	13	85
Власинске махале			
Гајина	13	2	51
Дамјан	12	4	51
Дражина	17	5	66
Дојчин	10	1	44
Комјанић	16	6	61
Лалеш	23	2	109
Марковић	16	4	62
Попова	29	13	108
Станић	20	2	71
Стефанић	11	4	44
Чавдар	21	3	71
Долња махала			
Блатина	13	2	59
Велич	29	12	154
Гајина	19	8	57
Дамјан	13	8	49
Јарчева	19	1	65
Симон	22	11	81
Сокол	9	4	38
Гариње	12	1	64
Гузевје	8	4	70
Врбово	13	2	26
Вучиделце	12	5	52
Горња Бурковица	13	3	64
Горње Романовице	27	3	88
Дикава	3	—	11
Дълагојница	6	1	19
Дълга Лука	12	6	66
Доње Домановице	8	1	40
Дупљане	22	—	99

Н а с е л ј е	Број домаћина		Становништво мушки
	насељени	напуштени	
Загужане	10	4	40
Житорађа	10	3	40
Извавно	25	10	84
Јелашница	24	8	76
Кијевац село	16	—	80
Кијевачке махале			
Крагуј	13	6	53
Кучишник	15	—	23
Целел	15	9	81
Клисурница	24	11	159
Козница	4	2	20
Корбевац	42	—	60
Копитарце	7	1	42
Крепетница	11	—	57
Кржинце	22	1	68
Крива Феја	37	20	178
Кумарево	12	8	63
Лебет	11	2	50
Лескова Бара	8	5	33
Ливађе	8	1	45
Лични Дол	10	5	53
Љутеж	13	2	77
Манојле	28	1	104
Мањак	10	6	95
Масурица	3	4	35
Ново Село	31	14	169
Палојце	23	—	83
Паневље	15	5	84
Полом	12	2	51
Првонек	41	22	189
Предејане	21	3	115
Прекодолце	7	2	40
Превалац	6	2	23
Рђавица	7	6	24
Ружић	37	5	148
Себеврање	27	8	126
Сливница	30	17	142
Стајковце	15	4	66
Сувојница	24	13	163
Сурдулица	13	5	42
Сушевје	13	—	53
Топли Дол	63	32	322
Црни Врх	8	1	40
Цеп	12	5	51

Укупно
села: 62
махала: 21

1461

432

6236

Из датог прегледа види се да је у тринадесет села дервен кола било свега домова 387; а да је у тим сеоским насељима било изнад десет пустих кућа, из којих је становништво, са читавим домаћинствима, напустило свој завичај свега 201. То је био емиграциони талас, који је настао с једне стране услед немирних ослободилачких устанака и њихових наговештаја, а с друге стране, услед великог турског феудалног израбљивања српског становништва у дервен колу, где су од старије биле заступљене ослободилачке хајдучке акције и буне и устанци. Свакако, поред великог броја „беганих“ родова, местимично је било „батал“ одумрлих домаћина и услед разних епидемија.⁹¹

Напоредо са изнетим, овај преглед пружа и податке о величини села у дервен колу, према броју кућа. Наиме, од 1 до 5 кућа, била су три села (од којих су два имала по 3 куће); а од 6 до 10 кућа било је 19 села. Затим, од 11 до 20 кућа било је 36 села. То је истовремено највећи број села са таквим бројем кућа у овом подручју дервен кола. Од 21 до 30 кућа било је 17 села, а од 31 до 40 кућа имало је 5 села. На крају, од 41 до 50 кућа имала су 2 села и од 51 до 70 кућа било је 1 село.

Након свега изнетог помињемо и следећу појаву. Од укупно 83 насеља у дервен колу, од којих 62 самостална и 21 несамосталних, само је било 8 насеља у којима није било напуштених кућа или пустих домаћина.

Према насељима, број мушких становништва има ово стање. Наиме, од 10 до 25 житеља м. било је 6 села; од 26 до 50 житеља има 19 сеоских насеља. Најбројнија је група насеља од 51 до 100 становника и износи 41 село. Од 101 до 150 становника мушких било је 10 села; а од 151 до 200 житеља има 6 села. На крају, преко 300 м. житеља има свега 1 сеоско насеље.

Виногорски коли

Насеље	Број домаћина		Становништво мушки
	насељени	напуштени	
Бачвиште	13	7	55
Белановце	17	10	103
Белишево	58	26	172
Бресница	23	23	82
Брестово	11	7	52
Горња Сена	13	4	67
Горње Балиновце	8	4	42
Горње Јабуково	10	3	62
Граово	40	12	150

⁹¹ В. Николић: Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво. — Лесковачки зборник, књ. V. Лесковац, 1965, стр. 74.

Насеље	Број домаца		Мушки становништво
	насељених	напуштених	
Гумериште	17	16	89
Дојин Дел	14	3	58
Доња Сена	13	10	59
Доње Балиновце	10	5	31
Доње Јабуково	10	3	62
Зебинце	10	5	41
Јагњило	8	2	38
Јастребац	40	16	173
Јовац	29	13	137
Калиманце	15	6	55
Каџапун	16	3	38
Клашница	12	6	57
Кораћевац	12	4	52
Костомлатица	5	1	21
Кукавица	7	3	28
Куново	41	18	183
Лепеница	9	5	23
Летовиште	12	6	69
Мазараћ	9	3	84
Мечковац	6	2	17
Моштаница	46	5	178
Мртвица	34	8	122
Островица	22	17	115
Плачковица	6	2	12
Прибој	29	12	112
Равна Река	24	12	119
Ранутовац	11	6	48
Рдово	8	3	29
Репинце	8	9	63
Репиште	32	17	124
Срнећи Дол	6	3	39
Струганица	9	5	38
Стубал	41	19	190
Сува Морава	21	16	96
Суходол	5	1	15
Теговиште	27	12	104
Тесовиште	22	3	36
Укупно			
села: 46	839	376	2540

У виногош колу, који је бројао 46 села, било је у шеснаест насеља више од по десет пустих кућа, што износи 249 напуштене куће. У истом броју села пак, било је насељених домаца 474. Значи, од укупног броја домаца, једна трећина је била „батал“ или напуштених.

Друштвено — политичке и економске прилике, биле су узрочник што је дошло до овако великог емиграционог кретања српског становништва из виногош кола. Правци миграционог кретања становништва, свакако да су биле слободне и суседне српске земље северније од ових крајева врањског подручја.⁹²

У погледу величине сеоских насеља у виногош колу у 1861. години стање је било следеће. Наиме, од 1 до 5 дома, била су 2 насеља; а од 6 до 10 дома имало је 15 насеља, што је истодобно био и најзаступљенији вид насеља овога подручја. Од 11 до 20 кућа било је 13 села; а од 21 до 30 кућа постојало је 8 села. Од 31 до 40 кућа било је 4 сеоска насеља; а од 41 до 50 кућа имала су три сеоска насеља. На концу, од 51 до 70 кућа имало је свега 1 село. Помињемо, исто тако, да је у свих 46 села овога краја, било „батал“ или пустих кућа, које су се кретале од 1 до 26 напуштених дома.⁹³

У погледу броја мушких становништва, у сеоским насељима виногош кола, стање је било следеће. Наиме, од 10 до 20 становника, била су три сеоска насеља, а од 21 до 50 мушких становника било је 12 села. Најмногобројнија су била села са мушким становништвом од 51 до 100 житеља, и то 16 села. Од 101 до 150 мушких становништва било је 10 села и на крају од 151 до 200 мушких становника било је 5 села.

Сеоска насеља врањског подручја, у доба турског феудализма, у годинама пред ослобођење од Турака (1878), како у дервен тако и у виногош колу, била су по броју кућа и становника, мала и неразвијена. Највише је било сеоских насеља у којима је број дома износио 10 до 20 кућа, и то 48% у дервен колу и 41% у виногош колу. Између 20 и 30 кућа, било је у дервен колу 23%, а у виногош колу 17% села. Преко 40 дома бројала су по три насеља, а остало су била мала сеоска насеља од пет до десет кућа у оба кола. У најразвијенија сеоска насеља у дервен колу, спадају ова села: Бања (35 кућа), Бујковац (36 к.), Корбевац (42 к.), Крива Феја (37 к.), Пужић (37 к.), Сливница (30 к.), и Топли Дол (63 к.). У виногош колу, као развијена сеоска насеља била су ова села: Белишево (40 кућа), Куново (40 к.), Моштаница (46 к.) и Репиште (32 к.).

Из изнетог се види да су планинска насеља била бројнија са домовима, од низинских насеља.

Напоредо са изнетим емиграционим кретањима, која су оставила бројне домове „батал“ или опустеле, било је у оба краја дервен колу и виногош колу и локалних кретања, односно унутрашњих миграционих кретања читавих дома. Тако, из с. Лебета, иселио се Љубо Христо са домаћинством у с. Бричевје. Затим, из с. Кијевца, махала Кучишник, емигрирао је у с. Житорађе Пеша Радојица са породицом. Оваква унутрашња миграциона кретања, била су чешће

⁹² В. Николић: Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво, стр. 74 — 75.

⁹³ В. Николић: Врањска и грделичка насеља, стр. 75 — 77.

у врањском подручју, и то из планинских у котлинска низинска насеља. Свакако, поред економских узрока, неплодног земљишта, било је и других чиниоца, као што је чифлачки режим, где се ишло за повољнијим условима са чифлака на плоднији чифлак. У селима Брезовица и Кијевац, миграциона кретања су зацртала и исте називе махала и родова пресељених.⁹⁴

Из пет села дервен кола: Битврђе, Бојшине, Мачкатице, Првонека и Салојца иселило се дванаест дома, у северније српске крајеве, како оне који су били ослобођени од Турака, тако и у пределе под турском управом, који су били у суседству Србији. Исто тако, из четири села виногош кола: Бреснице, Грахова, Кукавице и Моштанице, иселило се четрнаест дома.⁹⁵

ТИПОВИ СЕОСКИХ НАСЕЉА У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ У ТУРСКО ФЕУДАЛНО ДОБА ДО ОСЛОБОДЕЊА ОД ТУРАКА 1878.

Два су основна типа сеоских насеља у врањском подручју, чији процват спада у средњовековно феудално доба, а негован је све до постојања турског феудализма и ослобођења југа Србије од Турака 1878. год. И обадва типа сеоских насеља врањског подручја, основали су још балкански старинци, од којих су их примили у наслеђе српски сељаци и сточари још у средњем веку, те касније негујући их и чувајући њихову старину од незаборава, у склопу народних потреба сеоских висинских брдовитих планинских терена и моравске долине.

У прву групу насеља врањског подручја, спадају насеља у долини реке Мораве. Ова насеља припадају византијско-аромунском културном кругу, који је у овим крајевима цветао у средњем веку. У ствари, то је продужетак македонског скопског културног круга византијско-аромунских насеља, са којим врањски варијетет има много сродности. То је тип моравских врањских села — врањски варијетет — где су куће збијене и окућница заузима мало простора, тако да су то најзбијенија сеоска насеља у нашим земљама, са кућама без реда и обично кривим сокацима.⁹⁶

У другу групу сеоских насеља, спадају насеља власинског типа (назван по реци Власини). Села овог типа заузимају велике просторе, и налазе се скоро увек на више брда, што зависи од конфигурације и пластике земљишта. И овај тип води старину и зачетак у средњовековно доба, када су земљорадничка села, цематског типа, настајала на крчевинама, а чије је занимање било поред сточарства и пчеларење,

⁹⁴ В. Николић: Врањско-грделичка насеља, стр. 78.

⁹⁵ В. Стојанчевић — Николић: нав. рад, стр. 78 — 79.

⁹⁶ Ј. Џвијић: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. — Насеља српских земаља, књ. I. СЕЗБ. књ. IV. Београд, 1902, стр. BXXV, BXXVII; Ј. Ф. Трифуноски: Врањска котлина, књ. I. Скопје 1962, стр. 51; Т. П. Вукановић: Село као социјална заједница код Срба с нарочитим освртом на Сртешчу жупу. Приштина, 1964, стр. 34.

а делимично и земљорадња. Власински цемати, који имају своје базе на брдима, скоро су навек наблизу једни другима. Овај тип цематских насеља, веома је распострањен на југу Србије, сеже у Македонију (Кумановска Пчиња), те у Знепоље у Бугарској и у Ћустендилски крај.⁹⁷

1. СЕЛО

Село има своје насеље, синор — атар и сеоске међе. То је у врањском гравитационом подручју, од старине, економско-територијална заједница, на чemu се темељи и социјално-демократска заједница. У старини, све важније одредбе и збивања, које је имало становништво једнога села да извршава, решавале су се заједнички, колективно, и што би село одлучило, то се и радило. Исто тако, село има велику улогу у давању мишљења и оцене у свакодневном животу и разговорима. Оно дели напоредо и „радос“ за новорођенче и „жалос“ за умрлим сељанином. На концу, колективна функција села у врањском гравитационом подручју, оцртава се и у извесним мађијско-религијским и културним појавама, као што су „селска слава“, са клањем „курбана“ (крвна жртва), „лазарице“, „паун“, „дроља“, „Тодорова субота“ — воловска слава и слично. Сеоско друштво врањског гравитационог подручја, у старини, прослављало је по више слава у години, а све су биле усмерене за напредак живота, сеоског колектива, и сеоске имовине у усевима и домаћој стоци (стока и берићет).⁹⁸

На челу села, налазио се сеоски кмет, и симболи његове власти били су: кметовски штап, а уз то и „мухур“ (печат) и „рабуш“ (рабош). Кмета је бирало село на своме скупу, а исто тако и разрешавало. Сеоски скуп је бирао и друге сеоске функционере: пољака и пудара (чувари њихова и поља, и винограда) и селски овчар.⁹⁹

2. СЕОСКА КУЋА

У селима врањског краја, у старни су биле мале једнодељне и дводељне куће. Понаособ на сваком одељењу, био је само по један мали прозор, са стаклом, који се није отварао, већ је био узидан, односно укован. „Кубе“ направљено од ћерпича, налазило се у соби, а одозго на кубету био је плех, у зимско доба на кубету је кувано јело. Одаја звана „кућа“, служила је за ћерану, а имала је отворено огњиште, а изнад овога била је надстрешница оплетена од прућа, те олеплена блатом. У ствари, у феудално доба, до ослобођења од Турака 1878. године, у Срба сељака врањског гравитационог подручја, куће

⁹⁷ Цвијић: наведени рад, стр. БХХIII — БХХV; исти: Балканско полуострво I, стр. 330, 332 — 335; Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 34.

⁹⁸ В. Стојанчевић: Лесковачки зборник, књ. VII (1967), стр. 146 — 147; М. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња, Београд, 1955, стр. 68 — 69.

⁹⁹ В. Стојанчевић, нав. рад, стр. 147.

су биле „плетенице“ (плетаре), са „атал“ (атула) наоколо. Баца је била начињена од прућа. Врата кућна била су ниска, овакве куће биле су покривене сламом, а преко ове постављени су лемези.

У врањском подручју, веће сеоске куће имале су напред чардак. У кући, где је било огњиште, налазиле су се полице дрвне за посуђе земљано, дрвено и бакарно; до полице је био водник, дрвни, с канатама (тестије) за воду. Около куће налазили су се кош за кукуруз, амбар за бело жито, плевна. Поред куће, многа сеоска насеља, имала су и изграђен бунар са пијаћом водом. Овакве куће, за домаће потребе, правили су сами сељаци.

2. РАСЕЉЕНА СЕОСКА НАСЕЉА

У врањској котлини, у време ослобођења од Турака 1878. године, био је знатан број расељених насеља. То се нарочито одразило у насељима која су била господарска села или агалуци. У новоствореном пољаничком срезу, било је пет опустелих сеоских насеља. Исто тако, било је и расељених сеоских насеља, која су у време турске владавине била мешовита, а то су насеља у којима је било сељака чивчија и слободних сељака. Таквих насеља, пола опустелих, било је 1878 — 1879. године шесет и пет у новоформираном врањском округу. На крају, у врањском подручју, било је у 1878. години, после ослобођења од Турака, свега 179 напуштених кућа у петнаест опустелих села. У тим кућама су обитовали до тога времене српски сељаци, као слуге турских господара, којима су обраћивали имања према погодби.¹⁰⁰

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ

Приликом ослобођења од Турака 1878. године, Врање је имало: 860 српских и 991 турску кућу, укупно 1851 кућу. Свакако, у број турских кућа дате су и циганске куће. У то време, Врање је имало становника укупно Срба 5805, од тога м. 2896, ж. 2909, Турака: свега 878, од тога м. 269 и ж. 609. Укупно 6683 житеља.

До краја априла 1878. године у врањском округу је извршен попис насеља истановништва. Врањска политичко-административна управа обухватала је варош Врање, где је било седиште округа, а имала је у „својем подручју 229 сеоских насеља“ (самостална и несамостална — села и засеоци). Од ових насеља „образовано је 57 општина и четири среске управе, са седиштима са срез власински и Сурду-

¹⁰⁰ **М. Спасић:** Подаци о аграрним одношајима у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владе. Гласник СУД, књ. 71. Београд, 1890, стр. 244 — 250; **М. Б. Милићевић:** Краљевина Србија. Београд, 1884, стр. 310.

лици; за срез виногошким у Градњи (предео Польаница); седиште среза моравског је у Врању, а на крају среза пчињског у Шајинцу". Власински срез је имао 4171 пореску главу; виногошком 3276; моравском 2352 и пчињском 6295 пореских глава. Према изнетоме, укупно је било пореских глава 16094 у врањском округу.¹⁰¹

Међутим, након тога, укинут је срез моравски, а седиште среза пчињског није било у Шајинцу, јер исто и није припало ослобођеним крајевима Србије, већ је седиште овога среза било у Врању.

**НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО У ВРАЊСКОМ ГРАВИТАЦИОНОМ
ПОДРУЧЈУ ПРЕМА ПОПИСУ ИЗВРШЕНОМ ИЗМЕЂУ 22.
ФЕБРУАРА И 22. МАРТА 1879. ГОД. ПО ОПШТИНАМА
И СРЕЗОВИМА**

Овај попис пружа свеобухватне податке, према административној подели, почев од општине, преко срезова до врањског округа. Пописом је обухваћен број кућа, односно породица, те становништво према полу, ожењени, разведени, удовци и пореске главе. То стање изгледа овако.

1. СРЕЗ МАСУРИЧКИ

Насеље	Општина	Бр. кућа	Број породица	Свега	Мушки	Становништво						бр. станов. на 1 домаш.
						жен.	ожењени	разведені	Удовци	пореске главе	бр. станов. на 1 домаш.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Алакинци	Биновачка	53	53	325	168	157	66	—	4	21	6,1	
Биновци	"	53	56	327	156	171	56	—	5	59	5,8	
Длогојница	"	28	28	175	90	85	35	—	1	34	4,6	
Житорађе	"	54	54	263	129	134	51	—	4	42	4,8	
Јелашница	"	154	154	899	485	414	190	—	18	46	5,8	
Лукавци	"	10	10	48	22	26	7	—	1	7	4,8	
Масурица	"	94	94	602	293	309	112	—	4	96	6,4	
Прекодолце	"	46	46	263	141	121	51	—	8	51	5,7	
Битврба	Битврбска	45	45	367	182	185	71	1	11	72	8,1	
Вучедолци	"	29	29	201	97	104	43	—	3	43	6,9	
Горњи Романовци	32	32	295	146	149	58	—	8	57	9,2		
Доњи Романовци	"	32	32	193	102	91	38	—	3	40	6	
Судрулица	"	117	117	613	315	298	128	—	14	114	5,2	
Топли Дол	"	21	21	155	74	81	24	—	1	24	7,4	
Власина	Власинска	410	416	2952	1487	1465	592	1	46	602	7,1	
Дуги Дел	"	10	10	76	37	39	13	—	—	11	7,6	
Бацијевци	Загужанска	22	22	129	68	61	28	—	3	29	5,9	

¹⁰¹ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. год., стр. 163.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Данино Село	"	11	11	110	61	49	26	—	1	23	10
Дикава Загужанска	35	35	241	124	117	51	—	3	49	6,9	
Загужани	"	25	25	155	81	74	29	—	2	23	6,2
Кијевац	"	96	96	727	360	367	135	—	13	139	7,6
Лескова Бара	"	17	17	161	78	83	30	—	3	28	9,5
Гузвеље Мачкатица	19	21	144	77	67	32	—	4	33	6,8	
Лебет	"	13	13	98	56	42	18	—	1	18	7,5
Мањак	"	46	46	306	159	147	63	—	5	63	6,6
Мачкатица	"	85	85	591	292	299	113	—	11	116	6,9
Бојшина Мала	Предејанска	43	47	280	137	143	64	—	3	59	6
Бричевје	"	28	28	181	87	94	32	1	1	37	6,5
Гариње	"	30	30	226	117	109	46	—	4	45	7,5
Копитарци	"	15	15	117	63	54	22	—	5	23	7,8
Крпејци	"	22	22	151	75	76	33	—	7	36	6,8
Лични Дол	"	19	19	138	72	66	32	—	3	31	7,3
Љутеж	"	28	28	207	91	116	41	1	—	43	7,4
Палојце	"	19	19	138	72	66	32	—	3	31	6,9
Предејане	"	54	54	365	191	174	73	—	5	77	6,7
Сушевје	"	25	25	201	105	96	39	—	6	39	8
Цеп	"	21	21	118	66	52	24	—	2	26	5,7
Душљани	Ружићка	47	47	285	146	146	54	—	5	59	6
Калиманци	"	13	13	74	35	39	13	—	2	16	5,7
Козница	"	13	13	69	35	34	11	—	4	18	5,3
Кржинци	"	24	24	164	86	78	28	—	5	30	6,8
Манајле	"	24	24	163	76	87	34	—	3	36	6,8
Ружић	"	62	62	430	221	209	81	—	9	88	6,9

Свега: 43 села, 7 општина: 13791 6994 6797 2733 4 244 2557

Као што се види из датог прегледа, највећи број чланова на једно домаћинство имало је с. Данино Село, и то 10; а најмањи број чланова имало је с. Длогојница, и то 4,6. У просеку, на једно домаћинство долази 6,7 становника. Одвојених мушкираца од жене и брачне заједнице — разведенних, било је свега у 4 сеоска насеља и то свега 4; док је удоваца било у 41. насељу, а само у 2 насеља није их било.

Урезу масуричком било је према наведеном попису 25 сеоских насеља, у којима је било више мушких житеља од женског становништва, а у 18 сеоских насеља било је више женског становништва него ли мушки.

У ствари, села масуричка била су мале популационе заједнице. Тако, испод 10 кућа била су у Масурици 2 села, од 11 до 25 кућа имало је 16 села, од 26 до 50 кућа било је 14 села, од 50 до 100 кућа имало је 8 села и на крају преко 100 кућа била су 3 села. Значи, најзаступљенија су била села од 11 до 25 кућа, а најмање је било села испод 10 кућа и то свега 2 сеоска насеља.

2. СРЕЗ ПОЉАНИЧКИ

Насеље	Општина	Бр. кућа	Број породица	Становништво							
				Свега мушки	жен.	оже-њени	разве-дени	Удовци пореске главе	бр. ста-ловника на 1	домаћ.	
Власе	Власачка	85	87	583	286	297	108	1	11	116	6,7
Рождаце	"	15	15	127	65	62	59	—	2	59	8,5
Станце	"	20	20	143	72	71	27	—	3	28	7,1
Големо Село	Големо-селска	158	160	1147	576	571	195	6	32	223	7,2
Лалинце	"	21	22	143	77	66	23	—	—	24	6,5
Студена	"	35	36	243	130	113	43	1	7	49	6,8
Тумба	"	18	20	167	93	74	29	—	4	29	8,4
Градња	Градњанска	72	74	527	268	259	117	1	11	116	7,1
Крушеве Глава	"	40	40	321	159	162	62	—	14	66	8
Мијаковце	,	15	16	125	63	62	30	2	2	29	7,8
Стрешак	"	49	49	321	165	156	67	—	7	71	6,5
Дреновац	Дреновачка	61	61	481	248	233	86	2	12	92	7,9
Секирје	"	53	54	332	178	154	66	—	9	72	6,1
Зебинце	Јастребачка	25	25	224	130	94	43	—	2	41	8,9
Јастребац	"	72	72	540	284	256	103	3	10	105	7,5
Летовиште	"	35	37	262	128	134	49	—	2	41	7,1
Рдово	"	17	18	130	77	53	23	1	6	25	7,2
Белановце	Јовачка	53	53	393	200	193	82	1	6	79	7,4
Белишево	"	90	90	581	287	294	112	2	15	114	6,5
Јовац	"	65	65	584	291	293	117	—	14	113	8,9
Равна Река	"	44	49	416	209	207	85	—	6	76	8,5
Горње Јабуково	Кали-маньска	40	40	287	143	144	55	—	5	57	7,2
Доње Балиновце	"	16	18	132	70	62	24	1	5	26	7,3
Доње Јабуково	"	30	30	262	135	127	49	—	2	48	6,9
Калиманце	"	26	27	212	111	101	42	2	1	39	7,9
Репинце	Калиманьска	30	30	187	93	94	33	—	7	39	6,2
Брестово	Куновска	25	25	207	105	102	43	—	2	39	8,3
Јагњило	"	18	18	159	78	81	28	—	2	29	8,8
Костомлатица	"	10	10	68	41	27	13	—	1	15	6,8
Кукавица	"	7	7	52	26	26	7	—	2	8	7,4
Куново	"	78	78	608	309	299	125	1	9	128	7,8
Сена Солачка	"	25	25	225	118	107	43	—	9	43	9
Срнећи Дол	"	12	12	87	43	44	20	—	2	18	7,2
Бачвиште	Лепеничка	37	37	232	120	112	47	—	5	47	6,3
Каџапун	"	30	31	174	89	85	38	—	4	38	5,6
Лепеница	"	46	46	254	138	116	48	1	6	57	5,5
Сува Морава	"	31	31	227	102	125	42	—	2	44	7,3
Бистрица	Мртвичка	8	8	65	35	30	14	—	2	13	8,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Грахово	"	67	67	512	250	262	114	1	2	107	7,6
Кораћевац	"	24	25	175	92	83	39	2	4	36	7
Мртвица	"	69	71	515	259	256	102	—	10	94	7,3
Репиште	"	65	65	498	256	242	93	—	13	97	7,7
Теговиште	"	46	45	293	145	148	54	—	4	55	6,5
Несврта Ореовичка	30	30	228	122	106	39	4	7	44	7,6	
Ореовица	175	183	1047	535	512	216	3	22	233	5,7	
Мазараћ Прибојска	29	29	148	85	63	29	—	7	34	5,1	
Островица	"	47	47	372	189	183	70	1	5	72	7,9
Прибој	"	49	49	332	169	163	57	1	8	63	6,8
Стубал	"	94	94	660	336	324	131	1	15	137	7
Смиљевић Ушевачка	42	42	284	135	149	30	—	6	54	6,8	
Урманица	"	24	25	196	94	102	43	1	3	39	7,8
Ушевац	"	32	32	249	131	118	50	1	8	48	7,8

Свега села 52, општина 13, кућа 2312, породица 2347, укупно становника 16737, од тога м. 8540 и ж. 8197; ожењених 3254, разведеног 39 у 22 села; удовица 354 и пореских глава 3339.

У пределу Пољаници (срез пољанички), као што се види из датог прегледа, испод 10 кућа било је 3 села, од 11 до 25 кућа имало је 15 села, од 26 до 50 кућа има 20 села, од 50 до 100 кућа постојало је 12 села и на крају преко 100 кућа имала су свега 2 села. Значи, најзаступљенија су била села од 26 до 50 кућа, а најмање је било села изнад 100 кућа, свега 2 села.

На једно домаћинство долази у просеку 7,1 члан. Највећи број чланова на једно домаћинство, и то 9 било је у с. Сена Солачка; а најмањи број чланова имало је село Мазараћ и то 5,1 чланова.

3. СРЕЗ ПЧИЊСКИ

Населе	Општина	Бр. кућа	породица Број	С т а н о в н и ш т в о							
				Свега	мушки	жен.	оже- њени	разве- дени	Удовци	пореске главе	бр. ста- новника на 1 домаћ.
Бања	Бањска	108	108	640	331	309	136	1	13	132	7,2
Изумна	"	44	44	318	156	162	64	—	6	64	7,2
Кумарево	"	33	33	239	113	126	45	—	4	47	6,6
Бабина Пољана	Брезо- вичка	36	36	294	144	150	57	—	2	53	7,3
Брозовица	"	56	56	381	195	186	75	—	8	81	7,1
Вишевци	"	47	47	312	155	157	60	—	1	62	6,8
Стари Глог	"	16	16	114	56	58	21	—	3	21	8,2
Буљесовци	Буштрањска	14	14	109	52	57	23	—	—	19	6,4
Буштрање	"	166	166	1070	428	542	252	1	19	257	5,9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Бели Брег	Доњовртогошка	11	11	62	30	32	12	—	—	12	5,4
Горњи Вртогош „		65	65	402	199	203	85	—	4	86	6,1
Давидовце „		59	59	318	171	147	57	2	13	68	6,2
Доњи Вртогош „		68	68	411	208	203	84	1	14	95	5,6
Горње Нерадовце	Доњо-нерадовачка	25	25	169	92	77	35	—	4	38	6,9
Доње Нерадовце „		61	61	372	194	178	83	—	11	82	6,1
Павловац „		48	48	293	152	141	57	—	9	65	6,8
Рибинце „		28	28	170	86	84	33	—	4	38	6,1
Стропско „		7	7	48	25	23	19	—	1	11	7,1
Горње Требешиће	Доњотрешине бешинска	26	28	153	81	72	29	—	5	32	7,1
Доње требешиће „		119	119	851	442	409	188	2	21	179	6
Крпининце „		18	18	127	65	62	27	—	1	26	7,2
Бунушевце	Дубничка	27	27	188	99	89	40	—	4	39	10,1
Дубница „		90	90	643	330	313	134	—	15	133	6,2
Кагун	Дубничка	48	48	318	156	162	62	—	10	65	7,1
Миливојевци „		10	10	101	51	50	22	—	2	20	8,7
Содерце „		38	38	235	114	121	50	—	6	50	6,6
Бујковац	Корбевачка	65	65	353	178	175	72	—	3	79	5,4
Корбевац „		84	84	452	219	233	89	—	5	96	5,4
Липовац „		27	27	169	84	85	36	—	3	40	6,2
Пањевље „		26	26	169	88	81	30	—	3	33	6,5
Превалац „		11	11	61	32	29	11	—	—	13	5,5
Ново Село	Кривофејска	52	52	395	204	191	83	—	4	81	7,6
Крива Феја „		86	86	664	353	311	124	1	14	129	7,7
Копањане	Лепчинска	25	25	191	103	88	42	—	2	41	6,6
Лепчинце „		57	57	371	192	179	71	—	13	81	6,4
Марганце „		9	9	52	22	30	10	—	—	11	8
Пунешевце „		13	13	95	52	43	18	—	1	18	6,5
Русце „		19	19	150	75	75	36	—	3	35	7,6
Сурдул „		54	54	355	178	177	70	—	1	67	5,7
Бурковица „		34	34	217	115	102	42	—	9	49	5,8
Барбарушинце	Луковска	47	47	300	159	141	47	—	8	55	5,5
Лева Река „		41	41	296	151	145	60	—	6	53	6
Луково „		68	68	422	212	210	84	—	17	92	6,4
Средњи Дел „		41	44	260	131	129	54	—	7	57	6,2
Бресница	Моштаничка	22	22	144	74	70	31	—	3	29	6,2
Горње Балиновце	„	18	18	95	50	45	22	—	3	23	5,5
Клашница „		30	30	185	93	92	32	—	4	33	5,1
Мечковац „		8	8	45	27	18	10	—	1	9	5,6
Моштаница „		80	80	505	265	240	95	—	16	109	6,3
Пљачкавица „		4	4	22	10	12	5	—	—	5	5,5
Ранутовац „		13	13	102	59	43	17	—	2	17	15,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Рашка	"	6	6	27	12	15	6	—	—	6	5,3
Суви Дол	"	14	14	72	37	35	15	—	1	16	4,5
Дуга Лука	Првонечка	46	46	348	170	178	67	—	8	67	6,5
Првонек	"	82	82	576	292	284	114	—	12	114	7
Сливница	"	48	48	335	186	149	63	—	6	62	9,8
Црни Врх	"	34	34	260	154	106	46	—	1	42	7,6
Горња Отуља	Преоб- ражењска	21	21	122	65	57	28	—	2	29	7,9
Горње Жапско	"	28	28	193	95	98	42	—	3	44	6,2
Доња Отуља	"	19	19	111	54	57	24	—	4	26	5,8
Доње Жапско	"	43	43	338	170	168	75	—	4	70	6,9
Ново Село (Жбевац)	43	43	268	134	134	58	—	9	64	6,3	
Преображење	"	102	103	589	313	276	120	2	10	131	5,8
Александровац	Ратајска	53	53	291	153	138	60	—	8	69	6,5
Коњска	"	31	31	195	111	84	41	—	8	47	5,5
Ратаје	"	73	73	425	222	203	87	—	17	104	7,8
Црни Луг	"	32	32	208	112	96	44	—	6	49	5,8
Богошевац	Себе- врањска	38	38	235	116	119	41	—	2	48	6,2
Врбово	"	67	67	376	198	178	76	—	9	89	5,3
Клисурница	"	55	55	430	213	217	85	—	10	85	7,8
Несврта	"	28	28	257	125	132	43	—	4	43	9,2
Себе Врање	,	56	56	430	221	209	81	—	8	85	7,7
Добршево	Собинска	14	14	75	42	33	14	—	1	16	5
Доње Врање	"	29	29	151	83	68	35	—	6	40	4,8
Собина	"	58	58	329	178	151	61	—	7	69	7,2
Честелин	"	13	13	66	41	25	12	—	3	14	5,7
Шапранци	"	55	55	266	126	140	52	1	1	55	5,4
Декутинци	Сувојничка	26	26	146	78	68	26	—	5	33	5,6
Полом	"	27	27	178	82	96	34	—	3	37	6,6
Рђавица	"	12	12	85	47	38	16	—	—	16	7
Стјаковце	"	35	35	266	141	125	54	—	3	52	7,6
Сувојница	"	71	71	511	255	256	88	1	8	102	7,2
Бојин Дел	Тесовишча	27	27	227	118	109	43	—	5	48	9
Гумериште	"	42	42	305	171	134	62	1	3	60	7
Обличка Сена	"	28	28	183	102	81	44	—	5	43	7,3
Струганица	"	15	15	185	63	72	28	—	1	25	6,5
Тесовиште	"	32	32	234	111	123	47	—	4	48	8,4
Дулан	Тибуждачка	19	19	145	72	73	34	—	1	32	6,5
Златокоп	"	47	47	305	154	151	63	—	12	66	6,8
Наставце	"	21	21	144	82	62	35	1	—	35	7,2
Тибужде	"	106	106	627	327	300	139	—	10	145	7,6
Топлац	Буковачка	59	59	458	231	227	91	—	7	88	5,9
Буковац	"	96	96	693	344	349	148	—	14	146	7,8

Из наведеног прегледа види се да су у срезу пчињском била у 1879. години свега 93 сеоска насеља. Од тога, у 6 села било је испод 10 кућа; од 11 до 25 кућа било је свега 21 село, од 26 до 50 кућа у овом срезу било је 36 села, а од 51 до 100 кућа имало је 25 села, и на крају више од 100 кућа у срезу пчињском било је 5 села.

У 63 сеоска насеља било је више мушких становништва од женског, а у 29 села било је више женских становништва од мушких, а на крају у 1 сеоском насељу постајао је једнак број мушких и женских становништва.

Највећи број становника на 1 сеоско насеље, и то с. Ранутовац износио је 15, 5, а најмањи број становника имало је врањско приградско насеље Рашка, и то 4,5 чланова.

Одвојених мушкараца од жене и брачне заједнице било је у 11 сеоских насеља, а на броју 14 разведених.

Удовица је било у 88 сеоских насеља, а није их било у 5 села.

Према постојећој административној подели, срез пчињски је имао 21 општину, и тако се сврставао у срезове са највећим бројем општина у oslobođenim krajevima јужне Србије, са 26025 становника од тога м. 13354 и ж. 12671; са 3953 куће и 3964 породице (домаћинства).

4. ВРАЊЕ

На крају, наводимо и популационо стање вароши Врања према наведеном попису становништва од 22 фебруара — 22 марта 1879. год.

Насеље	Општина	Варош	Бр. кућа	Број породица	Становништво						
					Свега	мушки	жен.	оже- њени	разве- дени	уводици	пореске главе
Врање	Врањска	Врање	1803	1867	8291	4350	3941	1713	—	115	1788

Из наведеног прегледа види се да је у вароши Врању било становника на једну кућу 4,6; односно на једно домаћинство 4,4. На крају, вредно је помена да дата статистика из наведене године, није забележила у Врању ниједно разведен лице, док је удоваца било 115 лица.

После свега изнетог, помињемо и следећи преглед. Наиме, у округу врањском било је према наведеном попису из 1879. године укупно: 64844 лица, односно на 1 кућу долази 6,4 чланова, а на 1 домаћинство : 6,3 члана домаћинства.

5. СТАНОВНИШТВО МУСЛИМАНСКЕ ВЕРЕ

Дати статистички преглед, није приказао етничку припадност становништва, већ је посебно изнео становништво исламске вероисповести, што значи: дат је приказ становништва турске, арбанске и циганске (Роме) етничке припадности.

Варош и срезови	Број кућа	С т а н о в н и ш т в о					
		св.	м.	ж.	ожењени	удовци	удовице
Врање	52	437	211	226	94	13	9
Месурички	247	1410	747	663	298	15	32
Пољанички	21	125	68	57	19	—	—
Пчињски	36	279	142	137	61	2	—

Из овога прегледа се види, да су бурна ратна времена 1877 — 1878. године десетковала муслиманско становништво, како у вароши Врању, тако и у њеном гравитационом подручју у срезовима: масуричком, пољаничком и пчињском. У ствари, ради се о огромним миграционим, боље рећи емиграционим кретањима муслиманског становништва из Врања и врањског гравитационог подручја у суседне крајеве јужне Србије (Бујановац, Прешево и њихово подручје), односно Косова и Македоније, а делимично затим и исељавање за друге крајеве Турског Царства.

*

* * *

Наводимо и следеће податке за главна варошка насеља јужне Србије, која су ослобођена од Турака у рату 1877 — 1878. године, а према наведеном попису од 1879. године, који ће свакако послужити као надградња за боље разумевање демографског стања вароши Врања и сеоских насеља врањског графитационог подручја, које је обухватао ондашњи врањски округ. Наиме, Лесоквац је имао укупно становника: 9788, од тога м. 4938 и ж. 4850, са 2016 кућом, односно 2158 породица (домаћинства). Према томе, на 1 кућу долази 4,7 члана домаћинства, односно 4,5 на једну породицу или домаћинство.

Прокупље је имало укупно становника: 2560, од тога м. 1390 и ж. 1170 житеља; са: 604 куће—породице (домаћинства). На 1 домаћинство долази 4,2 члана.

Пирот је имао свега становника: 8185, од тога м. 4210 и ж. 3975; са 1943 куће, односно 1971 домаћинство (породица). На 1 кућу или домаћинство било је 4,2 житеља, или члана породице.

На крају, Ниш је имао свега: 12801 становника, од тога м. 6696 и ж. 6105; са 2719 кућа, односно 3277 породица (домаћинства). На 1 кућу било је 4,7 члanova, а на 1 домаћинство (породицу) 4 члана.¹⁰³

¹⁰³ Државопис Србије, св. XI. Београд, 1882, стр. 28 — 39, 54 — 56.

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО У ВРАЊСКОМ ГРАВИТАЦИОНОМ
ПОДРУЧЈУ У 1879. ГОД.

Према овом попису, сагледаћемо целовито демографску слику врањског графитационог подручја, по насељима, у оквирима ондашњих срезова. Поред броја кућа, сагледаћемо број становника према полу, те и број писменог становништва, као и националну припадност.

1. СРЕЗ МАСУРИЧКИ

Н а с е л њ е	Број кућа	Број становника					главе
		свега	м.	ж.	писмени	пореске	
Алексинце	12	325	168	157	Албанци: 62		21
Бацијевце	22	129	68	61	—		29
Биновце	23	327	156	171	3	Албанци: 160	29
Битврђа	45	367	182	185	—		72
Бојшина	46	280	137	143	—		59
Бричевје	28	181	87	94	10		37
Власина	410	2952	1487	1465	14		602
Вучедолце	29	201	97	104	—		43
Гариње	30	226	117	109	1		45
Горње Романовце	32	395	146	149	—		57
Гузевље	19	144	77	67	—		33
Дањино Село	11	110	61	49	—		23
Дикава	35	241	124	117	—		49
Доње Романовце	31	193	102	91	—		40
Дуги Дел	10	76	37	39	—		11
Дугојница	13	263	129	134	1 и Албанци: 20		42
Дупљане	47	285	146	139	—		59
Житорођа	56	602	293	309	1 и Албанци: 375		96
Загужане	25	155	81	74	—		31
Јелашница	33	899	485	414	—		46
Калиманце	13	64	35	29	—		16
Кијевац	96	727	360	367	2		139
Козница	13	69	35	34	—		18
Копитерце	15	117	63	54	2		23
Кржинце	24	164	86	78	—		30
Крпејце	22	151	75	76	2		36
Лебед	13	98	56	42	—		18
Лескова Бара	17	161	78	83	—		28

Насеље	Број кућа	св.	Број становника				пореске главе
			м.	ж.	писмени		
Лични Дол	19	138	72	66	3	31	
Лукавце	4	48	22	26	2 и Албанци: 25	7	
Љутеж	28	207	91	116	—	43	
Манојле	24	163	76	87	—	36	
Мањак	46	306	159	147	—	63	
Масурица	56	602	293	309	1 и Албанци: 375	96	
Мачкатица	85	521	292	229	1	116	
Палојце	30	206	111	95	—	46	
Предејане	54	365	191	174	6	77	
Прекодолце	13	263	141	122	6 и Албанци: 43	51	
Ружиће	62	430	221	209	—	88	
Сурдулица	50	613	315	298	15 и Албанци: 70	114	
Сушевје	25	201	105	96	2	39	
Топли Дол	21	155	74	81	—	24	
Цеп	21	118	66	52	8	26	
Укупно: села 43	1665	13699	6994	6704	81	2559	
Албанаца:		817					

Као што се види из датог шрекледа, према броју кућа, у 1879. год. у срезу масуричком било је испод 5 дома 1 село; од 10 до 20 кућа било је 12 села; од 21 до 30 кућа налазио се највећи број села, њих 14 на броју; од 31 до 40 кућа била су 4 села; од 41 до 50 кућа било је 5 села и од 51 до 100 кућа имало је 6 села. Изнад 100 кућа није било ниједно село, али је једно сеоско насеље бројало изнад 400 кућа.

Према броју становника, до 20 житеља у срезу масуричком било је 1 насеље; од 21 до 50 исто је било 1 насеље; од 51 до 100 становника, било је 5 села. Од 101 до 200 житеља имало је 14 села, то су била и најбројнија сеоска насеља овога среза; од 201 до 300 житеља, имало је 11 села; од 301 до 400 било је 5 села, а од 401 до 500 свега 1 село. Затим од 501 до 700 житеља била су 4 села, а од 701 до 1000 житеља била су 2 села. На крају, једно сеоско насеље бројало је скоро 3000 житеља, што је у исто време и најмногољудније сеоско насеље у читавом срезу.

Од 43 сеоска насеља, само је у 18 села било писмених мушкараца и то свега 81 житељ, од укупно 6994 мушких становника, док ниједна жена није била писмена, од њих 6704 колико их је било у датом попису.

2. СРЕЗ ПОЉАНИЧКИ

Насеље	Број кућа	св.	Број становника				пореске главе
			м.	ж.	писмени		
	1	2	3	4	5	6	
Бачвиште	37	232	120	112	1		43
Белановце	53	393	200	193	—		75
Белишево	90	580	287	293	1		109
Бистрица	8	65	35	30	—		11
Брестово	25	207	105	102	—		33
Власе	85	583	287	296	—		110
Големо Село	158	1147	576	571	—		213
Горње Јабуково	40	287	143	144	—		52
Градња	74	527	268	259	18 — 1		112
Граово	67	491	230	261	1		95
Доње Белановце	16	132	70	62	4		24
Доње Јабуково	38	262	135	127	—		42
Дреновац	60	530	248	282	—		82
Зебинце	25	223	129	94	—		41
Јагњило	18	159	78	81	—		28
Јастребац	72	540	284	256	1		100
Јовац	65	584	291	293	1		109
Калиманце	26	212	111	101	2		39
Каџапун	30	174	89	85	4		29
Кораћевац	24	175	92	83	—		35
Костомлатица	10	68	41	27	—		12
Крушева Глава	40	321	159	162	—		62
Кукавица	7	52	26	26	—		8
Куново	78	608	310	298	—		123
Лалинце	21	143	77	66	(Албанци)		23
Лепеница	46	254	138	116	1		51
Летовиште	35	262	128	134	—		45
Мазараћ	29	148	85	63	—		31
Мијаковце	15	125	63	62	—		29
Мртвица	70	525	269	256	—		88
Несврта	30	228	122	106	—		43
Ораовица	175	1047	535	512	3		229
Островица	47	341	185	156	—		66
Прибој	49	332	169	163	3		60
Равна Река	44	216	109	107	—		74
Рдово	18	130	77	53	—		20
Репиште	65	497	255	242	—		87
Репиште (2)	30	187	93	94	1		32

	1	2	3	4	5	6
Рождаце	15	127	65	62	—	28
Секирје	53	332	179	153	—	64
Смиљевић	42	284	135	149	—	49
Солачка Сена	25	225	118	107	—	42
Срнећи Дол	12	89	43	46	—	17
Станце	20	143	72	71	—	25
Стрешак	49	321	165	156	—	64
Стубал	94	660	336	324	5	128
Студена	35	242	130	112	—	44
Сува Морава	31	227	102	125	—	41
Теговиште	45	293	145	148	—	52
Тумба	18	167	93	74	—	27
Урманица	24	196	94	102	—	39
Ушевце	32	249	131	118	—	46
Укупно: села: 52	2312	16692	8527	8165	м. 45 ж.. 1	3131
Албанци:		143	77	66		

У пољаничком срезу било је, као што се види из датог прегледа, од 1 до 10 кућа свега 3 села; затим од 11 до 20 кућа имало је 6 села било је између 51 и 100 кућа, њих на броју 13. На крају од 101 имало је 8 села; док је од 41 до 50 кућа имало 7 села. Највећи број села било је између 51 и 10 кућа, њих на броју 13. На крају од 101 до 200 кућа имала су свега два села.

Из овог прегледа се исто тако види да је у срезу пољаничком од 50 до 100 житеља имала 4 сеоска насеља; а од 101 до 200 житеља било је 12 села; од 201 до 300 становника имало је 16 села, што је истодобно и највећи број насеља са таквом бројношћу житеља; од 301 до 400 житеља имало је 6 села; а од 401 до 500 житеља била су 2 села; од 501 до 700 житеља имало је 9 села и на крају од 1001 до 1200 житеља била су 2 сеоска насеља.

Од 52 сеоска насеља, писменог мушкиог становништва било је 45 житеља у 13 села, а на 8527 становника мушкараца; док је свега у 1 селу било писменог женског становништва и то 1 житељ, од укупно 8165 становника жена; укупно у срезу пољаничком било је писмених 46 житеља на 16692 житеља.

3. СРЕЗ ПЧИЊСКИ

Насеље	Број кућа	чв.	Број становника			
			м.	ж.	писмени	пореске главе
	1	2	3	4	5	6
Александровац	53	291	153	138	—	64
Бабина Пољана	36	294	144	150	—	53
Бања	108	640	331	309	—	132
Бараражнице	47	300	159	141	—	58
Бели Брег	11	62	30	32	—	12
Богошевце	38	235	116	119	—	48
Бојин Дел	27	217	108	109	—	48
Брестовица	56	381	195	186	—	81
Бресница	22	144	74	70	—	29
Бујковац	65	353	179	174	—	79
Буљесовце	14	109	52	57	7	18
Бунушевце	27	188	99	89	—	39
Буштрање	166	1070	528	542	11	240
Вишевце	47	312	155	157	—	62
Врбово	67	376	198	178	—	89
Горња Огуља	21	122	65	57	—	27
Горњи Балиновац	18	95	50	45	—	22
Горњи Вртогош	65	402	199	203	1	86
Горње Жапско	28	193	95	98	21	36
Горњи Нерадовац	25	169	92	77	—	28
Горње Требешине	26	153	81	72	—	32
Гумериште	42	305	171	134	—	60
Давидовац	59	318	171	147	—	68
Декутнице	26	146	78	68	—	33
Доброшево	14	75	42	33	—	16
Доња Отуља	19	111	54	57	—	21
Доње Врање	29	151	83	68	—	40
Доње Требешине	119	851	442	409	1	179
Доње Жапско	43	338	170	168	—	68
Доњи Вртогош	68	411	208	203	3	95
Доњи Нерадовац	61	372	194	178	1	92
Дубница	90	643	330	313	1	133
Дуга Лука	46	348	170	178	—	67
Дулан	19	145	72	73	—	32
Златокоп	47	305	154	151	—	62
Изумна	44	318	156	162	—	64
Катун	48	318	156	162	—	65
Клашница	30	185	93	92	—	33
Клисурница	55	430	213	217	—	85
Коњско	31	195	111	84	—	45
Копањане	25	191	103	88	—	38

	1	2	3	4	5	6
Корбевац	84	452	219	233	—	96
Крива Феја	86	664	353	311	—	129
Кумарево	33	239	113	126	—	47
Купининце	18	125	65	62	—	26
Лева Река	41	296	151	145	—	51
Лепчинице	57	371	192	179	3	67
Липовац	27	169	84	85	—	40
Луково	68	422	212	210	—	89
Марганце	9	52	22	30	—	9
Мечковац	8	45	27	18	1	9
Миливојце	10	101	51	50	—	20
Моштаница	80	505	265	240	1	109
Наставце	21	144	82	62	—	32
Несврта	28	257	125	132	—	43
Ново Село	52	395	204	191	—	81
Ново Село (Цбевице = Жбевац)	43	268	134	134	—	48
Обличка Сена	28	183	102	81	—	43
Павловац	48	293	152	141	—	65
Паневље	26	169	88	81	—	33
Пљачкаваница	4	22	10	12	—	5
Полом	27	178	82	96	—	37
Првонек	82	576	292	284	1	114
Превалац	11	61	32	29	—	13
Преображене	102	589	313	276	122	119
Пунушевце	13	95	52	43	—	17
Ранутовац	13	102	59	43	—	17
Ратаје	73	425	222	203	—	95
Рашка	6	27	12	15	—	6
Рђавица	12	85	47	38	—	16
Рибинице	28	170	86	84	2	38
Русце	19	152	77	75	—	35
Себе Врање	56	430	221	209	—	85
Сливница	48	335	186	149	—	62
Собина	58	329	178	151	—	69
Содерце	38	135	114	121	—	50
Средњи Дел	41	260	131	129	—	55
Стари Глог	16	114	56	58	—	21
Стојковце	35	266	141	125	—	52
Стропска	7	48	25	23	—	11
Струганица	15	135	63	72	—	25
Суви Дол	14	72	37	35	—	16
Сувојница	71	511	255	256	—	102
Сурдул	54	355	178	177	—	63
Тесовиште	32	234	111	123	1	48

	1	2	3	4	5	6
Тибужде	106	627	327	300	—	138
Топлац	59	458	231	227	1	88
Буковац	96	693	344	349	—	146
Бурковица	34	217	115	102	—	43
Црни Врх	34	260	154	106	—	42
Црни Луг	32	208	112	96	1	47
Честелин	13	66	41	25	—	14
Шапранце	55	266	126	140	1	55
Укупно: села: 93	4053	26115	13345	12770	185	5361

У срезу пчињском, према наведеним подацима, популационија структура и опсег сеоских насеља је овакав. Наиме, од 1 до 5 кућа било је 1 село; а од 6 до 10 кућа имало је 5 села. Затим, од 11 до 20 кућа, имало је 16 села, а од 21 до 30 кућа, било је 18 села. Од 31 до 40 кућа имало је 10 села, а од 41 до 50 кућа било је 13 села. Најбројнија су била села од 51 до 100 кућа, њих 25 на броју, а свега су 4 села била са 101 до 150 кућа. На крају, 1 село је имало 166 кућа и то је уједно било најбројније насеље у овом срезу.

Напоредо са изнетим, из наведеног прегледа види се да је у пчињском срезу било до 25 житеља 1 сеоско насеље, а од 26 до 50 становника имала су 3 сеоска насеља. Од 51 до 100 житеља било је 9 села; а од 101 до 200 становника на подручју овога среза имало је 27 села, што је истодобно и најзаступљенија група насеља у односу на бројност популације. Од 201 до 300 становника било је 17 села, колико их је исто било и у распону од 301 до 400 становника. Од 401 до 500 житеља имало је 8 села; а од 501 до 700 житеља било је 9 села. На крају, од 701 до 1000 становника било је једно село, а од 1001—1200 становника исто 1 сеоско насеље.

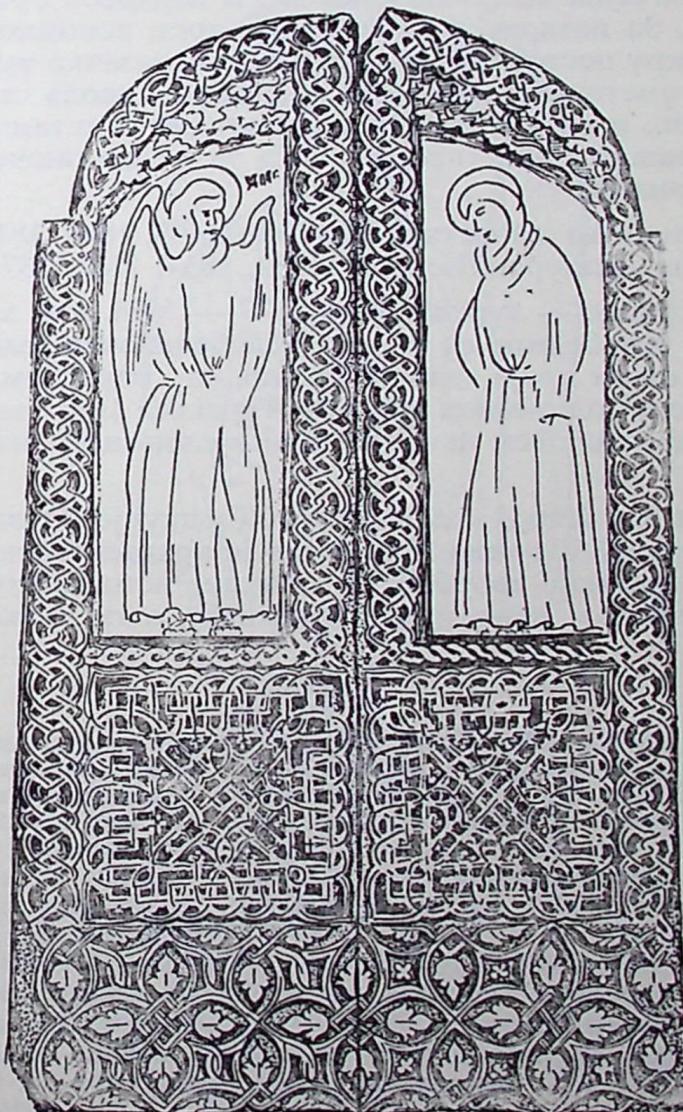
Од укупно мушких становништва 13345 било је писмених 185, док на 12770 женских становништва није била ниједна писмена жена. На концу, од 93 сеоских насеља, само у 18 села било је писменог становништва. Треба поменути, да је највећи број писмених мушкарца било у Преображењу, где је цветало занатство, трговина и кириџилук, као и где је знатан број становништва био влашко — цинцарске припадности.

Укупно у врањском округу: вароши = 1; села = 188 кућа = 8860; становника = 64797, од тога мушких = 33216 и женских = 31581; м. писмених = 211 и ж. писмених = 28; пореских глава = 12839.¹⁰²

¹⁰² М. Ракић: Из Нове Србије. Отаџбина, књ. V. Београд, 1880, стр. 34 — 37, 51 — 54. По административној подели од 1879. год., укинут је срез ветернички. Том приликом су извесна насеља овога среза приодата срезу поланичком, односно срезу масуричком.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

У врањском гравитационом подручју, има неколико значајних споменика културне баштине, који потичу из старије и новије историјске прошлости. Док су многи споменици врањске културне баштине у току прохујалих историјских збивања пострадали, дотле су се извесни очували све до данашњих дана, понајвише нагрижени завојевачким ратним походима и зубом времена. Помињемо најважније:

*Сл. 2. Олтарске двери с иконостаса манастира Св. Прохора Пчињског; творба мајтора Стефана из 1608 — 1609. год.
(сада у Археолошком музеју у Скопљу).*

1. Манастира св. Прохора пчињског, основали га Византинци у XI веку, а обновио српски краљ Милутин почетком XIV века. Године 1454. манастир је настрадао при најезди Турака у јужнословенске земље. За овим је живописан 1480. год, чији су се трагови очували до данашњих дана. Дуборез и иконе Прохора Пчињског, из старије историјске прошлости, заиста су били значајни уметнички предмети на југу Србије, а означавају присну везу уметника ствараоца овога краја, са уметницима ствараоцима из Македоније и Косова. Кроз задња столећа средњега века, и првих столећа новога века, културно — просветна делатност у манастиру Прохору Пчињском, била је веома истакнута и значајна за Јужне Словене, а понаособ оне православне вероисповести. За потврду и илустрацију тога, довољно је поменути, да је у манастиру постојала, од давнине, дуборезачка уметничка школа, зографски уметнички занат, преписивачка школа старих рукописа, укравшаваних и са минијатурама, сматрамо и штампарија, а особито је била важна манастирска школа за учење писмености и других општих сазнања.

Знатна рушења манастира била су: 1495, 1689, 1817, 1841. године; а оправке и рестаурација: 1589, 1832, 1854, 1862, 1873. године.

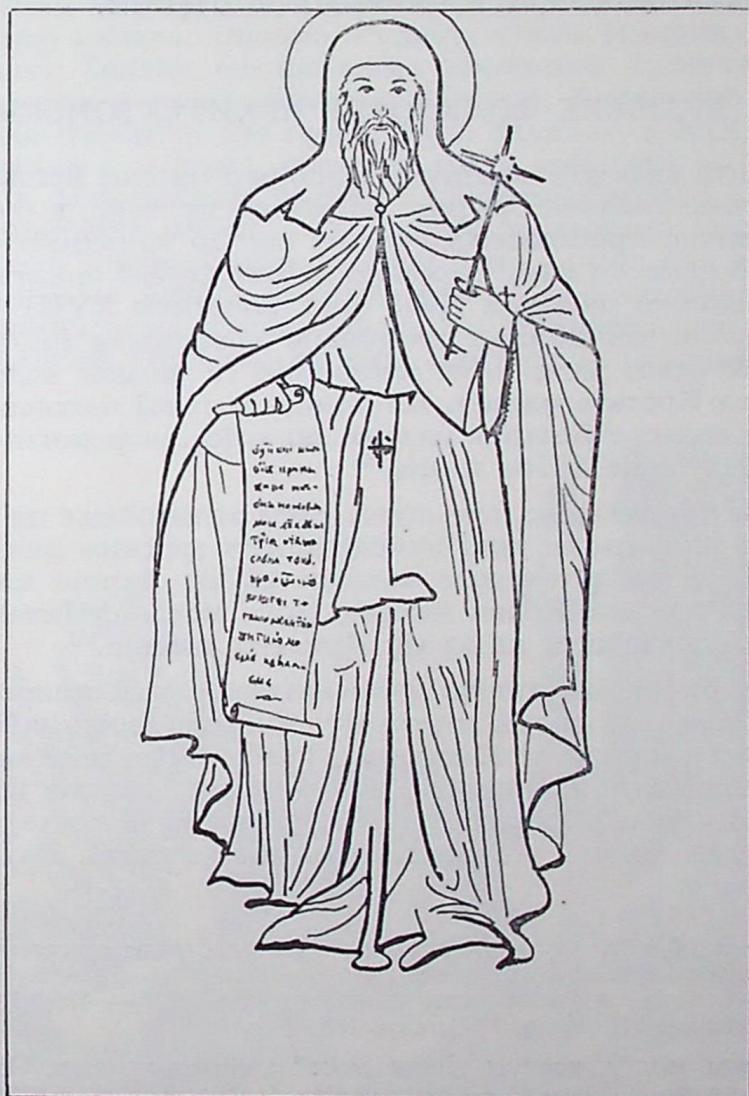
У доба српско — турског рата 1877 — 1878. год. манастир Прохор Пчињски, ослободиле су српске ослободилачке јединице, уз помоћ устаника овога краја, али је он, према одредбама Берлинског конгреса, остао и надаље под управом Турске Царства, све до 1912. године, када је ослобођен наново и присаједињен матичним српским земљама.¹⁰³

2. Црква Св. Илије у с. Кацапуну (подручје Владичиног Хана), потиче из почетка XVII века. Скромних је архитектонских димензија и сликарске зографске творбе.¹⁰⁴ У минулој историјској прошлости, ова црква је имала и манастирску функцију, а ту је постојала и народна школа.

¹⁰³ Упор. С. Новаковић: Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Београд, 1893, стр. 154 — 181; исти: Пчињски поменик. Споменик САН, књ. XXIX, стр. 1 — 20; В. Марковић: Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији. Ср. Карловци, 1920, стр. 91 — 92; В. Петковић: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. САН. Београд, 1950, стр. 269; Ј. Хаџивасильевић: Свети Прохор Пчињски и његов манастир. ГНЧ, књ. XX. Београд, 1900, стр. 91; И. Иванић: Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској. ГНЧ, књ. XXXIII. Београд, 1914, стр. 345; П. Галулић: Манастир Свети Прохор Пчињски. Ниш, 1965, стр. 1 — 104; К. Томовски: Манастирот Порхор Пчински. Историја, списаније на Сојузот на историските друштва на СР Македонија. књ. VI, бр. 2. Скопје 1970, стр. 194 — 196; П. Пајкић: Иконе манастира Св. Прохора Пчињског. Врањски гласник, књ. VI (1970), стр. 315 — 327, Т. I — IX; Т. П. Вукановић: Дуборез манастира Св. Прохора Пчињског из XVI и XVII столећа. Врањски гласник, књ. VII (1971), стр. 77 — 93, Т. I — VII.

¹⁰⁴ Упор. П. Пајкић: Црква Св. Илије у Кацапуну. Врањски гласник, књ. V (1969), стр. 373 — 384, Т. I — VII.

3. Саборна црква Св. Тројице у Врању, подигнута је 1859. године. Зидали су је и живописали неимари и зографи из Македоније. Већину икона редио је познати македонски зограф Дичо, и то 1859. и 1860. године.¹⁰⁵

Сл. 3. Икона Св. Прохора Пчињског, чији је култ на југу Србије, Косову и Македонији веома развијен. Уметничка зографска творба познатог македонског зографа Диче из 1859. год. Прилог Саборној цркви св. Тројице у Врању Христа Божиновића.

¹⁰⁵ Упор. И. Гагулић: Споменица саборног храма Свете Тројице у Врању. Ниш, 1958; К. Томовски: Саборна црква Св. Богородице у Врању. Врањски гласник, књ. III (1967), стр. 13 — 25, сл. 1 — 16.

4. Црква Св. Богородице у с. Собини, доскора приградском, а сада већ саставном делу вароши Врања. Црква је обновљена првих деценија XIX века, а затим у трећој деценији XIX века, иконопис је урадио један од монаха зографа, познате македонске кичевске зографске школе. Поред тога што су ове вредне иконе, уметнички особито интересантне, оне су и веома добро очуване.

ИСТОРИЈА ВРАЊСКЕ ФОЛКЛОРНЕ АРХИТЕКТОНСКЕ БАШТИНЕ

Као што смо већ поменули, варошко насеље Врање, старога је датума. О томе сведоче бројни споменици културе, који су као прежици из минуле прошлости, сачувани све до данашњег дана. Да поменемо само неке од њих. Варошки хамам, зграда санитарне функције, потиче свакако из краја XVII или почетком XVIII века. Други, веома интересантан објекат из новије историјске прошлости, и то средине XIX века, јесте Бели мост, који се налази испод Марковог калета, поред Крстата ћамије. На концу, у првој половини XIX века, у Врању се помиње Ашарат махала, по којој је устанак у Врању из 1843 — 1844. године добио назив.¹⁰⁶

У доба турске феудалне епохе, пред ослобођење од Турака 1878, године, када је врањски крај присаједињен српским матичним областима, Врање је имало следеће махале: Амбар, Варош махала, Горња махала, Доња махала, Ковач махала, Нова махала, Панаћуриште, Табахана, Тулбе махала, и на крају Црквена махала.¹⁰⁷

Махале су добиле називе према активностима становника: Ковач, Дућанџик, Табахана; према положају - микро положају Горња и Доња махала; према сакралним објектима: Тулбе и Црквена махала; према трговачкој градској активности дат је назив махали Панаћуриште; као варошки силос, у феудално доба, у Врању је постојао амбар, по коме је и једна махала добила назив Амбар махала. На концу, Пога-

¹⁰⁶ О овом објекту старе санитарно — здравствене архитектуре у Врању упор. **И. Здравковић:** Споменици културе у Врању. — Музеји св. 7, Београд, 1952, стр. 150. Србија, знаменитости и лепоте, стр. 472 — 473; **Ј. Б. Марковић:** Градови Југославије. Београд, 1971, стр. 268.

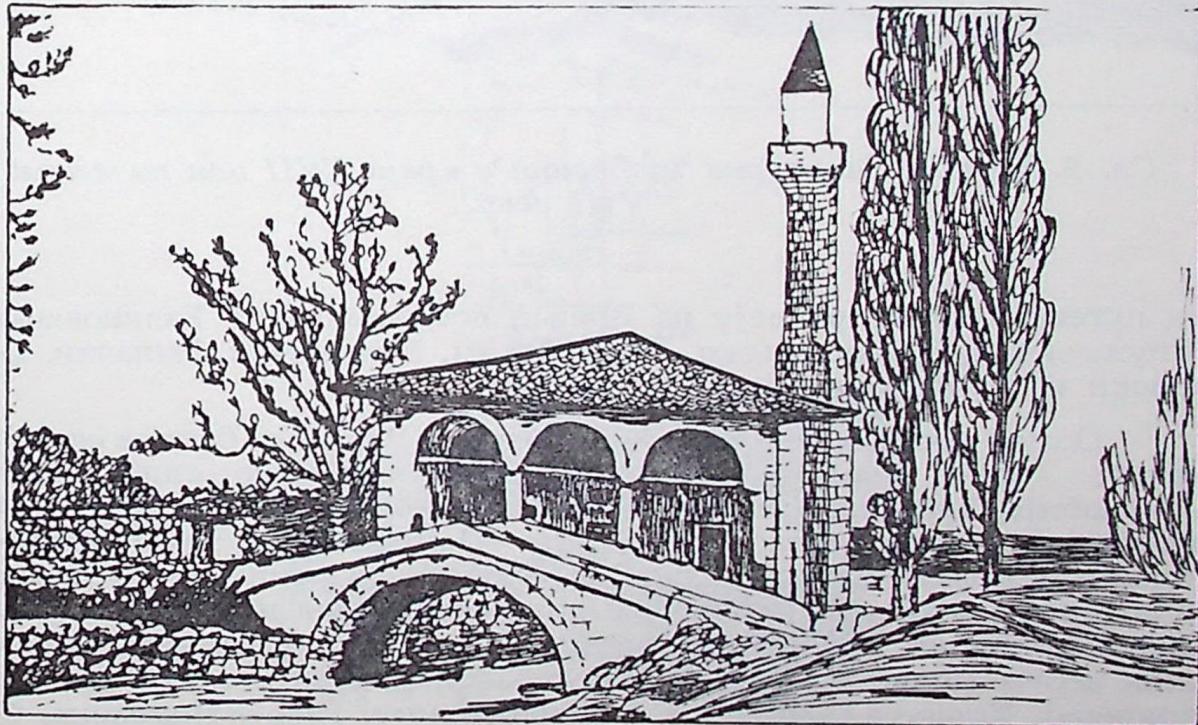
О каменом мосту, званом „Бели мост“ у Врању упор. **И. Здравковић:** Споменици културе у Врању. — Музеји св. 7, стр. 151 **Н. Катанић** — инж. **М. Гојковић:** Грађа за проучавање старих мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори. Београд, 1961, стр. 97 — 102 (са подацима да је „Бели мост“ подигнут 1844. године; Србија, знаменитости и лепоте. Београд, 1965, стр. 473; **Ј. Б. Марковић:** Градови Југославије. Београд, 1971, стр. 266 — 268; **Т. П. Вукановић:** Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 429 — 435.

Ј. Хаџивасиљевић: Ка историји града Врања. — ГНЧ. књ. XVI. Београд, 1896, стр. 330 — 338 (устанак датиран у 1841 — 1842. год.); упор **Влад. Стојанчевић:** Лесковачки зборник, књ. XIV (1974), стр. 151.

¹⁰⁷ **В. Николић:** Врањско — грделичка насеља, стр. 82.

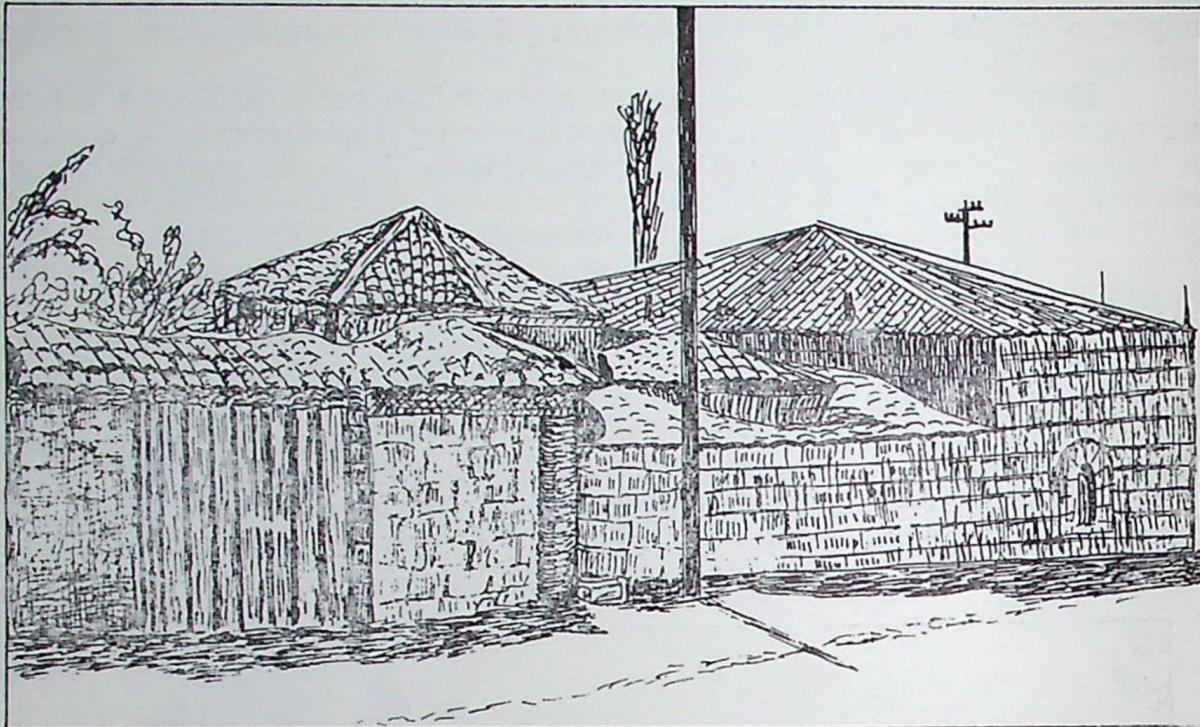
чар махала, добила је назив према надимку рода Погачар, који води порекло са Косова, одакле је досељен у Врање или приградска насеља крајем XVII или почетком XVIII века.¹⁰⁸

Поред досад наведених махала и крајева вароши Врања у време турске владавине у XIX веку, постала су и ове махале — сокаци и топоними. Амам махала; Доња чаршија; (то је Доња махала); Дућаник или Шећер махала; Оцинка, Рудина, Свети Никола, Текија (то је Тулбе махала); Топлик. Од топонима помињемо: Тршулина — сада Тршулкина махала у којој обитавају Цигани; Берничево — некада ћерничана, сада насељени део града; Кусо блато — у XIX веку углavnom под баштама и њивама, сада део града =Чешаљ — делимично насељен крај и седамдесетих година XIX века; Сараина — ту лоцирана Џам Стојанкина чесма; у XIX веку делимично насељен крај, сада насељен део града; Горњи и доњи баир — под виноградима од ствари, локација се налази уз само градско насеље; Кошка — старавремеско излетиште на домаку града. Од старавремеских сокака помињемо: Власински, Горњочаршијски, Дингарски, Погачарски сокак.

Сл. 4. Крстата цамија. Првобитно православни храм, претворен у XVII в. у цамију, а сада изумро објекат врањске културне баштине. Цртеж према фотографији из 1879. год.

¹⁰⁸ В. Николић: Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво (по архивским изворима). — Лесковачки зборник, књ. V (1965), стр. 82.

Сл. 5. Хамам. Санитарна грађевина с краја XVII или почетком VIII века.

Од путева који се рачвају из Врања, помињемо ове: Балиновачки, Бунушевачки, Доњоврањски, Златокопски, Польанички, Рашачки, Собински и Шапраначки пут.¹⁰⁹

Одмах после ослобођења од Турака, у Врању се бележе следеће махале: Горња, Једик — пашина, Клисе, Ковач, Куртоглија, Сефер — челабија, Турска и на крају Циганска махала.¹¹⁰ Након тога, М. Б. милићевић је пропутовао кроз јужно Поморавље, и том приликом обишао и Врању, за коју каже да је касаба (варошица). Он наводи да се Врање у то доба делило на четрнаест махала и набраја њихова имена: Амбарска, Варошка, Дурмиш — бег, Једик — пашина, Једик — паша верум (Грчка хр. махала), Јеребакан („гледа у земљу“), Клисе (црквена), Ковачка, Куртоглија, Панаћуриште, Пол — Николина, Сефер — челабијина која се делила на два дела: мусимански и хришћански, и на крају Табакана махала.¹¹¹

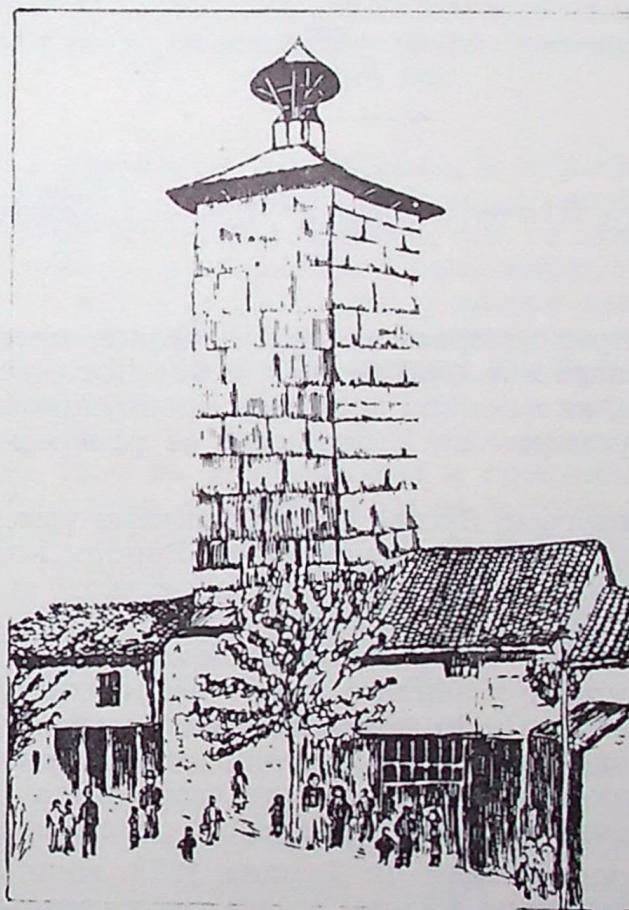
¹⁰⁹ Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања, стр. 431.

¹¹⁰ А. С. Јовановић: Врања и њено Поморавље. — Дело, књ. XIX. Београд, 1898, стр. 262.

¹¹¹ М. Б. Милићевић: С Дунава над Пчињу. Путне белешке. — Годишњица НЧ. књ. IV. Београд, 1882, стр. 304 — 305.

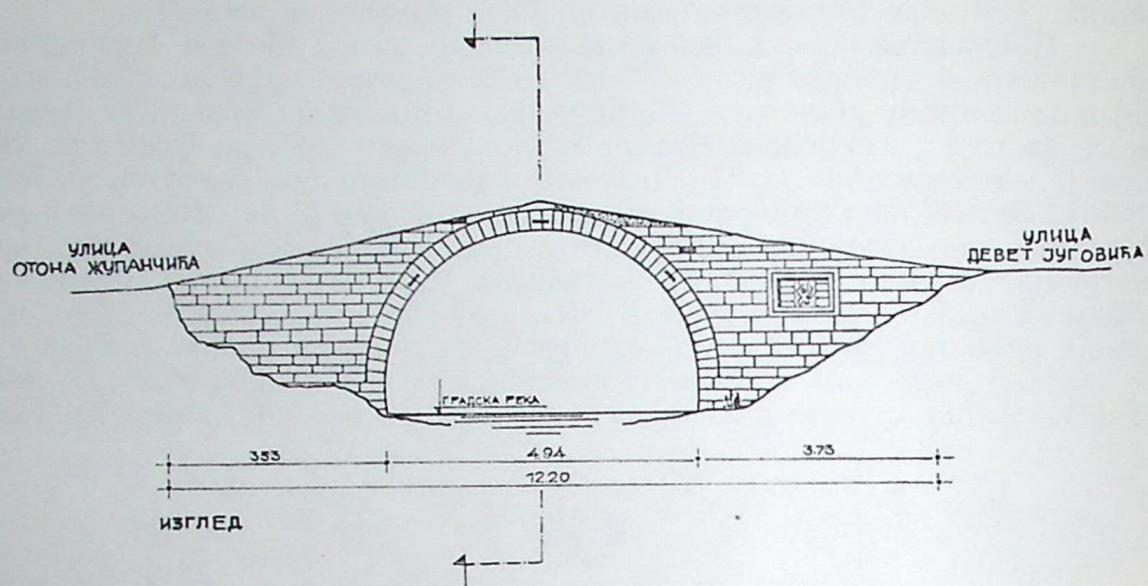
У прошлости, а нарочито у турско феудално доба, до 1878. године, у Врању је постајао знатан број махалских чесма.¹¹²

Повлачење нове државне границе између Србије и Турске, после српско — турског рата 1877 — 1878. године, имало је знатан утицај и на промену економско — географског положаја Врања. Те промене се састоје у следећем. Наиме, прикључењем Србији, Врање се укључује у токове почетног стадијума капиталистичког развитка на југу Србије. Затим, њен приграднични положај, утицао је на слабљење њене функције као регионалног средишта јужноморавског гравитационог подручја. Економске везе са Бујановцем, Косовом, а потом Прешевом и Македонијом, биле су веома отежане, скоро прекинуте. Нова државна граница, донела је Врању нови географски положај. Овај положај пак донео јој је улогу пограничне вароши, преко које је цветала илегална трговина са суседним подручјима. Напоредо са тим,

Сл. 6. Сахат кула у Врању, подигнута крајем XVIII в; уништена у пожару 1925. год.

¹¹² О старим врањским чесмама види М. П. (М. Пешић): Насред Врања шарена чесма. — Слободна реч, 8. март 1968, стр. 6; Р. Симоновић: Из прошлости Врања. Шарена чесма. — Врањске новине, 1. мај 1975, стр. 8 — 9.

Сл. 7. Бели мост у Врању, подигнут 1844. год., архитектонски изглед.

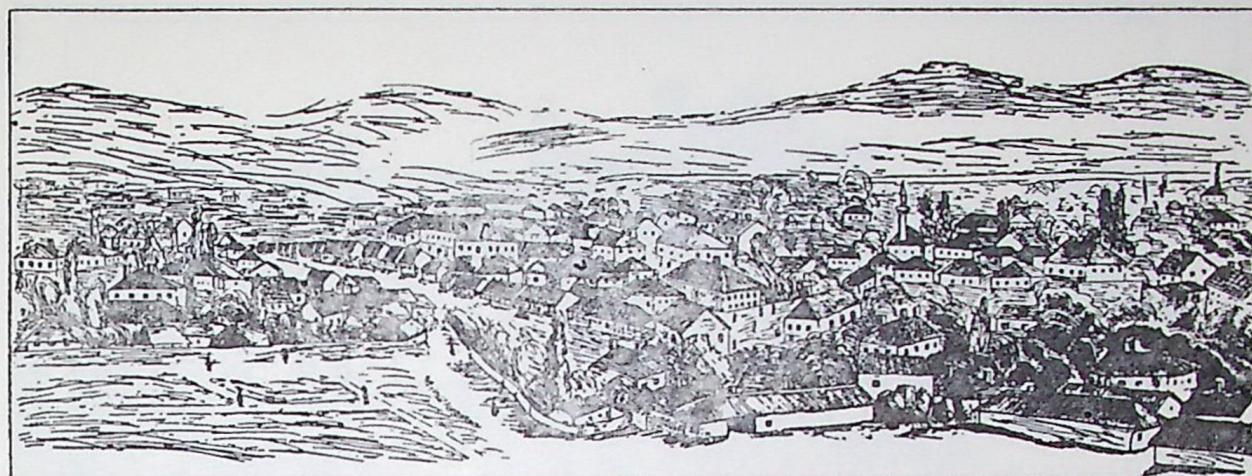
легално стечени приход врањске царинарнице, превазилазио је приходе других царинарница Србије XIX века. Дотадашњи увоз и извоз у трговини Врања, као центра врањског гравитационог подручја, који је углавном био усмерен на Солун, сада је усмерен на север, према Бечу.¹¹³

Иако је у многоме Врање било изложено усмеравањима у трговини на наше северне крајеве, и централну Европу, ипак је оно и надаље било важан трговачки центар, како за ужарску и мутавџијску производњу, тако и за извоз вуне и стоке, што је добним делом било усмерено извозу за Турску. Пригранични положај вароши Врања и царински промет, утицали су у знатној мери на развој угоститељства. До изградње железнице која је повезала Ниш са Скопљем преко Врања, Врање је имало двадесет ханова. Изградњом железничке пруге 1886 — 1888. године, на домаку Врања, у Ристовцу, била је успостављена последња железничка станица тадашње српске железнице.¹¹⁴

Приликом ослобођења од Турака 1878. године, Врање је било балканско — оријентална варош, са уским, прљавим и искривуданим улицама, а ту и тамо и са ћорсокацима. Зидови од ћерпича или блатом олепљени плотови, служили су као ограда варошких кућа. Куће врањских земљорадника и ситних занатлија, налазиле су се по крајевима

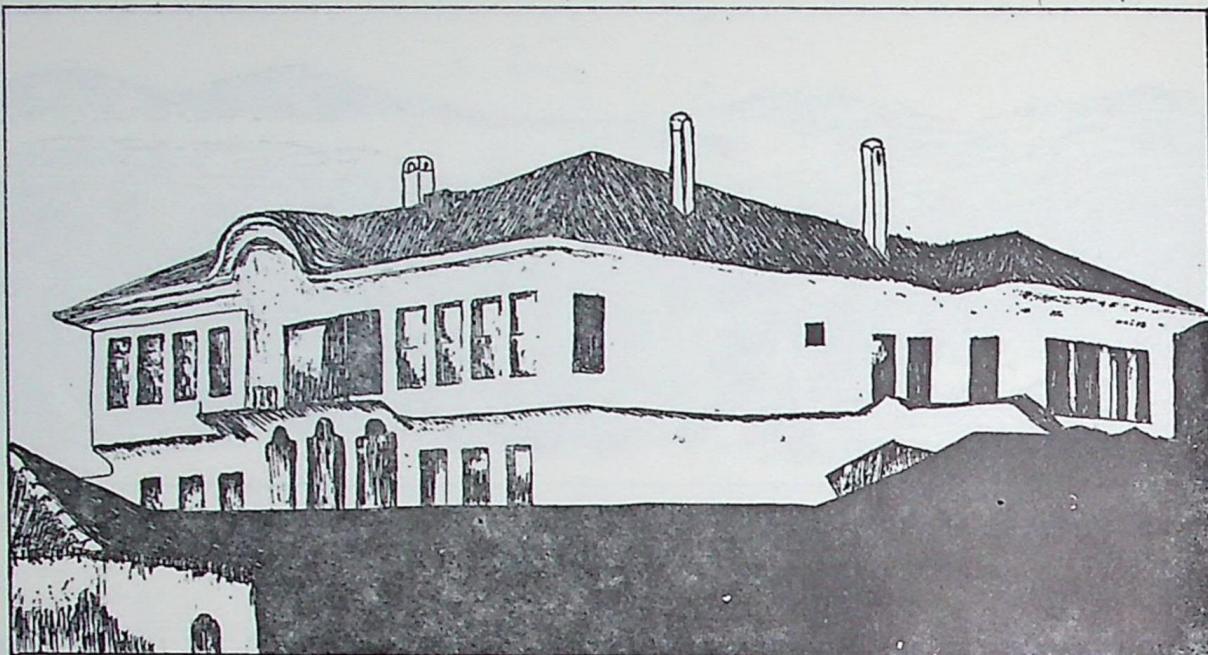
¹¹³ В. Бурић: Привреда Врања. — Врањски гласник, књ. VI, стр. 333.

¹¹⁴ В. Бурић: нав. рад, стр. 336.

Сл. 8. Панорама Врања. Према цртежу акад. сликара Влад. Тителбаха из 1880. год.

вароши, обично на отвореним просторима и подсећале су на сеоска пребивалишта. Варошка чаршија састојала се од читаве мреже неправилних завијутака. Из центра вароши, она се пружала вијугаво до сахат куле, изнад хамама, у подножју Пљачковице, где се завршавала, са два мала трга, од којих је један био у доњем делу вароши, где су се налазиле бројне занатлије, и где је одржавана варошка пијаца, и други у горњем делу вароши, изнад хамама. Од Врањске реке, која је протицала источном страном вароши, били су изграђени бројни канали и јазови, којима је на све стране вода разливана кроз сокаке, дворишта и баште, тако да је пролазила и средином вароши, кроз чаршију, жуборећи преко калдрме, која се у току лета прскала због прашине и ладовине. Из овог балканског — источњачког устројства вароши и стечених балканског — источњачких навика, у Врању су приликом ослобођења од Турака, владали посве балканског — источњачки дунђерски обичаји у архитектури, кући, покућству, па и варошком менталитету, са обиљем трагова оријенталног примитивизма. Но, са архаизмом, који је стао мењати насеобински балкански — оријентални лик Врања, након три године после ослобођења од Турака, доношењем урбанистичког плана 1881. године, и одласком или емиграцијом турског, албанског и муслиманско становништва из Врања, веома брзо су стали исчезавати, односно мењати се трагови оријенталног примитивизма. Ипак, ваља нам поменути, прежитака балканско - источњачке културе, у архитектонским споменицима, има све до данашњих дана у граду Врању, који подсећају на минула времена, а исто тако и сведоче о једној изузетно знатној архитектонској баштини, наших градитеља из Пчиње, Црне Траве, Македоније, која је нешто специфично у балканској архитектури, где по својој уметничкој вред-

Сл. 9. Сулејманбегов сарај у Врању (по њему ороним „Сараина“). У 1877 — 1878. год. као турска војна болница, а у 1878. год. после ослобођења Врања од Турака, у сарају је била смештена српска војна болница. Сарај је подигнут половином XIX в., сада изумро.

Цртеж према фотографији из 1879. год.

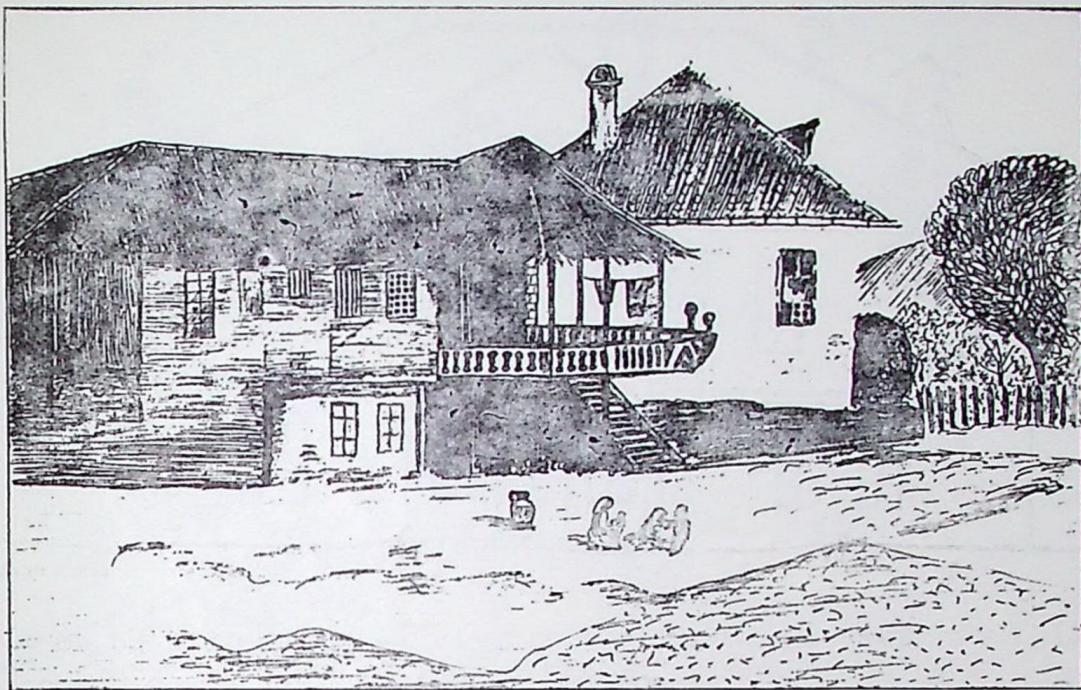
ности спада у најлепше тековине минуле историјске баштине наших народа и земаља.¹¹⁵

Као што смо поменули, после ослобођења од Турака 31. јануара 1878. године, а према попису становништва обављеном фебруара месеца 1879. године, Врање има следећу популациону физиономију: породица 1867; укупно становништва 8291, од тога м. 4350 и ж. 3941. Ожењених лица било је 1713; неожењених 2522; удоваца 115; лица која су плаћала порез било је 1788; од тога долази на становништво муслиманске вероисповести 437 становника, и то м. 211 и ж. 226; ожењених је било 94, удоваца 13 и удовица 9. На крају, кућа је било 1803, од тога 52 мусиманскe кућe.¹¹⁶

Након ослобођења Врања од Турака 1878. год., варош се почела постепено ослобађати елемената балканско — источњачког стила. По-најпре, источњачко — балкански стил кућа у Врању претрпео је неке измене и промене, тако што су уклоњени извесни архаични елементи:

¹¹⁵ А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. XIX, стр. 261 — 262; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији, стр. 487; Ст. Новаковић: Балканска питања и мање историјско — политичке белешке, стр. 8 — 9; упореди М. Костић: Врањско — Бујановачка котлина. Врањски гласник, књ. IV, стр. 207.

¹¹⁶ Попис људства Србије у ослобођеним крајевима у год. 1878. — Државопис Србије, св. XI. Београд, 1882, стр. 54 — 56.

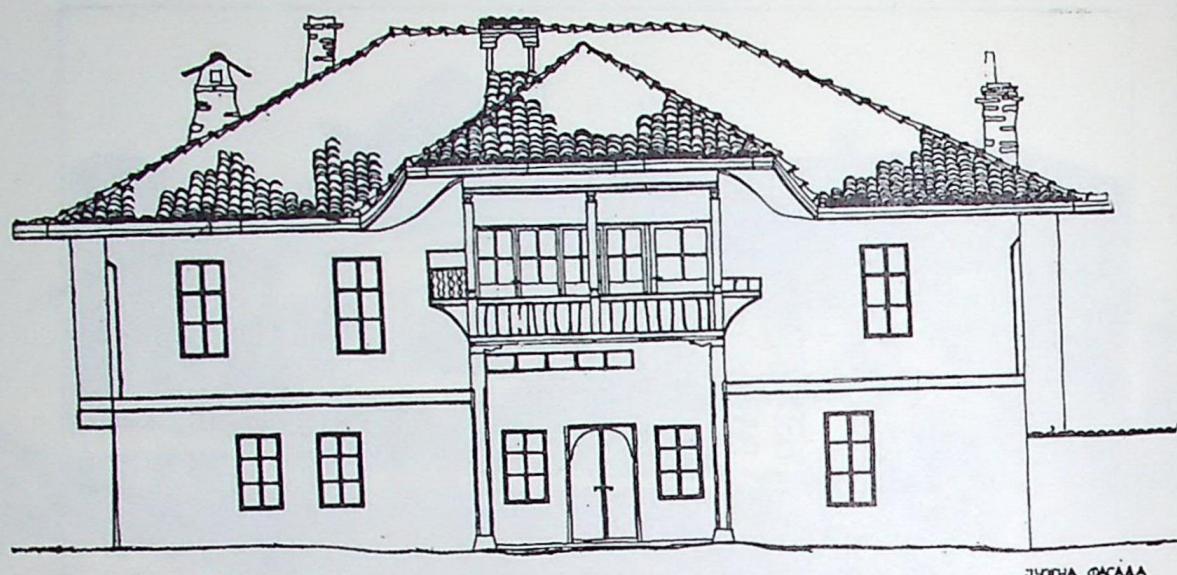

Сл. 10 Стара кућа у Врању (сада изумрла). Цртеж према слици акад. сликара Влад. Тителбаха из 1880. год.

мушебаци (решетке на прозорима), а потом је уследило рушење високих зидних ограда, којима су куће и баште биле ограђене.

У ослобођеном Врању од Турака, као декоративни елеменат у новоподигнутим варошким кућама, јављају се местимично и сликане таванице, наместо дотадашњех дуборезних таваница. То су творбе фолклорних сликара — „мазала“ (молери) и неимара (зидара). Једна таква таваница настала је 1881. године, значи године после ослобођења Врања од Турака. Ту се ради о кући фолклорне архитектуре балканског источњачког типа, која је добила сликану декорацију таванице, с мотивом из српске народне ослободилачке прошлости, с патријотском функцијом. Наиме, насликана таваница, приказује други српски устанак, из 1815. године, заправо заклињање кнезу Милошу српског народа на верност у ослободилачкој борби, која предстоји српском народу у току другог устанка.¹¹⁷

¹¹⁷ Т. Вукановић: Врањски гласник, књ. V, стр. 343.

Сл. 11. Кућа Јање Влајиница, познатог врањског трговца из половине XIX века.

ПЛАНСКА УРБАНИЗАЦИЈА ВРАЊА У 1881. ГОДИНИ, ТРИ ГОДИНЕ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Међу првим варошким насељима јужне Србије, после ослобођења од Турака 1877 — 1878. и присаједињења матичној земљи Србији, Врање је добило урбанистички план, и то свега три године после ослобођења. Наиме, при окружном начелству у Врању, постојао је стручни кадар, који је приступио изради урбанистичког плана, после чега је уследило и доношење истога, као и његово одобрење од стране Министарства грађевина Краљевине Србије. Наиме, на једној копији старог урбанистичког плана стоји забележено да је овај нацрт био уређен и поднет на одобрење Министарству грађевина 24. децембра 1881. године. Вредно је помена, да су прошле две године од донетог нацрта плана, до његовог одобрења од стране Министарства грађевина. План је потписао окружни инспектор у Врању Јосиф Ринер. Зна се исто тако да је прегледао план регулације и примедбе ставио на акту, 1118 од 12. марта 1883. год. у Београду Војтех Јеничек, инжењер. За овим следује и потпис окружног инжењера Михалек — а, шефа техничке канцеларије округа врањског. На крају, помињемо, Министарство грађевина је план одобрило решењем од 16. априла 1883. год. под бр. 2272.

Урбанистички план Врања из 1881. године, сачињен је у размери 1 : 1000 м.¹¹⁸

ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА И ВАРОШИ ВРАЊА

Сеоско становништво врањског подручја, у XIX веку, до ослобођења од Турака 1878. године, представља етнички конгломерат. Као најбројнија популациона скупина истиче се српско становништво, а одмах иза тога долази арбанашко, влашко и турско циганско становништво. У етногенези српског становништва Врањске Пчиње, главну базу чини становништво влашког, а затим македонског порекла, које се са српским становништвом стопило и посрбило. Ова симбиоза становништва, била је углавном у XVI — XVIII и првој половини XIX века. Тако се временом влашко становништво сасвим претопило у српски етнос. Арбанашко и турско становништво, у склопу историјских миграционих кретања у ратовима 1876 — 1878. године, напустило је углавном врањско гравитационо подручје из опсега државне границе од 1878. године. Циганско становништво, по вероисповести у то доба углавном муслиманско, исто тако је емигрирало заједно са турским становништвом врањског подручја, али се наскоро повратило на своја напуштена огњишта.¹¹⁹

Старо врањско друштво је у ствари друштвени конгломерат. Ту долази на првом месту српско становништво, које се састоји из два слоја: старијанаца и досељеника сељака, варошана скоројевића. Један број старих врањских српских породица настао је симбиозом са влашким становништвом врањског подручја, односно са Аромунима или Цинцарима. Посебно се истичу породице са надимцима „Влашчики“ и „Вла“, односно „Влаинци“. Наводимо из те групе следеће родове: Костићи „Цврцкови“, Минићи, Михаиловићи, Митићи и Стевановићи, пореклом из варошице Преображења на домаку Врања, који су се временом посрбили. Томе свакако треба додати и стари угледни врањски род Влаинце — „Влаинче“, који су се посрбили још почетком XIX века. У Врању, од друге половине XV века обитавају и Турци, како у тврђави или граду Марково Кале, тако и у подграђу, данашњем варошком насељу Врању. Од аустро-турских ратова крајем XVII и почетком XVIII века, у Врању обитавају и извесни арбанашки родови. Турско и арбанашко становништво иселило се из Врања 1878.

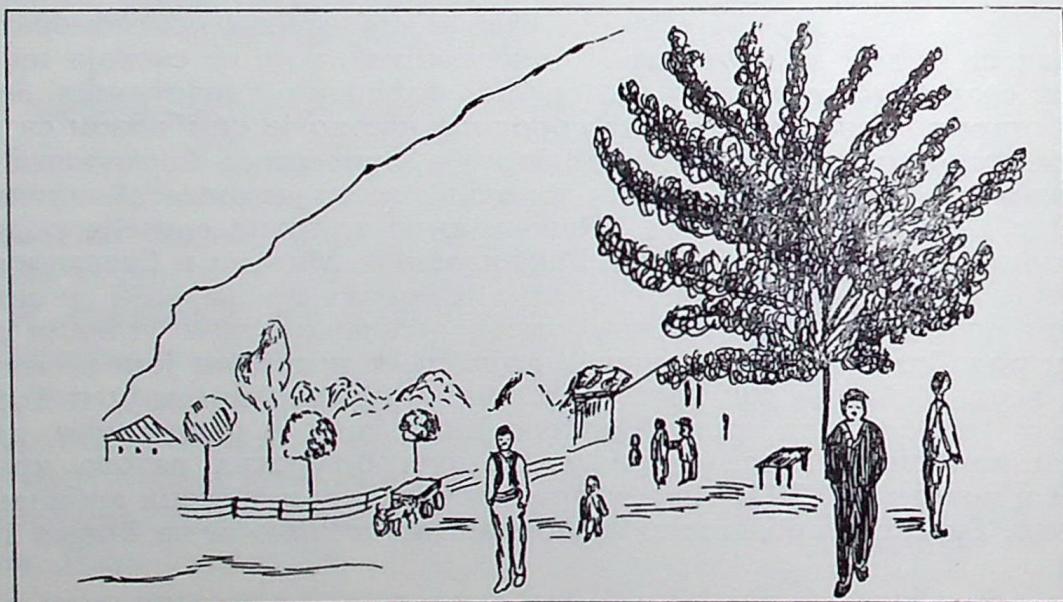
¹¹⁸ Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 433.

¹¹⁹ Упореди Р. Т. Николић: Врањска Пчиња. СЕЗБ. књ. V, стр. 143, 144, 152; Јов. Ф. Трифуноски: Врањска котлина, књ. I. Скопље 1962, стр. 57 — 78; Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 139.

године, након ослобођења ових крајева јужне Србије од турског ропства. Почетком новога века, у Врање се насељавају и Цигани (данашњи назив Роме), који насељавају посебну махалу у вароши. Са процватом трговине и занатства у XVIII веку, у Врање се насељавају и извесни јеврејски родови, који ту обитавају до 1878. године, када се повлаче на југ, те на Косово и у Македонију.¹²⁰

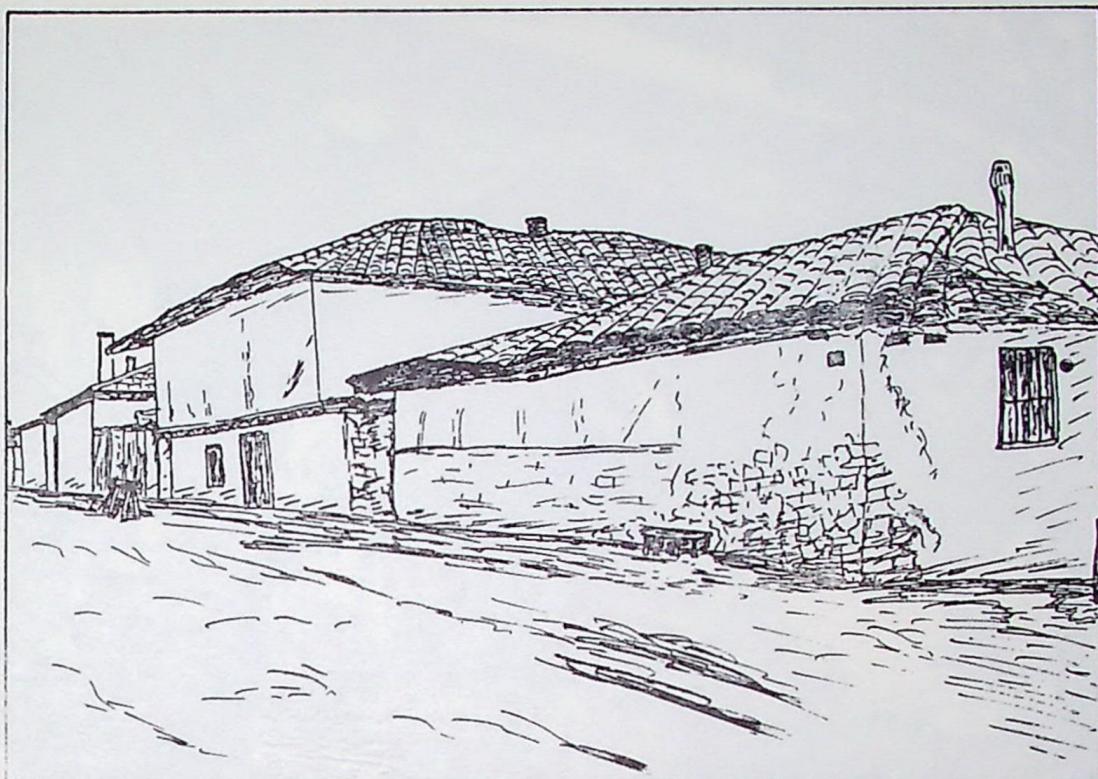
ФОЛКЛОРНА АРХИТЕКТУРА

Врање је у старини била мала варошица. Около насеља налазили су се бројни виногради. Након ослобођења од Турака, у варош се улазило, путем од железничке станице, широким улицама, које су биле све тешње, што се улазило у варош. При улазу у варош, биле су подигнуте куће „пона сеоске, пона варошке“, околу којих су се налазиле гомиле стајског ћубрета. Турске куће, ради прилагођавања новом урбанистичком плану од 1883. године, биле су пресечене, где су то урбанистичке захтеви налагали. Било је варошких улица са изривеном калдрмом, опалих градских чесама, те воденица које нису радиле на градској реци, већ су служиле као казанице за печенje ракије. То је била тиха врањска идила, која се карактерисала тесним улицама, почишћеним двориштима, великим капијама, пространим

Сл. 12. Варошки парк у Врању. Цртеж акад. сликара Влад. Ти-
телбаха из 1880. год.

¹²⁰ Упор. Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник, књ. IV, стр. 429 — 430; исти: Енгографија и фоклор у књи-
жевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 138 — 139.

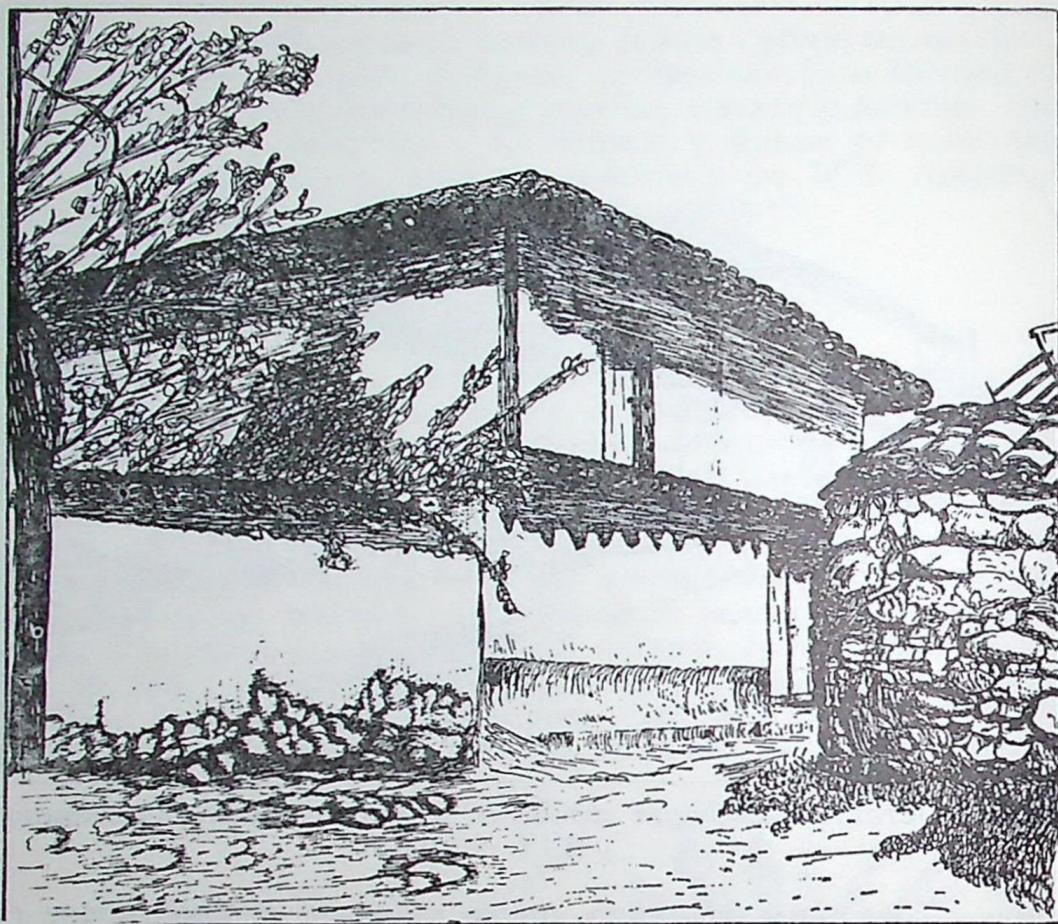
Сл. 13. Остаци стамбених зграда из времена турске владавине у XIX веку.

баштама, са високим зидовима, преко којих су се простирале гране кајсија, дудова, ораха, дуња, јоргована, крушака. Увече, око капија и капицика, скупљале су се жене и девојке, на разговоре. У варошким баштама неговало се цвеће: руже, шимшир, каранфил, шебој, различак, игличе, босиљак, невен и друго.

Празничним даном, после ручка, лети, скупљале су се жене и девојке испод великих капија, па би у хладу седеле и разговарале се. А испод дудова или троњева с лозницом, на разастртим асурарама, лешкарили су стари људи.¹²¹

Након ослобођења од Турака, варошке улице у Врању, ноћу су осветљавање уличним фењерима. Исто тако, и варошку чаршију су осветљавали ноћу фењери, а она је имала у ствари ћепенке.

¹²¹ Б. Станковић: Стари дани, стр. 154 — 155; Нечиста крв, стр. 24; Печал, стр. 6; „Увела ружа“, стр. 24; Газда Младен, стр. 48; Из старог јеванђеља, „Прва суза“, стр. 233; Из мого краја, „Вечити пољубац“, стр. 170; Из мого краја, „Тајни болови“, стр. 7; Из мого краја, „Стари Василије“, стр. 104; Из мого краја, „Стефан Чукља“, стр. 84; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 158 — 159; Т. П. Вукановић: Урбанистички план Врања из 1883. год. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 429 — 435.

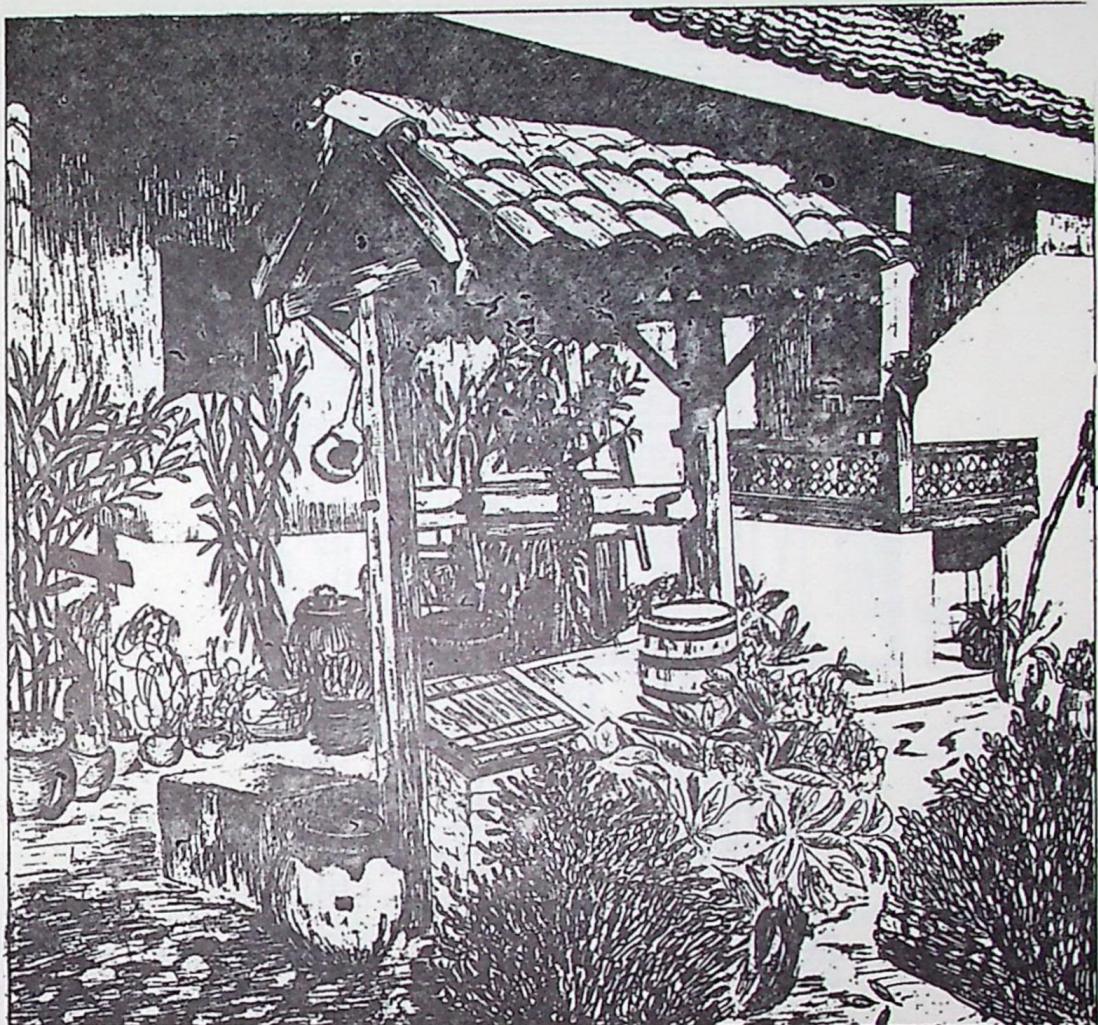

Сл. 14. Помоћне зграде у Врању, из доба турске владавине у XIX веку.

У једној махали на крају вароши, обитавали су Цигани. Напоредо са њима, ту су живели и досељени сељаци, који су још обделавали земљу и гајили мала стада оваца. Изнад хамама, налазила се опет чаршија и чувена циганска махала, са високом старом сахат кулом. Турски део вароши био је веома збијен, пун кровова, чардака, кривих тесних улица. На крају, помињемо, серај Џаћир — бега, свакако најлепша стамбена зграда у старом Врању приликом ослобођења од Турака 1878. године, налазио се близу Башке, а био је опасан високим зидовима, са терасама и доксатима, био је сав у зеленилу.¹²²

Старо балканско — источњачко Врање, прожимано је елементима македонског и косовског менталитета. Ослобођењем Врања од Ту-

¹²² **Б. Станковић:** Из мoga kraja, „Стојанке, бела Врањанке“, стр. 23; Из moga kraja, „Стеван Чукља“, стр. 86; Нечиста крв, стр. 149 — 150; Газда Младен, стр. 12; упор. **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 159.

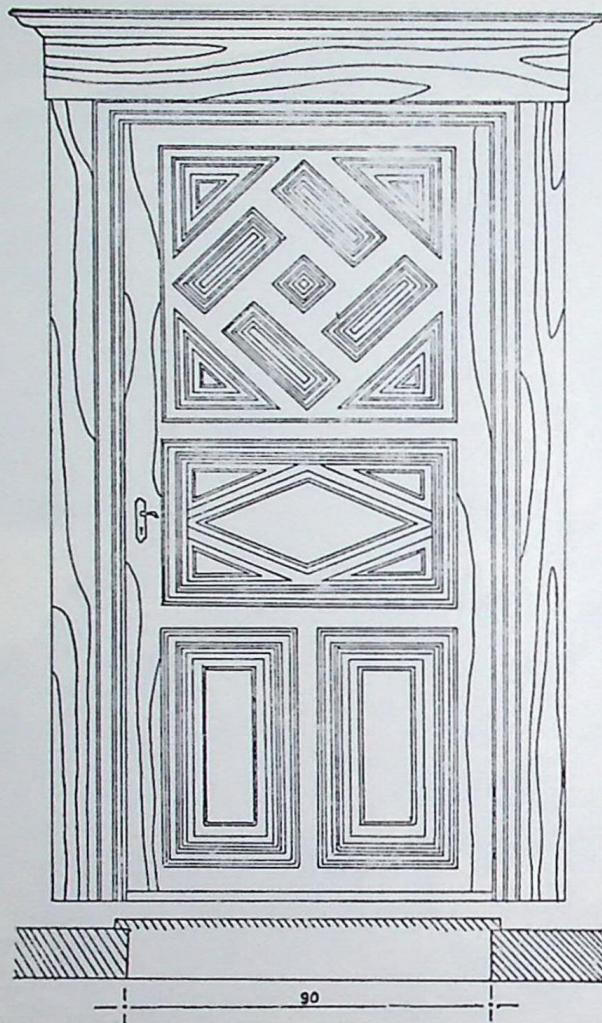

Сл. 15. Дворишни бунар испред родне куће Б. Станковића књижевника, израђен половином XIX века.

рака 1878. године варош доживљава преобрајај. Стапањем и прожимањем становништва Врања, стапали су се и прожимали и елементи менталитета.

Турци су својим завојевачким доласком на Балканско полуострво, кроз дуготрајну своју владавину од неколико столећа, особито много утицали на старобалканско и словенско становништво, па је та историјска неминовност очито испољена у менталитету старога њујорка. А то одражавање, нашло је примену како у материјалној, тако и духовној народној култури, као и у породичном и друштвенном животу.¹²³

¹²³ Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 137 — 138.

*Сл. 16. Изглед унутрашњих врата
у Пашином конаку, зграда
селамлука.*

МЕХАНЕ И ХАНОВИ У СТАРОЈ ВРАЊИ

У старој Врањи било је неколико механа и ханова. У механама су се налазиле по крају уза зидове, клупе, келнерај, разастрте асуре, исто уза зидове, на којима су кафански гости седели, јели, пили и одмарали се. Има помена да је у Врању било старих ханова са казаницицама. У тим казаницицама, ноћу у зимске дане када наиђе путник намерник, непознат, трговац, занатлија или други, на коначиште, онда се он убија, новац му се сав одузма, као и ствари од вредности, а он се мртав носи у казаницицу, да тамо до зоре изгори, и на тај начин

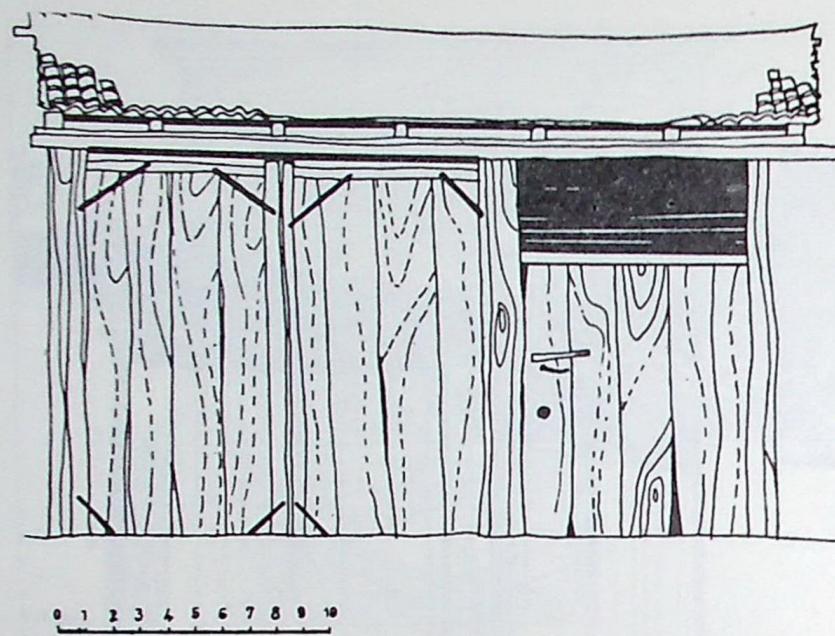

Сл. 17. Две врањске дворишине капије из друге половине XIX в. пре ослобођења Врања од Турака

нестане му трага. Код овог обичаја назиру се трагови старе балканскe хајдучије и разбојништва, што се обичавало у балканским земљама, а и у врањском подручју.¹²⁴

У старој Врањи, једна кафана описује се овако. Поред зидова налазе се дрвени миндерлуци, широко, са покојом асуром и јастуком за богатије госте. По поду и клупама, спавали су сељаци, који пазарним даном, не би могли стићи својим кућама, или сличном пригодом, па су ту ноћивали. Поређани један уз другога, с торбама или бисазима преко рамена, увијени у цоке или поњаве, знојави, прашињави, у опанцима на ногама који нису изувани по неколико дана и недеља, с непромењеним чарапама и обојцима, а неопраним нагама месецима, лежали су ширећи тежак знојан задах, уморни, поспани и уз то јако хрчући. У време турске владавине, хан или механу, осветљавале су

¹²⁴ Б. Станковић: Из мoga kraja, „Баба Стана“, стр. 112; Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 159 — 160; упор. С. Ризај: Хајдучија на подручју Врања и Новог Брда 1572. године. Врањски гласник, књ. III (1967), стр. 273 — 275.

Сл. 18. Старовремска капија на улазу у кућно двориште.

свеће из малих глинених свећњака („шавдана“), а после ослобођења од Турака, ханску или механску дворану осветљавала је велика лампа, обешена о средини таванице, близу велике плехране пећи.

Чувени врањски „Шарени хан“, изгледао је у време ослобођења од Турака овако. Наиме, хан је имао приземље и спрат. На спрату, били су редови прозора, олепљени хартијом. Кров зграде је био налегао и имао је обиље димњака. Са фасаде, хан је био украшен разним фигурама, због чега је и добио име „Шарени хан“. Доњи спрат — приземље, било је уже од спрата.

У путопису С. Поповића, један врањски хан описује се овако. Хан је изграђен на два „боја“ (спрата). По среди је простран ходник, а са страна су собе. Ходник је к југу окренут и отворен, са лепим изгледом на суседне брегове Црни врх и Пчињске планине. Једна ханска соба имала је два кревета, „склепана од дасака“ и један склепан и мастан асталић, са једном дрвеном столицом. За умивање, уместо лавора, био је постављен један тегар, производња врањских грнчара, а поред тога био је постављен ибрик за поливање, лончарске производње. На столу је био лончарске израде „шавдан“ (чирак), са лојаном свећом. Креветска постеља била је прљава и нечиста.¹²⁵

¹²⁵ Б. Станковић: Из мага краја, „Риста кријумчар“, стр. 67; Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 112; Нечиста крв, стр. 139; Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 159 — 160; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 475 — 477,

Сл. 19. „Врањска седница“ (посело). Цртеж акад. сликара Влад. Тителбаха из 1880. год. (IV теренски албум — Етнографски музеј у Београду).

2. ВРАЊСКА ВАРОШКА КУЋА

У старој врањској архитектури, из XIX века, влада балканко-оријентални стил, са конструкцијивним системом градње од бондрука, са испуном од ћерпича или набоја; док су зидови темеља и подрума од ломљеног камена. Карактеристичне су велике стрехе, широке и обложене даскама (на делу главне дворишне фасаде), а кровни покривач је ћерамида.

У XIX веку до ослобођења Врања од Турака, у вароши је преовладавао тип балканско — источњачке куће. Трагови тих кућа очували су се као премици све до данашњих дана, као наслеђе архитектонске баштине минуле турске владавине. Све те куће, биле су увучене у кућна дворишта, а уколико их је било саграђених на улици, опет је фасада куће била окренута у двориште. Старовремске врањске „турске куће“ имале су често уграђене „хамаме“ (купатила). У баштама је било обиље цвећа, воћа, а уз то и лозница. Имућне куће имале су обавезно чесме у својим двориштима, а уз то, скоро свака кућа је имала и дворишни бунар. Било је и кућа које су имале текућу речну воду, доведену помоћу јазова. Све имућне куће имале су четвртасту

форму, по два дворишта, од којих је једно имало польопривредну функцију, са стајама, амбарима и кошевима. Поред великих капија, масивних храстових, често изграђених на свод, сазиданих и веома јаких, било је и капицика, који су служили за унутрашње суседске комуникације. Спрат имућних врањских кућа, како српских, тако и турских житеља, обиловао је прозорима, на којима су биле уградене „мушебак решетке“. Собне таванице биле су укрштене резбом, а било је и таквих које су уз то бојадисане. Свака гостинска соба, имала је изграђен и постављен миндерлук, који је обухватао једну или две стране собе. Код дворишне капије, имућне куће су имале постављен бињекташ од мермера. У таквим имућним кућама, подрум се обично налазио дужином целе куће. У подруму су биле смештене каце, бачве, бурад, врчве, а ту се чувало масло, масти, сир, вуна, за зиму спремљена туршија и кисео купус, воће у велим количинама. Улични зидови, били су обично озидани, од ћерпича и покривени ћерамидом. На спрат се излазило степеницама, које су каткад биле покривене тремом. Трем је често лежао на дирецима, који су држали делове горњег спрата. Поред једнокрилних, било је и кућа чија су дворишта имала двокрилне капије, са резама и звекирама. Било је у свих етничких припадности старог врањског друштва, кућа које су имале у гостионским собама, и другим одајама, озиданих камина. Исто тако, било је и кућа које су имале пећи (ложе се из друге одаје). Неке чорбацијске српске куће имале су у гостионским одајама узидане отворе, на источном зиду, који је служио као кућни иконостас, где су се налазиле иконе, кандило, кадионица, шавдан и слично.¹²⁶

Напоредо са изнетим, било је у старој Врањи, у доба турске владавине у XIX веку, малих приземних кућа. Около тих снискских кућа, скоро увек да се налазила пространа башта, до улаза дворишне капије налазио се амбар, кош. Од капије до куће, водила је калдрмисана стаза. До капије је био бунар, а предњи део куће, обично је крећен. Кућно двориште било је ограђено високим зидовима. Приземне куће су понајчешће имале камене степенице. Тако је изгледала једна кућа у Горњој махали, најбољем крају старог Врања.

Куће радничког слоја старог врањског занатског друштва, сиромаха и средњака, изгледале су овако. То су наиме, биле мале приземне куће, лоциране обично у дну баште, окречене местимично, а покривене ћеремидом. Са улице, такве куће су биле ограђене високим зидом. Тако је изгледала једна кућа у Доњој махали (Чешаљ — Кусо блато). И куће у Ковач махали, биле су мале и приземне, са црним

¹²⁶ **Б. Станковић:** Из мага краја, „Јовото“, стр. 220. „Наза“, стр. 52, 54; Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 111; Нечиста крв, стр. 7 — 8; Газда Младен, стр. 11 — 13; Стари дани, „Бурђев дан“, стр. 93; Из мага краја, „Стари Василије“, стр. 96; Стари дани, „они“, стр. 178; Из мага краја, „Јовча“, стр. 133; Коштана, стр. 9, 56, 229; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 161 — 162; исти: Урбанистички план Врања из 1883. год., стр. 433; исти: Врањска таваница с фоклорним мотивом Тakovског устанка из 1815. год. — Врањски гласник књ. V (1969), стр. 334 — 344.

и угнутим крововима. Било је ту местимично и кућа покривених сламом. А на периферији вароши, било је местимично и ниских кућица, покривених каменим плочама. И, све те куће врањског радничког друштва, биле су углавном начињене тако да имају два до три одељења. Покаткада би у централном одељењу била смештена оџаклија, која је служила као зимска кухиња.¹²⁷

Има наговештаја, да су Цигани у старој Врању живели у разбациним колибама.

У старом врањском крају Оцинки, описана је једна кућа подобно у књижевном стваралаштву Б. Станковића. Наводи се да та кућа има велико двориште с баштом и ледином, где се налазио велики орах, а да овога био је бунар. Кућа је била уздигнута и имала је доксат. Около куће налазила се башта с лејама лука, паприке и купуса. Поред куће био је амбар, покрiven тулузином, а уз то и још других зграда.¹²⁸

3. УНУТРАШЊЕ УРЕЂЕЊЕ И ИЗГЛЕД ВРАЊСКЕ КУЋЕ

Приказати унутрашње уређење и изглед старовремске врањске куће, из времена турске владавине у XIX веку није једноставна ствар. Пре свега, ради се о разнородној социјалној средини, а затим и о кући грађана различите етничке припадности. И свуда се истичу, у основи три социјална слоја, три друштвена слоја: варошка сиротиња, занатлије и бројни трговци и чорбацијско — хацијско друштво. Имајући то у виду, проблем уређења унутрашњости врањске куће, нећемо уопштавати, већ ће уследити приказ према датим друштвеним и етничким припадностима.

У свим друштвеним слојевима и етничким припадностима ста- рог врањског друштва главнику посуђа кухињског сачињавали су лончарски производи: ћувечке, кондири, оканице, котлајке, тањири, зде- ле разне величине, сланици лонци разне величине и функције, тестије и слично. Све је то, функционално служило домаћинству за редовне дневне потребе, као и за извесне свечане прилике из опсега домаћег култа и ритуала.

У свим друштвеним слојевима, мање више, било је и бакарног посуђа. Ту се истичу сахани разних форми и величина, са и без пок-

¹²⁷ Б. Станковић: Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 109; Газда Младен, стр. 13; Коштана, стр. 9 — 10; Нечиста крв, стр. 104, 194; Стари дани, „Покојнико- жена“, стр. 215 — 216; Стари дани, „Они“, стр. 178; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 163 — 164. Б. Станковић: Из старог јеванђеља, „Увела ружа“, стр. 245 — 246; Из мага краја, „Стари Василије“, стр. 101; Из мага краја, „Стојанке, бела Врањанке“, стр. 23; Из мага краја, „Тетка Злата“, стр. 184; Јовча, стр. 145, 184.

¹²⁸ Б. Станковић: Из мага краја, „Гугутка“, стр. 17 — 18; Певци, стр. 146. Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 163.

лопца, зделе, тепсије, ћугуми, ибрици џезве и слично. Дакако, имућни хацијски и чорбацијски друштвени слојеви, свих етничких припадности, као и турски феудални господари, имали су обиље бакарног посуђа које је чувано како у кухињама, тако и по рафовима у одајама феудалаца. Било је у имућног друштва старога Врања, уз то, и ћаса, тањира и чинија од мајолике и порцелана, разних радионица европских земаља. И ово је посуђе обично стајало на рафовима по одајама чорбација, хација и осталих феудалаца.

Напоредо са изнетим, било је у свих друштвених структура старога Врања и посуђа и покућства, израђеног од дрвета. Помињемо кашике, софре или трпезе, астале, клупе, троножне столице. У имућних друштвених српских и влашчких слојева, било је и дрвног намештаја, украшеног седефном инкрустацијом, свакако скопске уметничке занатске производње.

Поред изнетог, у имућним друштвеним домаћинствима у Срба, Влаха и Турака, било је и сребрног посуђа: кашика, ножева, виљушака.

За расвету су служили у газдашким кућама, сребрни, позлаћени и месингани шавдани (свећњаци).

У кућама турског феудалног друштва, у гостинским собама, било је окаченог оружја, златовезних пешкира, на поду разноврсних застирки, где је увек најугледније место припадало персијским ћилимима, као и другим источњачким простирикама. Са источњачким ћилимима (сецаде), прекривани су и миндерлуци.

У српског газдашког чорбацијског друштва, било је ћилима домаће израде, балучних, где превлађују боје: жута, угасито зелена, модра, кестењава и друге. Иначе, на гласу су биле врањске простирике од кострети, израђенине врањских мутавција. У сиромашнијим кућама, било је и асура (рогожа).

У хацијским, чорбацијским и турским феудалним кућама, било је и зидних сатова; понајвише су то били „енглески“ и „турски“ сатови; као и позлаћених огледала, шлифованих огледала са дуборезним рамовима; дуборезних столица и столова; као и инкрустираних седефом.

Бугуми и тестије, били су прекривени тканим канавцима.

Поред наведенога, у свим кућама било је дрвних брашнара — наћвара, сита више врста, кантара, танура, сукњаки, сланица (сланица), пинакота (даска за хлеб).

У газдашким кућама свих етничких припадности, постељина се чувала у долапима, па се увече износила и простирила по поду. Постељину су сачињавали: душечци, јоргани, потшивени белим чаршавом, дугачки јастуци, међу којима је било и „чупаваца“.

На доксату или ходнику, односно кухињи, према богатству куће, налазио се и брик за умивање и пешкир за брисање.

У хацијским и чорбацијским српским, влашким и грчким кућама, у гостинским собама, било је и кревета за спавање.

Одела и кошуље, пешкири, учкури и остало рубље, чувани су у дрвним сандуцима. Било је и чекмеџади за новац (мали сандуци — касе).

Код варошког српског становништва, досељеног из суседних села, за дugo времена би се налазили у употреби сеоски предмети кућног инвентара, нарочито: ћилими, черге, ложници.

У варошким имућним кућама, о свечаним данима и празницима, на сандук се стављао послужавник, односно „табла“ (мала плитка тепсија), са поређеним чашама, а до тога велика чепрња вина за послуживање гостију.

На прозорима имућних врањских кућа, било је и кратких завеса, од тканога белог платна са чипком орешених.¹²⁹

4. БАЊА (ВРАЊСКА БАЊА)

Лечилиште Врањска бања, старога је датума. Међутим, помињено на овом месту само следеће податке. Наиме, при крају XVIII века, врањски Бор — Мехмед — паша, у постојећем термалном насељу, где су до тада живели Цигани, подигао је два базена. Његов син Хусеин — паша (1842. год.) саградио је трећи базен за сумпорну воду. Потом, око 1860. године, саграђена је једна зграда са три одељења. У Врањској Бањи је у то време постојао један хан. Године 1868. Ј. Хан описује Хусејин - пашино купатило овако. Бањски базен био је саграђен у облику четвороугаоника, од лепо уклопљених четвртастих истесаних камених плоча. Бањски базен је био дуг 20, а широк 14 стопа, а у базен се силазило степеницама. Приликом употребе, врела бањска вода, мешала се са хладном, тако да је имала температуру око 34°.

У Врањску Бању се долазило преко Бања-хана, који се налазио на главном путу код села Бање, удаљеном од Бање око пола часа хода.¹³⁰

Коришћење Врањске Бање као лечилишта и места за дневни „теферић“ (разговор, забаву), у турско феудално доба, нарочито се запажа од четрдесетих година XIX века. У ствари, тај напредак бањског лечилишта, пада после изградње Хусејин — пашиног купатила 1842. године. У то време, болесници из удаљених насеља, одседали су уз сме базене, где су са стране намештали постелье за починак и одмор. Бањски посетиоци, у ствари били су Врањанци. У Бању су турске жење долазиле колима са бивољом запрегом. Након ослобођења од Турака 1878. године, мада Бања није била уређена, радо је посећивана, ка-

¹²⁹ Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 162 — 167.

¹³⁰ J. G. Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1868, str. 81; Л. Ненадовић: Бање, морска и климатска места у Југославији. Београд 1936, стр. 277 — 278; М. Костић: Врањска Бања. — Лесковачки зборник, књ. V, стр. 93.

ко од посетилаца из Врања, тако и ближе и даље околине, мада су ту била надалеко чувена топилишта за конопљу, стаје за стоку, нарочито бројни свињци, број посетилаца се увећава.¹³¹

У минулој историјској епохи, данашња Врањска Бања била је позната под именима, и то у Срба као: Бања и Топлик Бања, а у Турака као Илица. У Бањи су постојали бањски ханови, а на левој обали Бањске реке, налазиле су се две зграде са купатилима. Хамам код најтоплијег извора, био је разрушен, а порушио га је неки Турчин, који је ту начинио воденицу. Топли извори су избијали на више места у самој Бањској реци, те су на тим изворима сељанке из околних села доносиле и прале рубље и белиле платно. Од постојећа два купатила, једно је било са термалном водом, а друго се користило као бањско блато — игало. Купатило са термалном водом имало је два базена за купање, који су могли примити 8 до 10 купача. Купатило са бањским блатом, познато из ослобођења од Турака под именом као „Белимарковићево“, јер се у њему купао генерал Белимарковић у току лета 1878. године, као командант српске ослободилачке војске јужне Србије. У јесен 1878. године, када је бању напустио генерал Белимарковић, ту се настанио са штабом командант Смедеревске бригаде.¹³²

У првој половини XIX века, Илица (Врањска Бања), била је спахијски посед познатог врањског Хусејин — паше. Он се у Бањи чешће задржавао, на опоравку и одмору. Као стално насељено становништво, у то време били су једино Цигани. Циганске куће простирадле су се у полуокругу, и то од зграда Илице на обема обалама Бањске реке. Село Бања и околна села: Изумна, Кумарево, била су мешовита села, где су српски сељаци, по погодби обделавали земљу турских феудалних господара.¹³³

После ослобођења од Турака 1878. године, хемијски је испитана вода Врањске бање, Проучаване су „гвоздена вода“, као и вода са „великог извора“, која је веома топла. Овом анализом је утврђено да се воде Врањске бање разликују међусобно, по количини растворених минералних састојака; као и да спадају у ред топлих сулфатних вода, а од минералних састојака, садрже у највећој количини алкалне сулфате.¹³⁴

¹³¹ J. G. Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1868, 81;

М. Костић: Врањска Бања, стр. 101.

¹³² М. Б. Милићевић: С Дунава над Пчињу. — ГНЧ, књ. IV. Београд, 1882, стр. 304 — 305; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији, стр. 541; М. Ракић: Из Нове Србије. Отаџбина књ. V. Београд, 1880, стр. 49; В. Ж. Борђевић: Врањска Бања и њени сумпоровити извори. Београд, 1892, стр. 6; А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. XX. Београд, 1898, стр. 27. Упор. М. Костић: Врањска Бања, стр. 93.

¹³³ А. С. Јовановић: Врања и њено Поморавље. — Дело, књ. XX, стр. 27;

М. Спасић: Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског за време турске владавине. Гласник СУД, књ. 71. Београд, 1890, стр. 247. Упор. М. Костић: Врањска Бања, стр. 93

¹³⁴ М. Костић: Врањска Бања. — Лесковачки зборник, књ. V (1965), стр. 89.

У то време Врањска Бања је била веома прљава и нечиста, јер се до самог бањског купатила топила конопља, производећи смрад који је гуштио бањске посетиоце, који су у ствари били болесници. Из земље је на много места избијала пара, прекривајући бању маглом. Од поменутог бањског хана, у Бању се долазило коритом реке Бањшице.

Након ослобођења од Турака, пошто се знало да је Врањска бања једна од најлековитијих бања у Србији, то је држава, као власник ове терме желела да бању преобрази у солидно изграђено бањско лечилиште. Због тога је, ангажовањем осуђеника, 1888. године начињен пут од друма до бање, долином Бањске реке, а дуж овог пута засађени су у дрвореду кестенови. Из тога, настаје подизање угоститељских објеката, те откуп земљишта од Цигана који су ту становали и њихово померање даље од бање низ Бањску реку. Крајем осме деценије XIX века извршена је нивелизација Бање, према пројекту окружног инжењера Ринера из Врања; оног истог, који је 1881. године донео урбанистички план Врања.¹³⁵

Чишћење ходочасника топлом бањском водом на чисти понедељак. Од старине се обичава у становништва врањске околине, да се на чисти понедељак (први понедељак ускршњег поста), масовно одлази у Бању ради прања и чишћења, те и бањања (купања). Прежици тога прастарог обичаја, који је у старини имао мађијско — митолошку функцију, одржали су се до данашњег дана у реткој свежини. Сада је тај обичај добио функцију „собора“ (сабора), а уз то као колективни култ Бање, јесте „слава“ становништва, које тога дана прославља, као прежитак, старинско славље или култ топле бањске воде. Овим купањем и чишћењем у бањској води, на чисти понедељак, у примарној функцији обичаја, желело се очистити од грехова и свих зала, на почетку пролећа, путем топле бањске воде. И сва јела која се тога дана обедују у Бањи, колективно или појединачно, у ствари су посна, а имају карактер жртве духовима топле воде, да би се умилостивили и придобили за успешно чишћење ходочасника. Овде прање и купање ходочасника у топлој бањској води, није дошло због функције чистоће, већ има карактер мистерије, и то чисто ритуалне. Такав је карактер имало, у доба антике, и ритуално купање статуе Велике мајке, које је 27. марта сваке године чињено у потоку Алмону, на домаку Рима. Значи, на почетку пролећа, према патријархалном древном веровању очуваном и у Срба у варњском подручју, купање има апотропејски циљ, јер се од воде плаше демони и зла бића.¹³⁶

¹³⁵ **Б. Борђевић:** Врањска Бања, стр. 6 — 7; **F. Kanitz:** Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, II. Leipzig 1909, стр. 258; упор. **М. Костић:** Врањска Бања, стр. 94.

¹³⁶ Упор. **В. Чајкановић:** Студије из религије и фолклора. СЕЗБ. књ. XXXI. Београд, 1924, стр. 104, 174; исти: О српском врховном богу. Београд, 1941, стр. 58, 81.

5. ПРЕОБРАЖЕЊЕ

Од XVIII века, када падају знатна досељавања Күцовлаха у Преобрађење, понајвише из Москопоља, ово врањско сеоско насеље постаје значајна варошица у врањском Поморављу. У ствари, Преобрађење постоје привредни центар Врањске Пчиње и Криве реке, и у њему су се одржавали годишњи сабори. Нарочито је у Преобрађењу цветало неколико заната металопрерадивачке гране, као што су кујунџијски, казанџијски, а напоредо са тим био је развијен и самарџијски занат, као и кирицилук те и трговина, како увозна, тако и извозна. У доба ослобођења од Турака 1878. године, Преобрађење је било у врањском подручју, веома развијено насеље, које је имало 102 куће, са 589 становника, од којих 313 мушких и 276 женских; писмених је било 122, а пореских глава 119. После српско — турског рата 1877 — 1878. год. када је повучена државна граница између Србије и Турске, која је оставила знатан број јужносрбијанских насеља и крајева под турском управом, прекидајући трговачку везу са Косовом, Македонијом и Грчком, долази до наглог расељавања становништва из Преобрађења, а самим тим стагнира и занатство и трговина у овом дотада напредном варошком насељу, које је имало физиономију напредне касабе. Томе доприноси и изградња железнице, што доводи до знатног одумирања кирицилука. Занатлијско и трговачко становништво из Преобрађења, почело се исељавати у разна места на југу Србије, нарочито Врање, Владичин Хан, Сурдулицу, Предејане и др. Та насељавања отпочела су одмах иза ослобођења од Турака, па су трајала масовно све до краја првог светског рата, а настављена су и касније. Тако је варошица Преобрађење, стицјем историјских збивања и економских прилика, насталих под одређеним историјско-економским збивањима, изгубила лик варошице, и заодела се сеоском економијом.¹³⁷

6. ВЛАДИЧИН ХАН

Од 1879. до 1886. године, седиште среза пољаничког било је у Големом Селу, које се налази у пределу Пољанице. Од 1887. године, седиште овога среза премештено је у Владичин Хан. У то доба насеље Владичин Хан добија и сталну насељску пијацу или пазарни дан, који

¹³⁷ **М. Б. Милићевић:** Краљевина Србија, стр. 295; **М. Ракић:** Из Нове Србије. — Отаџбина, књ. V. Београд, 1880, стр. 46; **Ј. Ф. Трифуновски:** Преобрађење. Годишњи зборник на Фил. фак. во Скопје. Прир. мат., фак. стр. 8, (1955) стр. 153 — 155; упор. **М. Костић:** Врањско — Бујановачка котлина. Привредно — географске карактеристике. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 203, 210; **В. Николић — Стојановић:** Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. године, стр. 75.

паше врањског, а деда последњег врањског паше Рамиза. Као што се види из изнетога, приликом ослобођења од Турака 1878. године, у врањском подручју, било је мало сеоских насеља под читлукцима, а већина сеоских насеља била су слободна или полуслободна.¹⁴³

1. ЧИФЛАЧКИ РЕЖИМ

У приградском насељу Доње Врање, постајао је у турско доба српски чифлук, са кулом, који је био окружен зидовима. Било је Срба феудалаца који су на својим чифлукцима имали „куће чардаклије“.

Чифчије су својим српским господарима давали у јесен „берићет“ (дажбине од усева), са чифлачког земљишта, које су обрађивали. Власници чифлака, о Ускру су одлазили на своје чифлаке код чифчија, ради провода, где су их чифчије гостиле јагњећим или прасећим печењем, погачама и ракијом.

Слуге и слушкиње, велепоседници су имали у својим домовима у Врању, са својих чифлачких поседа, из редова фамилија које су обделавале чифлаке.¹⁴⁴

Из наведеног пописа имања села Кукавице, феудалног поседа Рамиз — паше Хусејинпашића, види се да је у време турског феудализма у XIX веку, у с. Кукавици, а самим тим и у осталим селима пла-

¹⁴³ **М. Спасић:** Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине. Гласник СУД, књ. 71. Београд, 1890, стр. 227 — 238, 244 — 245; **А. С. Јовановић:** Правда и управа у врањској покрајини за владе Турака. Београд, 1889, стр. 4, 16, 10 — 20; **Ст. Новаковић:** Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. Гласник СУД. књ. XXXI. Београд, 1871, стр. 42, 45; **Р. Т. Николић:** Польаница. Насеља, књ. III, стр 192; исти: Врањска Пчиња. Насеља књ. II, стр. 97 — 98, 111; упор. **Влад. Стојанчевић:** Јужна Србија у XIX веку. Историјски преглед. Београд, 1955, стр. 25 — 26; сравни **В. Стојанчевић:** Турска имовина у врањском округу у време ослобођења 1877/8. године. — Лесковачки зборник, књ. VIII (1968), стр. 77.

У првој половини XIX века, нарочито за владавине врањског Хусеин — паше, у врањском гравитационом подручју, планинске регије, давала су параспур спахији „селски“ су орали спахији, и то по једну њиву као параспур. — **Мил. С. Филиповић:** Аграрно — правни односи звани параспор или параспур. — Лесковачки зборник, књ. V (1965), стр. 10; **Ј. Хаџивасиљевић:** Јужна Стара Србија књ. II. Прешевска област. Београд, 1913, стр. 111.

¹⁴⁴ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 14 — 15. Опис чифлака у Доњем Врању Б. Станковић даје овако: „Тај чивлук био је на пушкомет далеко и човек се могао, нарочито лети и с јесени, тако тихо и свеже одморити у њему. Био је усамљен, иза поља, са кулом у дубини зеленила, а окружен свуда зидовима и редовима високих топола, које су вечно шуштале успављујући. За тај чивлук, нарочито за ту кулу, толике су приче и бајке биле везиване и говорене“; стр. 31, 73; Јовча, стр. 133, 172; Из муга краја, „Наза“, стр. 51. Упореди **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 151. Аналогно изнетом, и у лесковачком крају било је у поменуто доба Срба феудалаца, који су имали своја чивчијска села. О томе види **Р. Требјешанин:** Лесковац после ослобођења 1877. год. — Лесковачки зборник, књ. XVIII (1978), стр. 282.

нинског предела Польанице, била веома примитивна агро — техника, која се темељила на престаром начину земљорадње, да се једна до две њиве сеју, док су се остale остављале да „прележе“ или да се „одморе“.

Исто тако, из датих извора види се да су сељаци у с. Јовцу обделавали имање Рамиз — паше Хусејинпашића из Врања, прво као „исполције“, а затим и као чивчије, са обавезом давања одређеног аграрног доходка паши феудалном господару; а затим као закупци, који су закупину плаћали у новцу.

На концу, на имању Рамиз — пашином у с. Јовцу, било је у XIX веку и Срба момака, који су обделавали феудалну земљу свога господара, уживајући посебна „момачка“ — измеђарска права.¹⁴⁵

2. ПОЉОПРИВРЕДА

Подножје планине Крстиловце и Пљачкавице, на сектору Врања, било је под виногорјем, које се спуштало до у саму варош. Врањска котлина, поред Јужне Мораве, биле су родне њиве, бујне ливаде и бројна конопљишта. Међутим, у овој винородној зони, једину оазу невиноградарских површина, чинила је долина Врањске реке. У тој долини, између Врања и Маркова калета, били су воћњаци, углавном с питомим кестеном.¹⁴⁶

У врањском гравитационом подручју, како варошког подручја, тако и села Врањске котлине и брдовитих предела ближе и даље окoline, у ратарству је било обилато гајење житарица и других прехранбених култура. Од житарица гајене су у знатној количини: пшеница, јечам, раж, овас, кукуруз, те просо, крупник, а напоредо са тим и сочиво, грах и уров. Од повртарства нарочито се истичу: паприка, лук — свих врста, купус, бостан, тикве (као међуусев), Врањско варошко становништво исто тако у знатној мери бавило се земљорадњом, а нарочито повртарством. Крајем турске феудалне епохе, наводи се да је Врање имало око 1500 „дана орања“ земље под разним усевима, и уз то око 10000 мотика винограда и 100 коса ливада. Исто тако, Врање је имало 15 воденица поточара, са 23 витла.

У исто доба, у срезу пчињском било је под разним усевима 16979 дана орања; под виноградима се налазило 6180 мотика; под ливадама 3931 коса; док је воденица поточара било 227, са 260 витлова.

¹⁴⁵ М. Спасић: нав. рад, стр. 224, 245; упор. В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 83.

¹⁴⁶ А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. XIX, стр. 262; М. Ракић: Нз Нове Србије. — Отаџбина, књ. V. Београд, 1880, стр. 36. В. Карић: Србија. Опис земље, народа и државе. Београд, 1887, стр. 736 — 737; С. Ј. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 486 — 487.

У срезу пољаничком, под усевима је било 12801 дан орања; под виноградима 128 мотика; а под ливадама 5311 коса; воденица поточара било је 142, са 146 витлова.

У срезу масуричком, под усевима је било 33119 дана орања; под виноградима 77 мотика; под ливадама 20940 коса; а воденица поточара било је 90, са 118 витлова.¹⁴⁷

3. АГРАРНЕ ПРИЛИКЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

После ослобођења од Турака 1878. године, и то у фебруару месецу, српске власти су издале упутства за издавање турске непокретне имовине под закуп, са роком трајања закупа од године дана. Та упутства су важила све до изласка закона о имовинским односима у ослобођеним крајевима. У округу врањском, упутства су налагала да се издавање под закуп зиратне земље, боље рећи турских имања, првенствено обавља са оним сељацима, који су у турско феудално доба, радили на тим имањима за турске господаре. Поред тога, у упутствима је наглашено, да се остale турске некретнине, издају такође у закуп онима који су их користили пре ослобођења. Половином марта месеца 1878. године, начелство округа врањског је обавестило српску Врховну команду у Нишу, о условима под којима сељаци у врањском крају желе да узму у закуп турску земљу; а то је „изор“, а не под новчаном рентом. На име изора, они су били вольни да плате четвртину или трећину од укупног плода.¹⁴⁸

Турска имања у врањским селима, издавата су под закуп путем лицитације, како се у то време радило и у осталим ослобођеним крајевима јужне Србије. Приликом издавања имања под закуп, вођен је записник, у који је уношена цена закупнице, као и име власника и закупца. Свакако, поред одбеглих Турака, било је и одбеглих Албанаца из села врањског подручја: Врбова, Дубнице, Корбевца, Кумарева, Павловца, Буковца и др. Међу њима је најимућнији био Сајит Булагић Баковац. Вредно је помена, да су имања врањских Турака, издавата под закуп дуго времена након ослобођења ових крајева од Турака, а око њих су вођене парнице, како око потраживања накнаде за закупницу, тако и за наплату продатих имања, чија је исплата била у заостајању.¹⁴⁹

¹⁴⁷ М. Б. Милићевић: Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд, 1884, стр. 310 — 311; сравни М. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 12 — 21.

¹⁴⁸ В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 84.

¹⁴⁹ В. Николић — Стојанчевић: Турска имања у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 84.

4. ТУРЦИ КАО ВЛАСНИЦИ ИМАЊА У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ

Након ослобођења од Турака, бројне турске породице напустиле су имања из неколико врањских села и саме вароши Врања. Према насељима, њихова су имена следећа:

Бујкова, село:

Јакуповић, мұла
Дуља Усеин (пореклом из Призренског подгора).

Врање, варош:

Абдуловић Сали
Адиловић Осман
Алија, мұла
Асановић Исмаил
Бада Миранл
Бекташ, терзија
Болта Мемет
Болта Сали
Бонџука Арслан
Гаџа Алија Мемед
Гаџа Алија Ризан
Ибраимов Абаз
Караагушевић Ибраим
Караагушевић Рама
Караагушевић Оца
Караагушевић Текир
Караџемов Ибраим
Мемет, бербер
• Мемет, пољак

Мето, бербер

Норча Исмаил (Пореклом из Прешевске Моравице)

Османовић Саит

Рамадан — шех

Салија Амет

Селман Криџо

Хацијусуфовић Јумер

Цика Асан

Врбова, село:

Нуредин Н.

Кумарево, село:

Күмбариџија Ибраим

Усеиновић Асан

Хүсејиновић Ахмет

Лебова, село:

Мусић Мале

Сајдијевић Сајит

Чүчуковић Азар

Цафић Асан.

Бујковац, село:

Зајим Јелез

Мујић Мустафа.

Скоро двадесетак година после ослобођења од Турака, вођени су спорови између бивших власника, одбеглих Турака и Арбанаса из врањског подручја, и Срба закупаца, или се само ови помињу приликом издавања њихових имања под закуп.¹⁵⁰

Као што смо поменули, у XIX веку, до ослобођења од Турака (1877 — 1878), у јужној Србији било је и Срба који су као феудални господари имали своје поседе, чифлачка села. У врањском подручју, напредо са Србима, било је и Влаха (Цинцира или Аромуна) и Грка, који су имали феудалне поседе. То је био разлог те су управне власти, након ослобођења јужне Србије од Турака, упутиле Врховној команди акт са питањем „Да ли се под спахијама и беговима имају рачунати и Срби који су имали села и као господари сеоски примали десетак?“¹⁵¹

¹⁵⁰ В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. 84 — 86.

¹⁵¹ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878, стр. 50.

Због велике беде која је владала у Срба сељака врањског подручја у доба ослобођења од Турака, те и због новчане оскудице сељака — чивчија бивших феудалних господара и других, било је тражења од стране српских управних власти да се издаје „турска земља“ не под закуп, већ на „изор“. ¹⁵²

У варошким насељима у јужној Србији, а нарочито у Врању, до ослобођења од Турака (1877 — 1878. год) „многи су хришћани“ (Срби, Власи, Грци) подизали своје куће, занатске радње и винограде на турској земљи. Том приликом је склапана погодба, колика кирија да се плаћа власнику земље Турчину за заузети плац и земљиште за подизање занатске радње. За подизање винограда, споразумевало се, колики део винограда припада Турчину, а колики хришћанину који је подигао виноград. Овај закуп није се смео повећавати, мимо првобитне погодбе, али се тога извесни Турци нису придржавали, већ су наплаћивали знатно већи износ закупнине од уговоренога.

СЕЛА ПОД АГАЛУЦИМА У ПОЉАНИЦИ

У врањском гравитационом подручју, нарочито се истичу села под „агалуцима“ у Польаници.¹⁵³ Ево тих села:

5. СЕЛА ПОД АГАЛУЦИМА У ПОЉАНИЦИ

Насеље сеоско	Број дома
Бистрица	8
Големо Село	158
Несврта	25
Урманица	24
Ушевци	30
Свега села	245

За Големо Село, народна традиција каже, да су га турске власти нагониле, те је турском феудалцу, господару села Асад — бегу, давало феудалних дажбина 2000 ока пшенице „и више ништа“, те га село скоро и није признавало за феудалног господара.¹⁵⁴

¹⁵² **В. Стојанчевић — Николић:** нав. рад, стр. 51.

¹⁵³ **М. Спасић:** Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског за време турске владавине. Глашник СУД књ. 71. Београд, 1890, стр. 227, 244.

¹⁵⁴ **М. Спасић:** нав. рад, стр. 244.

У извесним селима врањског подручја, у време турске владавине, српски сељаци су обрађивали „турску земљу“ по погодби. У ту групу спадају ова села.

6. СЕЛА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА ГДЕ СРПСКИ СЕЉАЦИ РАДЕ „ТУРСКУ ЗЕМЉУ“ ПО ПОГОДБИ

У петнаестак села врањског гравитационог подручја, српски сељаци су обделовали „турску земљу“ по погодби.

СЕЛА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА ГДЕ СРПСКИ СЕЉАЦИ РАДЕ „ТУРСКУ ЗЕМЉУ“ ПО ПОГОДБИ

Сеоско насеље	Број кућа које обдевају земљу по погодби
Алакинци	9
Бујковац (Бұновац?)	2
Врбово	16
Декутинци	24
Доброшево	14
Дреново	5
Житорађа	9
Јелашница	7
Кукавица	8
Леденица	13
Луковац	2
Масурица	22
Пљачкавица	4
Рашка	6
Сурдулица	38
Свега села: 15	199

У наведених петнаест сеоских насеља врањског подручја, у време турске феудалне епохе у XIX веку, било је 199 домаћинстава која су обделавала „турску земљу“ по погодби, како би се нагодили са турским феудалцима.

У врањском подручју, у другој половини XIX века, а нарочито у годинама пред ослобођење од Турака, било је неколико крупних феудалних велепоседника међу Турцима. Помињемо, Рамиз — пашу и Сулејман - бега из Ратаја. И, док су поседи Рамиз - пашини обухватали попајвише бројне њиве, ливаде, пашњаке, забране, дућане и куће у

Врању, дотле су поседи Сулејман - бега из Ратаја, обухватали најплодније земљиште с. Ратаја и велелепни дворац у Врању.¹⁵⁵

Село Кукавица, на истоименој планини, у турско феудално доба у XIX веку, било је власништво Рамиз — паше Хусејинпашића. Село је имало следећу поседовну структуру. Величина сеоског атара имала је 1200 ха: ливада, њива и утрине; остало површина налазила се под шумом, понајвише буковом. Централни део кукавичког атара, има висину од 1437 м надморске висине, а назива се именом Ружин гроб. Село Кукавица је удаљено око 15 км. од Владичиног Хана, са којим је повезано сеоским путем. Исто тако, село Кукавица је повезано путем и са Лесковцем, а потом и са Врањом, за чију је пијацу и везано. Након ослобођења од Турака, ово имање Рамиз — паше Хусејинпашића, било је процењено на 180.000 динара. Само 1000 ха под шумом, ценило се на 60.000 динара.¹⁵⁶

У с. Кукавици живело је 12 родова, српске националности, који су обделавали имања као чифчије, односно исполције. Ево тих родова: 1. Вељковић, 2. Здравковић, 3. Миленковић, 4. Митровић, 5 — 6. Павловић, 7. Спасић, 8. Стојановић, 9 — 10. Стошић, 11. Стојковић, 12. Џветковић.

7. ХАРАЧ И ЦРКВЕНЕ ДАЖБИНЕ

У врањском подручју, у српског православног становништва, за време феудалне владавине у XIX веку, било је неколико значајних дажбина, којима су српски сељаци опорезивани за рачун „даванија владици“. Тако, била је у обичају „вула“, а то је допуштење за венчање младенаца, која је износила 18 гроша. Затим, „од постелье“ свака кућа је плаћала по 4 гроша (брачна постельја). Ово „даваније владици“ у XIX веку, укинуо је чувени врањски Хусеин - паша (управљао пашалуком од 1815. до 1842. год.).¹⁵⁷

У врањском крају, осим предела Пчиње, од народа је сабиран харач, који је износио по 6 гроша за мушки главу, и то за мушкице од 7 до 70 година старости.

¹⁵⁵ Упор. В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу. Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 83.

¹⁵⁶ В. Николић — Стојанчевић: Турска имања у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII (1968), стр. 78 — 83.

¹⁵⁷ Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област. Београд, 1913, стр. 124 — 125.

8. СТОЧАРСТВО

Сточарство је у прошлости обилато било развијено у врањском гравитационом подручју. Према попису из 1879. године, након ослобођења од Турака, у врањском подручју, број домаће стоке имао је следеће стање.¹⁵⁸

БРОЈ СТОКЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ У 1879. ГОД.

Варош — срез	Свега грла	Говеда и биволи	Овце	Козе	Свиње	Коњи	Магарци	Кошице (преседи) пчела
Врање	2150	500	1500	500	150	300	200	180
Масурнички	46998	12203	27028	3032	1931	2143	33	628
Пољанички	30295	4045	12643	7983	4848	773	3	1109
Пчињски	38878	6809	21683	6653	2664	942	127	462
Укупно		23557	62854	18168	9593	4158	363	2379

Сезонска сточарска кретања била су од старине обичавана у врањском гравитационом подручју. Ту су била заступљена сезонска кретања овчарских стада и крда говеди, где је обичавало удруживање сеоских домаћинстава у мужи, према броју музних грла стоке оваца и крава, а каткад и коза, које су напоредо гајене са овцама. Ова кретања су била из села на бачила, која су понајчешће била у близини сеоских насеља, са кућерком за пастире. Поред тога, било је и сезонских кретања чопора свиња, нарочито на планини Кукавици, која је обиловала са жирородном шумом. Ту су догођени чопори свиња, како из Врањске котлине, тако и из лесковачког краја, нарочито на јесењи жирородни тов.

У врањском гравитационом подручју, у феудално доба турске владавине, као наслеђе из старине, а и каснијих деценија капиталистичке епохе, било је заступљено и номадско сточарење влашких сточара. Колико се даде разабрати из историјске традиције, сачуване у народа на југу Србије, позната су следећа сточарска номадска кретања Влаха на југу Србије. Једно су влашка номадска кретања, Влаха Саракачана из Македоније и Грчке, који су долазили на летњу испашу по ободима Врањске котлине, односно Врањске Мораве која се граничи са Врањском Пчињом. Та кретања су била, углавном, од Бурђева дана до Митров дана. Влашки сточари номади, плаћали су врањским селима за испашу стада одређену суму новца, а уз то давата је

¹⁵⁸ **М. Б. Милићевић:** Краљевина Србија, стр. 311; упор. **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 9 — 22; **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 151.

и извесна дажбина у јагњадима или томе слично. Друга сточарска но- масдка кретања, исто Куцовлаха, била су на планини Варденику и власинским пањијацима. И та кретања номадских влашских сточара, са стадима оваца и крдима коња, била су исто тако од Бурђевдана до Митровдана, у току летње испаше, док су зимовник проводили, на зимској испashi у пределу Топлици, исто у јужној Србији. Бавили су се прерадом качкаваља, који је због изврсног квалитета, извожен за Цариград.

9. ГАЈЕЊЕ СВИЛЕНЕ БУБЕ

У феудално доба XIX века, у Врању и околини гајена је свилена буба. Ова производња имала је како карактер добијања домаће свиле и њена прерада у домаћој радиности и занатству, тако и ради добијања семена које је извожено у Западну Европу. Из историјске традиције, познато је да је у Врању 1859. године продавата ока чаура свилених буба по цени од 7 до 10 гроша. Тада је уговорен извоз из Врања, преко Призрена, за Скадар, 600 ока свилених чаура. Потом, године 1860 извезено је 12000 ока. Затим, године 1861. уортачили су се трговци свиленим чаурама: један трговац из Скадра, Тома Мариновић из Котора и један Талијан, те од Харитона Микића из Врања купе 2400 ока свилених чаура а по цени од 25 гроша од оке. За овим године 1862. у Врању је била цена свиленим чаурама 30 до 40 гроша по оки, а те је године произведено за откуп 4000 ока свилених чаура. Те године појавила се и болест свилене бубе, те је то био узрок да је у врањском крају опало свиларство.¹⁵⁹

10. ГАЈЕЊЕ ДУВАНА У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ

Први помени о гајењу дувана у врањском подручју, потичу, колико нам је познато, из времена ослобођења од Турака (1878. год.). Наиме, путописац и списатељ С. Л. Поповић, посетио је Врање и њено гравитационо подручје одмах после ослобођења од Турака 1878. и 1880. године. Описујући подробно извесне појаве и проблеме врањске привреде и народног живота, на једном месту наводи гајење дувана приликом описа Врања. Говорећи о Врањској реци, помиње како ова река протиче кроз Врање источном страном вароши, и да се јазовима рачва кроз град, градске сокаке и баште. Затим наводи да се водом ове реке наводњавају и сва поља око Врања, а у доба сушних летњих месеци, нарочито се наводњава кукуруз, купус, а нарочито дуван кад се расађује; и тако иде по свим њивама све до реке Мораве.¹⁶⁰

¹⁵⁹ С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 523—525.

¹⁶⁰ С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији (1878. и 1889.). СКЗ, коло ХБУ, књ. 310 — 311. Београд, 1950, стр. 487; упор. М. Б. Миленковић: Србија стр. 310.

У то доба, као што смо поменули, наводи се и бурмут, као извозни — транзитни артикал из Врања у Србију.¹⁶¹

Гајење дувана, сађење, обделавање и сушење, углавном у Врању и околини, било је везано за мушки радну снагу. Приход од те делатности уносио се у кућу ради издржавања чланова породице. Међутим, има помена да обделавају дуван и жене, и то ноћу, када се наводњава, понајвише приликом расађивања.¹⁶²

После ослобођења јужне Србије од Турака, гајење дувана у врањском гравитационом подручју било је знатно заступљено. Ово из разлога, што је то у ствари био важан извор зараде за издржавање и онако сиромашног српског сељака, у доба преласка из феудализма у капиталистичку епоху. Томе је у знатној мери допринео и квалитет дувана јуноморавског подручја, ситног лишћа, посебне ароме, изврсне боје и структуре, што га је истицало изнад осталих дувана са тла Балканског полуострва, па чак и од цумајског, скадарског, баниовског и херцеговачког, који су били љући и са незнатном аромом у односу на врањски дуван.

Пошто је донет Закон о закупу монопола дувана, врањско подручје је укључено у производњу дувана, са мотивацијом да је то погодно подручје за гајење културе дувана. И, већ 1886. године, са врањском подручја произвођачи поднесе молбе за гајење дувана. После добијених одобрења, у врањском округу, под културом дувана биле су засађене знатне површине, и то у Барбарушинцу, Врању и приградским врањским насељима, Кривој Феји, Лукову, Содерцу, Тибужду. Монополски службеници водили су бригу о законским дозволама за гајење дувана у врањском крају. Било је у то време и честих шверцовања дувана, што је проузроковало честе спорове власти и шверцера.¹⁶³

Августа месеца 1886. године, према одобрењу Управе дувана, у Врању је основана радионица за прављење бурмута, о чему је Управа дувана обавестила Краљевско српско министарство финансија. Значи, од укупно 23 радионице, колико је у тој години било уписано у Србији, једна долази на врањски округ, односно варош Врање, где је била успостављена. Истодобно, то је и нуклеус врањске индустрије удвана из данашње друштвено-економске и историјске епохе.¹⁶⁴

¹⁶¹ С. Л. Поповић: нав. дело, стр. 476.

¹⁶² Б. Станковић: Стари дани, „У ноћи“, стр. 100; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 152.

¹⁶³ Видосава Стојанчевић: Производња дувана у лесковачком и врањском Поморављу после ослобођења 1878. године. — Лесковачки зборник књ. XI (1971), стр. 104, 112; упореди М. Костић: Врањско — бујановачка котлина. Врањски гласник IV, стр. 205 — 206.

¹⁶⁴ Б. Стојанчевић: нав. рад, стр. 104.

ЗАНАТИ И ЕСНАФИ

Шездесетих година XIX века, помињу се извесни занати и еснафи у Врању. Њихов економски положај у то време је цветао. Економска моћ им је омогућавала да дођу до изражaja приликом иконописања Саборне цркве Св. Богородице у Врању, где се извесни еснафи бележе као дародавци. Тако, помињу се ови еснафи — руфети: бојацијски (приложијо икону Исуса Христа), папуџијски (приложио икону Св. Спиридона), терзијски (икону Св. Петра и Павла), ужарски (икону Св. Саве).¹⁶⁵

Сл. 29. Гринчар на послу у Врању. Цртеж акад. сликара Влад. Тителбаха из 1880. год. (IV теренски албум. Етнографски музеј у Београду).

Покушаћемо на овом месту да набројимо занате који су постојали у време турске феудалне владавине у Врању. Како се ради о малом броју заната, сврстаћемо их по азбучном редоследу. Тај, свакако непотпуни преглед, изгледа овако: 1. абације, 2. амали (носачи), 3. асу-

¹⁶⁵ К. Томовски: Саборна црква Св. Тројица у Врању. — Врањски гласник књ. III (1967), стр. 20 — 21.

рџије (рогожари), 4. ашчије, 5. баруције, 6. бербери, 7. бозације, 8. бојације, 9. бурмутције, 10. ваљавичари, 11. воденичари, 12. дрводеље, 13. дуванције 14. дунђери, 15. зидари, 16. казанције (котлари, калајције), 17. калдрмије, 18. касапи, 19. клонфери (тенећеције), 20. ковачи, 21. кујунције, 22. лончари (гричари), 23. мумције, 24. мутавције, 25. надничари, 26. налбати (поткивачи), 27. нануљције, 28. обућари, 29. пајтонције (фијакеристи), 30. папуције, 31. рабаџије, 32. самарџије, 33. сарачи (седлари), 34. свирачи (чалгиције), 35. симиџије, 36. табаци, 37. терзије, 38. туфекције, 39. ћевапџије, 40. ћерамиџије, 41. ћурчије, 42. ћумурџије, 43. ужари, 44. фурунџије (пекари), 45. хамамџије, 46. хећими (народни видари, лечници), 47. чешмеџије, 48. џамбаси. Одмах иза ослобођења Врање од Турака, помињу се и два новоуведена заната: коларски и стolarски. Свакако, било је у старом Врању можда и других заната, што је нама овом приликом промакло да поменемо, или смо у њихово постојање били несигурни, па их нисмо поменули (као нпр. туцачи кафе и слично).

Полазак дечака на изучавање заната, пратио је читав породични ритуал. Тако, обичавало се да дечакова мати дарује подарком слугу или занатског помоћника, који би најавио дан, када је требало да дечак пође на учење заната. Потом, те вечери настаје купање дечака, а изјутра, када се води на занат, облачило му се ново одело. Приликом ступања шегрта на занат, водио га је код мајстора обично отац, ујак, или ако нема ових, онда мајка. Том приликом, ко би их срео у чаршији и градским улицама честитао би наступајуће учење заната речима: „Срећно, срећно!“. На то је следовао одговор захвалности.¹⁶⁶

Када се шегрт преда на изучавање заната мајстору, говорило се: „Док је био код мене, био је мој. Сада је твој. Удри, тепај! Месо ти од њега не иштем, само кости и душу!“ А потом, отац би се обраћао сину — шегрту речима: „Овај мајstor, он ти је и татко и мајка, све. Да знаеш, да од његове куће и дућана другог места немаш. Ту да си.“ Мајstor је одређивао радно време новоме шегрту, и заповедао што ће радити. С почетка, шегртова је дужност била, само да послужује старије од себе.

О већим празницима, нарочито за Божић, Ускрс и крсну славу, обичавало се да мајstor приређује вечеру, на коју су одлазили шегрти, ради весеља и песме.

¹⁶⁶ С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. СКЗ, коло 44, књ. 310 — 311, Београд, 1950, стр. 487, 508 — 519, 513, 521 — 523; Б. Станковић: Моји знанци, „Тетка Злата“, стр. 193 — 194; упореди Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 153; Б. Ћветковић: Неки аспекти друштвено — културних веза Врања са развијеним јужноморавским градовима и Солуном у XIX веку, — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 123 — 125. После ослобођења од Турака, први попис заната у Србији, бележи 40 еснафа у Врању. — Н. Вучо: Распадање еснафа I, стр. 75; II, стр. 38.

Уколико се настављао занат упокојеног оца — мајстора, сматрало се да се његов живот самим тим продужава.

Од оног доба, када је син наставио занат својег упокојеног оца, сматрало се, да се успомена на покојника, па чак и сам његов живот продужава. Од тога доба, удовица чији је син пошао на занат, губила је своје лично име, а добијала је надимак „тетка“ или „мајка“, и од тога времена могла је ићи обућена како је хтела, док до тог времена, морала се облачити „како треба“ (скромно и старачки). Од тога доба син је водио бригу о мајци, а каткад и заповедао кућом, јер је мати од тада престајала да буде „гологлава удовица“, и долази под заштиту свога сина. Тако се обичавало тек од времена када син изучи занат, када постане пунолетан, откада као кућни старешина води домаћинство.¹⁶⁷

1. УЖАРСКА ПРОИЗВОДЊА

Кроз цео XIX век, ужарска производња у Врању и њеној околини, била је веома развијена. Поред тога, и мутавџијска производња у врањском подручју, била је веома развијена, а по квалитету стајала је међу првима у балканским земљама. Обе ове текстилне производње, чиниле су прелаз од занатске ка индустријској производњи, без обзира што су биле патријархално опремљене, на основама народне радиности, давних времена народне прошлости.

За ужарство врањског подручја, није била довольна производња конопље Врањске Мораве већ је ова набављена у Врањској Пчињи и Лесковачком пољу. Скоро свако домаћинство Врањске Мораве, бавило се ужарством, а своје производе, који су имали карактер домаће радиности, доносили су на продају у Врање, где су их откупљивали велетрговци, а потом носили на продају по трговима градских насеља широм Балканског полуострва. Сматра се, према историјским подацима, да је у време ослобођења Врања од Турака 1878. године, са врањског трга разношено годишње око 30000 тавара ужарских израђевина широм балканских земаља.¹⁶⁸

¹⁶⁷ **Б. Станковић:** Певци, стр. 142 — 143, 145 — 146, 149, 193; Из мага краја, „Риста Бојација“, стр. 62; Стари дани, стр. 155; Газда Младен, стр. 67; Из мага краја, „Стеван Чукља“, стр. 88; Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 108; Упореди **Т. П. Вукановић:** Етнографија о фоклору у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 153 — 155.

¹⁶⁸ **С. Л. Поповић:** Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 498, 509, 542; **М. Б. Милићевић:** С Дунава над Пчињу, стр. 296; **В. Карић:** Србија. Опис земље, народа и државе. Београд, 1887, стр. 740 — 741; **Ј. Џвијић:** Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља српских земаља, књ. I. СЕЗБ. књ. IV. Београд, 1902, стр. LIII; **Ј. Хаџивасиљевић:** Ка историји града Врања и његове околине. — ГНЧ, књ. XVI, стр. 314; упор. **М. Костић:** Врањско — Бујановачка котлина. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 202.

2. МУТАВЦИЈСКА ПРОИЗВОДЊА

Напоредо са производњом ужарства, у врањском подручју, кроз цео феудални период, било је развијено и мутавцијство. Поред козине из врањских предела, она је увожена и са Косова, нарочито набављана на тргу у Приштини, где је била знатно јевтинија од набавне цене у врањском крају. Тако је мутавцијски занат цветао у Врању, а по селима врањског подручја, мутавцијство је било развијено и као сеоски занат и као домаћа радиност. Од мутавцијских производа, нарочито се истичу: вреће, зобнице, бисази, покровци. „Покровци са лепим шарама и бојама особито су на гласу и могли би, — у свакој отменој кући за простирике служити“. У самој Врањи, приликом ослобођења од Турака, у 1878. години, било је око двадесет мутавцијских занатских радњи.¹⁶⁹

РУДАРСТВО

У врањском подручју, од старине је развијено рударство. У XIX веку, као наставак средњовековне рударске активности, на врањском подручју било је развијено испирање злата и копање гвоздене руде, и потом топљење исте у месним ливницама. Српско становништво Врањске Бање, у XIX веку, били су чувени рудари, за испирање руде, док је становништво из масуричког краја и са Власине, било чувено у копању и преради железне руде у томе подручју.

У Врањској Бањи, било је и радионица за топљење железне руде у XIX веку. Свакако, бањска топоница се снабдевала гвозденом рудом и из масуричких железних рудокопа. У околини Масурице, у то доба било је шест ливница за топљење и прераду железне руде. Железно рударство је цветало у врањском подручју, како у XVII и XVIII, тако и XIX веку, јер су се железни предмети израђивали у домаћим радионицама, од којих је била чувена и врањска радионица, израђивали: разноврсно оружје, а затим, секире, косе, копачи, мотике, катанци, потковице, клинци, како за домаће потребе, тако и за извоз по целом Балканском полуострву.¹⁷⁰

Тридесетих година XIX века, за владавине пазнатог Хусеин-паše врањског, у околини Врањске Бање, испирано је и злато. Становници Бање, као вични рудари за испирање злата, што смо већ поменули,

¹⁶⁹ С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији (1878. и 1880.), СКЗ. књ. 310 — 311. Београд, 1950, стр. 521 — 522; Ј. Цвијић: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. — Насеља српских земаља књ. I. СЕЗБ. књ. IV. Београд, 1902, стр. LIII; Ј. Хаџивасильевић: нај. рад, стр. 314. М. Б. Милићевић: на нав. месту; исти: Књаљевина Србија, стр. 317.

¹⁷⁰ J. G. Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1868, 80, К. Н. Костић: Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем веку. Београд, 1899, стр. 255.

били су ослобођени сваких других феудалних рада и државних дажбина. Испирањем злата, бавили су се и сељаци из с. Златокопа, који су исто тако били ослобођени поменутих феудалних и државних рада.¹⁷¹

За време турске владавине, у XIX веку, као и првих деценија након ослобођења од Турака, у врањском подручју било је и искоришћавање рудних лежишта. Важна рударска активност у то време, нарочито у доба изградње Царског друма, као и моравско — вардарске жељезнице, било је искоришћавање туфа, и то на сектору села Калиманце — Прибој, на домаку Јужне Мораве на дужини од 10 км. Обрађен туф, добијен из ових мајдана, користио се за изградњу мостова, стубова и уз то грађевина.¹⁷²

ТРГОВИНА

У XVIII веку увозно — извозна трговина у Врању била је у рукама Аромуна (Цинцара) и Грка. То је настављено и првих деценија XIX века. Али, у то време и врањски Срби, дотада ситни трговци, почињу да се баве увозно — извозном трговином. Исто тако, потребно је поменути, да се и известан број Турака у то доба, у Врању, бавио трговачким послом ситног трговања. У то време, врањски трговци извозници и увозници, извозе у Босну, Бугарску и Грчку, а делимично и у Румунију и Малу Азију; а увозе углавном разноврсне трговачке предмете из Грчке.

Извозни предмети из Врања, у XIX веку до ослобођења од Турака 1878. године, били су разноврсни предмети чувених врањских ковача, где се нарочито истичу катанци, ужарија, мутавџијске израђевине, где се истичу покровци, вреће и друге израђевине од козине, сушена кожа, стока.

Истакнути врањски трговци који су се бавили извозом и увозом у поменуто време, били су ови:

Јовановић Димитрије Маглинче — „Бечки“,
Ложичко Стојко,
Машуткожић Стојан,
Микић Харитон,
Стајић Коста (око 1860. год.)
Стајић Тома,
Торовелац Стоша — Стојанче
Торовелац Тома,

¹⁷¹ А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. XX. Београд, 1898, стр. 26; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 527; Ј. Хаџивасильевић: Ка историји града Врања и његове околине. ГНЧ. књ. XVI. Београд, 1869, стр. 212 — 213; упор. М. Костић: Врањска Бања, стр. 92.

¹⁷² М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија. Београд, 1884, стр. 282.

Хациантић Манасија,
 Хаци Јовче,
 Хаци Михајло Погачаревић, (син хаци Ристе Погачаревића),
 Хаци Недељко,
 Хаци Риста Погачаревић,
 Христић Апостол — Тольја.

Све су то били истакнути врањски чорбације и хације, који су у Врању водили главну реч деценијама XIX века, како у трговини и економским приликама, нарочито занатства и пољопривреде — сточарства сеоског врањског подручја, тако и у просветно-културном и политичком животу на југу Србије.

Извоз врањских трговаца, усмераван је и у Македонију, нарочито у градове: Битољ, Велес, Куманово, Прилеп и Скопље. Шесетих година XIX века врањски извозници Старићи, извозили су разноврсну ужарију и сушену кожу на Исток, тако и на север и Запад, где су са београдским трговцима, допирали до Беча и Трста.

Преко Призрена на Косову, врањски трговци извозници — увозници, ишли су и у Албанију, нарочито Скадар.¹⁷³

Вредно је поменути, да је из врањског сеоског подручја, извозена вуна, сир и качкављ. чиме су се бавили поменути врањски извозници, али овим артиклима уз њих, бавили су се и Власти и Цинџари, који су се каткад и удруживали са српским трговцима.

Врањска трговина у XIX веку развијала се и цветала на старим темељима трговачке делатности ове вароши и њеног економског подручја. Врањски трговци су имали обилато развијену пословну мрежу на Балканском полуострву, а нарочито у Грчкој, Бугарској и Босни.

Врањски трговци текстилним производима, слали су по кућама имућних грађана, где је имало девојака и младих жена, своје нове „басме“, када би их радња добила, ради разгледања, избора и куповине.

Врањске бакалнице и остале трговачке радње, имале су своје трговачке књиге, тефтере, у које се бележила вересија и уз то дневни пазар.

Баба чувеног Врањанца, познатог српског књижевника Б. Станковића Злата, трговала је старим стварима и израђевинама народне радиности, које је износила и продавала на врањској пијаци, обично Циганима.

У старом Врању, био је обичај, када трговац прими новац од купца, да узвикне: „Од тебе, сефте, а од господа берићет!“

¹⁷³ **Ј. Хацивасиљевић:** Врањска трговина раних година. „Врањске новине“, бр. 15, од 12. IV 1931; **Б. Цветковић:** Неки аспекти друштвено — културних веза Врање са развијеним јужноморавским градовима и Солуном у XIX веку. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 120 — 121.

Замаштија појава зеленаштва у старом Врању и околини, пада са одумирањем феудалног поретка и појавом капитализма. То је време након ослобођења Врања и околине од Турака 1878. године.¹⁷⁴

После ослобођења од Турака 1878. године, у једном путописном књижевном спису, наводе се извесни подаци о трговини у Врању, како оној у месном промету, тако и оној која је имала карактер увоза и извоза. Тако, наводи се између осталог цена колима дрва, која је износила 30 до 40 гроша (5 гроша = 1 динар). Као трговачки „артикли“ наводе се: аleva паприка, чија је цена износила 7 гроша, извожена је у Аустро — Угарској; помињу се „вреће са наутом“, те „дакови са маслинама“, који су увожени из Волоса. Затим, наводе се „широке платине бакарне“, које су увожени са Запада преко Солуна, а за потребе казанџијског заната. На врањском тржишту помиње се и „вардарка пшеница“ (белија), крупног зрна, која се употребљавала у градског становништва понајвише у ритуалне сврхе. Напоредо са тим, ту је продаван и ситни „солунски пиринач“, који се преко Врања извозио у Србију; а наводи се и извоз бурмута (средство за уживоње, дуван у праху који се ушмркује), готове боје за боједисање косе, од које је ока коштала по 400 гроша; кане — за боједисање и укравашавање тела и косе, борове шишке, расток и томе слично. Исто тако, извожене су преко Врања суве смокве, лимунови, поморанџе (наводи се да им је цена јевтиња, него ли јабукама). Углавном, сви ови предмети увожени су у Врање из Солуна, железницом до Приштине, а из Приштине до Врања, превожени су рабаџијским колским запремагама и товарима коњских каравана.¹⁷⁵

ТРГОВАЧКИ ЕСНАФИ

Шездесетих година XIX века, у Врању су биле организоване у еснафе и неке трговачке струковности. Тако, помиње се еснаф бакалски, о чијем је трошку живописана икона Св. Три Јерарха у Саборној цркви у Врању. Исто тако, у то време се помиње у Врању и руфет „грчески — механци“, о чијем је трошку живописана икона Св. Харалампија у Саборној цркви Св. Богородице у Врању.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Б. Станковић: Газда Младен, стр. 16, 26, 33; Из мог краја, „Гугутка“, стр. 16; Из мог краја, „Наза“, стр. 53; Из мог краја, „Риста кријумчар“, стр. 68; Из мог краја, „Баба Стана“, стр. 123; Из мог краја, „Један поремећен дан“, стр. 77; Из мог краја, „Тетка Злата“, стр. 184. Упореди Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 155 — 156.

¹⁷⁵ С. Ј. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 474 — 477, 511; Ј. Цвијић: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља српских земаља, књ. I. Београд, 1902, стр. LXI.

¹⁷⁶ К. Томовски: Саборна црква Св. Богородице у Врању. — Врањски гласник, књ. III, стр. 22 — 23.

ПЕЧАЛБАРСТВО

Од старине се обичава у врањском подручју, одлазак у печалбу, на зараду, у ближе и даље пределе наше земље. Углавном, то су били занатлије из предела Пчиње, Пољанице, Власе, који су као истакнути неимари — зидари одлазили на сезонске радове, како у време турске феудалне епохе, тако и у годинама после ослобођења од Турака. Напоредо с тим, монументалне грађевине у Врању, током XIX века, зидали су македонски неимари, а исто тако и црнотравски зидари, који су били специјалисте нарочито за изградњу профане архитектуре балканско — источњачког стила. После ослобођења од Турака, абаџијски занат у Врању је почeo да одумире, па су абације ишли у печалбу из Врања у Македонију и на Косово.¹⁷⁷

У време ослобођења од Турака 1878. године, рачунало се да је само из Власине било око 600 занатлија дунђера, који су свој занат обављали одлазећи у разне крајеве Балканског полуострва у печалбу. Зидари су одлазили у печалбу првих дана пролећа, а враћали су се својим кућама у позну јесен или почетком зиме. Поред дунђерског или зидарског заната у подизању и зидању кућа, ови мајстори су и подизали „ћуприје“ (мостове), израђивали бунаре и томе слично. Поред власинских дунђера, у то доба су били на гласу и дунђери из с. Златокопа, на домаку Врања.¹⁷⁸

Кирицилук је био развијен у пчињским селима од старине. Свакако, наслеђен је још од влашког становништва, које се знатним дејством посребрило и помакеончило у Врањској Пчињи. Кирицијско занимање је било повезано са сточарством, а уз то и као уносна привредна грана за пренос трговочке робе, врањски и кумановским трговцима; а у сточарству за пренос сточарских производа: вуне, козлине, сира, сушених кожа и томе слично.

Поред кирицилука, који је био развијен као каравански саобраћај, било је развијено, у низинским пчињским селима, и рабаџијски саобраћај колима и воловима, односно биволима.

Омиљена „рабаџијска песма“, односно „кирицијска песма“ у Пчињи била је од старине: „Петли ми певав, Морава дзъмни“, која има неколико варијанти на југу Србије, од којих наводимо следећу варијанту:

Петли ми певав, та Морава дзъмни

Петли ми певав, та Морава дзъмни!

Да стану, бела Петро, да идем,

¹⁷⁷ Р. Т. Николић: Врањска Пчиња. СЕЗБ. књ. V. Београд, 1903, стр. 161 — 164; М. С. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња. СЕЗБ. књ. 68, стр. 21 — 22; Б. Радић: Одакле су били мајстори који су саградили цркву брвнару у Брзану. Врањски гласник књ. VI, стр. 405 — 406; Б. Станковић: Стари дани, „У виноградима“, стр. 123; Моји знанци, „Чок“, стр. 162; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 152.

¹⁷⁸ С. Ј. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 522 — 523.

Да стану, душо моја, да идем!
 Овија петли су ти лђови,
 Полегнај, лудо море, полегнај!
 Польуби белу Петру, польуби!
 Кола ми трескав на рабације,
 Да станем, бела Петро, да идем,
 Да станем, душо моја, да идем!
 Дигни се, Петро, коња ми спремај,
 Да станем, душо моја, да идем!¹⁷⁹

САОБРАЋАЊЕ ПРИЛИКЕ И ПУТЕВИ У ВРАЊСКОМ КРАЈУ У XIX ВЕКУ

Кроз врањско подручје пролазе ови путеви. На првом месту помињемо пут од Ниша ка Солуну, који је био најсут и служио је за колски саобраћај. Затим, истиче се пут од Софије и Трна у Бугарској, који је ишао ка Приштини на Косову. Овај је пут био само делимично најсут, те је био подесан само за пешачки и каравански саобраћај. Нарочито је био лош од Власине до Сурдулице. Исто тако, пешачки карактер је имао и пут од Лесковца који је водио на Марково кале код Врања, а који је у ствари био старог датума.¹⁸⁰

Истом када је Врање ослобођено од Турака, 31. јануара 1878. године, успостављена је и поштанска линија за Врање. Но, поштански саобраћај је радио са недовољним бројем коња за поштански саобраћај и са оскудним подвозним средствима.¹⁸¹

У XIX веку била су два значајна датума на југу Србије, из области путева и саобраћаја; који обухватају и врањско подручје. То су изградња Митхад — пашионог друма, а потом изградња моравско — вардарске железнице. До шесетих година XIX века, Царски друм, ишао је од Врања на Неговац, а затим је преко Биљаче водио даље скоро даношњим правцем. Ту је избегнуто блато у алувијалној равни Моравице, те је друм усмерен подножјем Рујна на Сомаљицу и потом кроз Биљачко поље водио је према с. Чукарки.¹⁸²

До изградње Михдат-пашионог друма долином Јужне Мораве, завршеног 1868. године, кроз Врањску котлину и Грделичку клисуру, за Лесковац, пут је ишао десном страном Мораве поред с. Злато-

¹⁷⁹ М. Златановић: Прилози из фоклора. Зборник Више школе за образовање радника, књ. II. Врање, 1976, стр. 158 — 159.

¹⁸⁰ К. Н. Костић: Наши нови градови на југу. СКЗ, коло XXV, бр. 168, стр. 124; исти: Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд, 1899, стр. 427; М. Б. Милићевић: С Дунава над Пчињу. ГНЧ. књ. IV, стр. 297.

¹⁸¹ В. Николић — Стојанчевић: нав. рад, стр. 46.

¹⁸² Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 24. Упореди М. Костић, Врањски гласник, књ. V, стр. 107.

копа, Топлаца, Кумаревог поља, Бањског хана, Корбевца, те брегом преко Дервена прелазио, на Грделичку реку и силазио у Лесковац.¹⁸³

Још 1865. године изграђен је друм који спаја моравске крајеве Србије, са вардарским пределима Македоније. На концу, 1888. год. је изграђена железница, која спаја Ниш и Скопље, преко Лесковца и Врања.

Кириџијски саобраћај био је развијен у варошким насељима јужне Србије од стarih времена (Врање, Преображене, Бујановац, Прешево). Ту је вредно поменути нарочито каравански коњски саобраћај, а исто тако био је развијен и кириџилук колским запрегама. Сва су ова варошка насеља имала и поштански саобраћај, који је обављан према Куманову и Скопљу у Македонији; према Гњиланима и Приштини на Косову; као и према Лесковцу и Нишу у јужној Србији. Тада је саобраћај обављен преко мезулхана, које су биле смештене у варошким хановима, одакле су писмоноше татари полазили, и где су се враћали.¹⁸⁴

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ ПОСЛЕ ОСЛОБОДЕЊА 1878. ГОДНИЕ

Након ослобођења од Турака, у врањском гравитационом подручју, било је „жалосно стање“, у коме је живело српско становништво ових крајева. Пре свега, осећала се оскудица у административно-управном особљу, због чега је врањска управа са закашњењем обављала текуће послове. Заостала „турска имовина“ у врањском подручју није се могла благовремено пописати. То је био разлог те су недостајали комплетни подаци о економском стању и производним снагама у врањском подручју, што је постигнуто тек крајем поменуте године.

Због општег сиромаштва народа овог подручја, у врањском подручју издавала су се бивша „турска имања“ под закуп, веома споро и тешко. То је био разлог те је управна власт врањског подручја затражила мишљење од меродавних из Београда, како би се на врањском подручју увео један други начин, који је у овом крају био у пракси још за време Турака, а то је давање „напола“ или „подизор“ заостале турске земље у обрађивање.¹⁸⁵

Како је то био важан проблем у економској организацији и привреди врањског гравитационог подручја, окружни начелник из Врања, затражио је половином марта месеца 1878. године од министра просвете, мишљење како и на који начин да се приступи обради по-

¹⁸³ А. Baué Recueil d'itinéraires dans la Turquie D'Europe I, 343; С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 457, 530; упор. М. Костића: Врањска Бања, стр. 93.

¹⁸⁴ Т. П. Вукановић: Прешево. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 43.

¹⁸⁵ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878. год., стр. 163.

љопривредних површина одбеглих Турака и Арбанаса из врањског подручја. О томе се у телеграму упућеном министарству просвете каже:

Телеграм Врање — Београд, 14. 3. 78.
Члану владе при Врховној команди
г. министру просвете и црквених дела
Београд

Земље одбеглих Турака које се према наређењу од 15. фебруара тек. год. Н. 264 имају дати под закуп, народ овог краја неће никако да узима за новац већ на изор на четвртину највише трећину од прибраног плода да даде држави.

Извештавајући о овоме начелство моли за упуштење шта ће чинити, а у исто време, ако ће се одобрити овај начин давања земље моли се за одобрење да ово давање могу извршити постављене општинске власти, пошто овом окружују друкчије то није могуће због велике оскудице у персоналу.

Начелник окружја врањског
Мат. Радовић,¹⁸⁶

Напоредо са поменутим, Рамиз — паша Хусејинпашић је имао свој феудални посед и у селу Јовцу (подручје Владичког Хана), који су обделовала 52 српска домаћинства. Како је Рамиз — паша потраживао од сељака, који су обделавали његов феуд неколико десетина хиљада динара, то није исплатио након ослобођења од Турака 1878. године, дужну порезу држави, због чега га је начелство среза пољаничког осудило, са мотивацијом да се ради о „утајеној“ односно „неплаћеној“ порези.¹⁸⁷

ЗЕМЉИШНА ИМОВИНА ВРАЊСКИХ ТУРАКА КОЈИ СУ 1878. ГОДИНЕ ЕМИГРИРАЛИ ИЗ ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Након ослобођења Врања од Турака 1878. године, остала је бројна имовина врањских Турака, у некретнинама, напуштена, како варошких, тако и сеоских. Ова имовина се налазила углавном у земљишним поседима у моравским селима, испашама и жирородној шуми на Кукавици и бројним кућама, стамбеним зградама и занатским радњама и магазама трговачким у самој вароши Врању. После исељавања Турака са врањског подручја, сва имовина бивших турских власника, углавном су откупили или узели под закуп, врањски трговци и

¹⁸⁶ Лесковац и ослобођени предели, стр. 279.

¹⁸⁷ В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу. Лесковчаки зборник, књ. VIII, стр. 80.

занатлије, чаршијски чорбације, као и мали број имућнијих сељака из врањске околине. Бива, онај ко је имао капитал, тај је и куповао имања.¹⁸⁸

После ослобођења од Турака, у врањском округу је остала бројна зиратна земља, а уз то испаше за стоку и непрегледни забрани шуме на суседним планинама врањског краја, као бивша имовина турских феудалних годоподара. У пчињском срезу, наводе се слећа села: Доње Врање, Доње Жапско, Дубница, Коробевац, Кумарево, Павловачац, Ристовце. У овим селима су у време турске феудалне епохе, у XIX веку, били најразвијенији чифлаци. У масуричком срезу, заостала турска имовина помињу се у селима: Власина, Моштаница, Ново Село и Сурдулица. Затим, у срезу пољаничком, највише је било земље одбеглих Турака у следећим селима: Влase и Стубал. На крају, најмање је било земље, као имовине одбеглих Турака из вароши Врања, на приградским аграрним површинама.¹⁸⁹

Ради илустрације проблема земљишне имовине емигрираног турског и арбанашког становништва из врањског гравитационог подручја, а посебно вароши Врања, наводимо у преводу и једну тапију турског имања из села Собине, приградског врањског насеља, која је издата купцу Митку Старићу, познатом јунаку из драме „Коштана“ нашег чувеног књижевника Б. Станковића. Ево те тапије:

ТАПИЈА

Потписати, као пуномоћник Абедин-бега Арифбеговића, Тур. а према пуномоћију које је начелству окр. врањског 12. фебруара 1883. год. бр. 898 оверено пуномоћнику шех Шерифа шех Сулиманићу, Тур. а према овлашћењу које је надлежним турским властима оверено као и у Министарство иностраних дела 8. фебр. 1883. год. под бр. 1040 преведено и оверено продао сам данас ово ниже изложено имање шех Шерифово постојеће у атару села Собине Митка Старићу трг. из Врања за 2400 дин. и новце потпуно примио (о).

Имање је ово:

1. Једна воденица с плацем граничи се са источне стране до реке сел. и Димитрије Накић 59 мет. Од западне стране до пута сел. 60 мет. Од северне стране до Димитрија Стојановића и Димитрија Накића 104 мет. Од јужне стране до пута сел. 134 мет., као и то вада воденична садржи у дужини простор од источне стране до Дим. Стојановића и Дим. Накића 178 мет. Од западне стр. до купца и Дим. Стојановића 195 метара.

2. Башта испод воденицу и граничи се од источне стране реком 152 метар, од западне стране до Тодора Тасића 60 мет., од северне стр. путем 58 мет., од јужне стране до Станка Сапунџића 94 метра.

¹⁸⁸ В. Николић — Стојанчевић: Турска имовина у врањском округу у време ослобођења 1877/78. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 85 (1968); иста: Насељавање врањанаца, Лесковчана и Власинаца у топличком округу после ослобођења 1878. године. Лесковачки зборник, књ. IX (1969), стр. 229.

¹⁸⁹ В. Стојанчевић, Лесковачки зборник књ. IX, стр. 233.

Стога дајући тапију ову Митку Старићу истом га уводим у господарству купљеног добра стим да га нико үзнемирајати несме.

У Собини, 20. фебр. 1883. год.

Границари: Димитрије Стојановић.

Продавац

Коста Р. Калчић.

Следе потврде, печати и потписи Суда општине собинске бр. 498 од 28. фебруара 1883. год., потврда начелника среза пчињског округа врањског бр. 741, од 21. фебруара 1883. год., у Врању и потврда Суда округа врањског Краљевине Србије, бр. 1498 од 24. фебруара 1883. године.¹⁹⁰

Сада следује комплетан списак власника земљишта у врањском подручју, Турака и Арбанаса, из 1878. године, који су емигрирали из врањског подручја. Имена су сврстана по насељима:

Буштрање

Дурмановић Сејдулах

Власе

Абаз Јумер

Авдиновић Мустафа

АЗировић Суља

Ајдаревић Салија

Ајдин. Н.

Алиловић Јумер

Амет Абдул

Ацић Мифтар

Браимовић Ајет

Зејнул Ферат

Зећировић Бељул

Зећировић Салија

Јумеровић Елез

Љуље Ајдин

Мусић Ферат

Мустафић Реџеп

Осман Н.

Садрић Ариф

Сејдиновић Мифтар

Суљић Салија

Суљић Реџеп

Укић Сејдија Осман

Укић Шабан

Фетовић Мустафа

Фетовић Суља

Власина

Арифбеговић Абедин-бег, из Врања

Врање

Убди Узарповић Усеин

Али — Коћбеговић Абдул — бег

Аметовић Шаћир Мустафа

Амизић Иба

Арифбеговић Абедин — бег

Ариф Маушев Дурак

Асановић Силикар

Бекташа Хусеина Шаба, јудова

Бећирбеговић Осман — бег

Бећировић Осман

Гугара, муле — кћери Зејнила и

Рамиза

Далиповић Бекташ

Демић Алија

Демић Сејдин

Беримовић Суль

Еминовић Арслан

Еминовић Илијаз

Есмира Селим — бегова јудова

Ибишовић Салија

Ибраимовић Осман

Исмаиловић Илијаз

Меметовић Абдула

Мустафбеговић Шефкет

Мустафа Бајазит, маса

Мамутовић Јашар

Османовић Мамуд

Османовић Селим — ефенија

Сабит, мула

¹⁹⁰ **В. Џенић:** Персонификација старих Врањанаца у делима Боре Станковића. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 157 — 158. О продаји турске имовине у Врању и околини после српско — турског рата 1877 — 1878. год. види **В. Николић — Стојанчевић:** Турска имовина у врањском округу у време ослобођења 1877/8. године. — Лесковачки зборник, књ. VIII (1968), стр. 77 — 87.

Салиловић Кадрија	Османа Гаваза, Ајша
Селимовић Јашар	Татарка Ћурабандија
Сулиманић Кадрија	Текир Мамут, земљ.
Усејинпашић Сулиман — бег	Беримовић Сулиман хаџи
Хациусеиновићке Љутвија и Фатима	Хаџи Беримова Шербета, земљ.
Горњи Вртогош	Усеиновић Шериф Заде
Арифбеговић Абедин — бег, из Врања	Купининце
Доње Врање	Кумберција Шериф
Арифовић Сулиман и браћа	Моштаница
Када Ајша	Ајдур Мемед Челебија
Доњи Вртогош	Ајша Беговић Мује, супруга
Арифбеговић Абедин — бег	Еминовић браћа: Ахмет и Шериф
Кадри Маџара Фатима	Емира, Селим — бега
Мустафић Кериман	Агушлијен єудова
Доње Жапско	Јуроверија
Еминбеговић Шемси — бег, из Врања	Мемедов Алишан (Мемедовић Алишан)
Кадић Јумер, из Врања	Меметовић Сант
Хусејинпашић Сулејман — бег, из Врања	Селим — ага, бив. Ђумрукција
Шериф бега Шах кадуна	Сулејмановић Мурат, земљ.
Доњи Нерадовац	Ново Село
Хусејинпашић Сулејман — бег, из Врања	Хусеиновић Сулејман — бег, из Врања
Дубница	Павловац
Ахмед и Шериф, браћа	Булагић Сант Селим
Беговић Џафер	Заимовић Јашар Исмаил
Бельјуровић Селман	Полом
Емин — Зајимовић,	Вејсиловић Мустафа
Еминовић Абаз	Ранатовац
Зејнил Усеин, земљорадник	Селимбеговић Малир, из Врања
Ибишовић Салија	Ратаје
Маџар Асан, земљ.	Хусејинпашић Сулејман — бег, из Врања
Меметовић Шевкет	Рибинице
Усеиновићке, сестре Зубрта и Рукија	Маџар Асан
Џафер Беговићка	Средњи Дол
Зл.гокоп	Зејниловић Јумер Исмет
Исмаиловић Агуш	Стубал
Јелашница	Рецеповић Селим, мұла
Хаџиреџеповић Биљал, из Сурдулице	Сурдулица
Корбевац	Рецеповић Мемеди, ацика
Алиловић Селим	Топлац
Селимовић Амет	Јајина Асо, земљ.
Кумарево	Меметов Алишан, земљ.
Алијић Дестан	Еуковац
Заимовић Мустафа Али	Арифбеговићи, браћа
	Када Асиме Селимовића, єудова

Максутовић Сулиман
Маџар Шериф

Рашидовић Ресим
Бамила Арифа Баловца, удова.¹⁹¹

НОВИ ВЛАСНИЦИ СТРАНАЧКИХ ИМАЊА У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ ПОСЛЕ ОСЛОБОДЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДНИЕ

Сада следују имена нових власника страначких имања у врањском подручју, после ослобођења од Турака 1878. год.

Бунушевце, власници из Врања
 Живановић Сава
 Митровић Ташко
 Стаменковић Лезајче Станко
 Стошић Стојка
 Стошић Таса
Давидовце, власници из Врања
 Кочић Аксентије
 Крстић Катарина и Тома, бакалин
 Ружиче Јов. Ката, удова
Доњи Вртогош, власник из Врања
 Анђелковић Сима
Дубница, власници из Врања
 Алексић Јован, трговац
 Андрејић Ристе Милица, из Шапранца
 Андрејић Таса, из Шапранца
 Андрејић Стојан, ужар — из Врања
 Андрејић Тома, бојација
 Бильбе Тома, бакалин
 Богдановић, браћа — трговци
 Богдановић Tome — слуге, супруга Стана
 Булумача Мијаила, супруга Марија — касапина из Врања
 Васиљевић Зафир, зидар и трговац
 Величковић — браћа: Антанас и Аритон. обућари
 Величковић Јован, бакалин
 Видаковић Ташка, супруга Стана
 Гомбуле Риста, супруга Дока
 Дејановић Станко, ћурчија
 Димитријевић Јован
 Димитријевић Мите Стојана, мутавције
 Димитријевић Никола, пекар
 Додић Анта, трговац
 Додић Павле, ужар
 Додић Стаменко
 Дудниче Арса, механиција
 Борђевић Димитрија, супруга Стојанка
 Борђевић — Драгинче Таса, терзија
 Борђевић Никола
 Борђевић Стојанче

¹⁹¹ Вида Стојанчевић: Лесковачки зборник, књ. IX, стр. 230 — 232.

Борђевић Стојко, ужар
 Борђевић Таса
 Бурдић Аксентије, бакалин
 Ивановић Младен
 Ивковић Џика, мутавџија
 Илић — Михинче Тома
 Илић Таса, ужар
 Илић Тома, надничар
 Јанковић Борђе
 Јанковић Илија, дунђер
 Јовановић Јанча, трговац
 Јовановић Мијаило, надничар
 Јовановић Миша, надничар
 Јовић Мита, надничар
 Јовичић (Зафира) Ница, удова
 Јанковић Анта, бојација
 Јанковић Китан, надничар
 Јанковић Таса, надничар
 Кадифка, супруга Јорѓаћа, папуџије
 Калуђерац Ристе, супруга Џена
 Катић Јанка, рабације — супруга Ката
 Ковачевић Трајко, свештеник, из Шапранца
 Костић Јања, надничар, из Шапранца
 Костић Јован, надничар, из Шапранца
 Костић Тота, воденичар из Шапранца
 Костић Трајко, ужар из Врања
 Костић Марија, удова
 Костић Миладина Марија, из Бујановца
 Лулинче Јован, цамбас из Врања
 Марковић Мита
 Марчић Доде, надничар
 Марчић Милисав, трговац
 Марчић Таса, надничар
 Мијаиловић Анта, надничар
 Мијаиловић Станко, ужар
 Мијаиловић — Џупарче Јован, терзија
 Микић Косте, бакалина — Савка
 Микић Ташко, бојација
 Миленковић Јања, трговац
 Милић Анђелко, надничар
 Миличевић Бела, ужара — супруга Перка
 Милошевић Јован, ужар
 Мирковић Димитрије, супруга Нака
 Митић Јања, баштован
 Митић Јован, ужар
 Митићи браћа: Јован и Таса, надничари
 Митић Пеше, супруга Гаја
 Митић Стојан, баштован

Митић Стојан, столар
 Митровић Тома, ужар
 Мишић Стоша, баштован
 Михаиловић Зафир, трговац
 Михаиловић Ристе, супруга Јана
 Михаиловић Таса, надничар
 Михаиловић Таса, чешмеција
 Михаиловић Мита, баштован
 Младеновић Мите, Ћурчије, супруга Стана
 Младеновић Златан, из Шапранца
 Младеновић Петар, из Врања
 Младеновић Таса
 Недељковић браћа: Доце и Симон
 Николић Косте, терзије, супруга Анушка
 Пауновић Таса, слуга царинарнице у Врању
 Паунче Павле, ковач
 Пешић Арсе, супруга Стојанка — из Павловца
 Пешић Арсе, удова Аница — из Врања
 Пешић Таса, надничар
 Попјазиковић Аритон, кафеџија
 Ристић Антанас, ужар
 Ристић — Жрљкаре Пеше, удова Јовка
 Ристић Стојана, супруга Милка
 Ристић — браћа: Јован и Машко, трговци
 Ристић Димитрије
 Ристић Стојана, супруга Алтана
 Ристић Тоша, лончар
 Ружиче Јања, ужар
 Симоновић Јован, ужар
 Симоновић — Требешинче Бела, ужар
 Спасић Димитрија, супруга Марија
 Стјанић Јанко
 Стјанић Митке, трговац
 Стјанић Младен, надничар
 Стаменковић Ита, ковач
 Стаменковић Величко, ковач
 Стаменковић Мијаило, надничар — из Ниша
 Стаменковић Трајко, из Врања
 Стаменковић Мита, слуга општ.
 Стаменковић Риста, ужар
 Стаменковић Стојан, из Шапранца
 Стаменковић Чупинче Василије, терзија из Врања
 Станисављевић Стевана, супруга Милица — из Дубнице
 Станковић, браћа: Мита и Крста, из Собине
 Станковић Димитрије, из Врања
 Станковић Јања, надничар
 Станковић пок. Мите, кћи Стојна, из Д. Нерадовца
 Станковић Коста, терзија из Врања

Станковић Крста, из Собине
 Станковић Стаменко, из Д. Вртогоша
 Станковић Тројан, Ћурчија из Врања
 Стевановић Василије, клонфер
 Стевановић Борђа, супруга Васка
 Стевановић — Паринче Мита
 Стевановић Славко, ужар
 Стевановић Стојко, дунђер из Собине
 Стојљковић Станко, ужар из Врања
 Стојановић — Бутинче Арса
 Стојановић Борђе, надничар
 Стојановић Тома, трговац
 Стојковић — Булумаче Борђа, супруга Марија
 Стојковић — Булумач Коста, касапин
 Стојковић — Булумач Риста, мүмција
 Стојковић — Глоба Дена, бакалин
 Стојковић — Лула Анта
 Стојковић Јован, механиција
 Стојковић Јован, из Стубла
 Стојковић Јовче, супруга Ката и Трајко и Славка, из Собине
 Стојковић Трајко, из Шапранца
 Стојковић Џетеко, механиција из Врања
 Стојменовић Арсе, налбата — кћи Божена
 Стошић Борђе, из Собине
 Стошић Златан, бозација из Врања
 Стошић Милицав, из Бујановца
 Стошић Младен и другови, из Врања
 Стошић Риста, дуванџија из Врања
 Стошић Таса, надничар
 Тасић Јован, бакалин
 Тасић Коста, надничар
 Трајковић Јован, терзија
 Тасић Срећко
 Тошић Пена, трговац из Собине
 Хацијовановић Стеван, терзија из Врања
 Хацијовчић Тома, терзија
 Хацилогачаревић Стојанче Таса, из Шапранца
 Хациристић Василије, терзија из Врања
 Хаџитомић Мијалко
 Џветановић Никола, дућанџија
 Џветковић Антана
 Џветковић Јован
 Џветковић Тома, из Г. Вртогоша
 Џипковић Бела, трговац из Врања
Катун
 Јовић Нака, надничар из Врања

Содерце

Анастасијевић Наке, удова Јана, из Врања
 Антић Стаменко, мутавција из Врања
 Васиљевић Стојанка, удова из Врања
 Величковић Аритона, маса — из Врања
 Борђевић Арса, из Врања
 Борђевић Сотир, из Врања
 Јаћимовић Лазар, трговац из Врања
 Мишић Косте, удова Наза из Врања
 Павловић Таса, из Врања
 Пешић Спаса, из Врања
 Ристић Арса, из Врања
 Ристић Мијаило, бакалин из Врања
 Станковић Стојан, из Врања
 Стевановић Јован, из Врања
 Стевановић Стаменко, из Врања
 Стевановић Трајко, из Врања
 Стојилковић Стојан, из Врања
 Стошић Борђе, ужар из Врања
Стропско
 Јовановић Стојко, из Врања
 Мијаиловић Јован, терзија из Врања
 Стajiћ Митке, из Врања
 Стојановић Тома, из Врања.¹⁹²

ИСТОРИЈСКА МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА ВРАЊА 1877 — 1878. ГОД.

Ратне прилике из 1877 — 1878. године, биле су узрок појави историјских миграционих кретања становништва на југу Србије, која су нарочито обухватила насеља са турским и арбанаским становништвом. У том погледу, посебно се истичу миграциона кретања врањског становништва, настала под одређеним ратним приликама и историјским ослободилачким збивањима. Но, исто тако, тим миграционим струјањима нису били поштеђени ни Срби, који су из бојазни од ратних окршаја у граду, листом напуштали Врање, понајвише емигрирајући у Лесковац и у села врањске околине. Турске и арбанашке породице емигрирале су углавном на југ, према Косову и Македонији. У самој Врањи, у то време су једнако „крчала кола“ турске и српске бежаније, тако да се варош празнила. Управо, у то доба јануарске зимске студени, три ноћи је била гужва и врева по вароши. Затим, кад је дошло ослобођење вароши, настала је пљачка турских кућа дућана и магаза.¹⁹³

¹⁹² В. Стојанчевић: Лесковачки зборник. књ. IX, стр. 235 — 238.

¹⁹³ Б. Станковић: Газда Младен, стр. 117 — 119; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 142.

1. НАСИЛНА МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА 1878. ГОДИНЕ

Српско — турски рат 1877 — 1878. године између бројних промена која је донео на југу Србије, проузроковао је и извесне присилне миграције становништва. С једне стране, страхујући од новог господара, становништво је емигрирала са одступањем турске војске, како турске етничке припадноости, тако и арбанашке, муслимански Цигани и знатан број Јевреја, ови последњи из варошких насеља Лесковца и Врања. Затим, постављањем нове државне границе између Србије и Турске, из велиоког броја насеља 'ужне Србије, која су остала том приликом и надаље под турском управом, делимично, или целокупно српско становништво емигрирало је у Србију. У њихова насеља и домове, населило се мухацирско турско и арбанашко становништво, понајвише досељено из врањског краја. Да-како, било је у тим миграционим кретањима, и етапских кретања или миграционих покрета. Тако, помињемо примера ради, да су се бројна српска домаћинства иселила из с. Боровца у Прешевској Моравици, одлазећи у Србију, на њихово место су се насели арбанашки родови, њих 30 на броју. Касније су се ти арбанашки мухацири из Боровца сасвим раселили.¹⁹⁴

ИСЕЉАВАЊЕ СРПСКИХ РОДОВА 1887 — 1888. ГОД. ИЗ ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Одакле се род иселило	Предео у који се род насељио	(родова) домова Број одсељених
1	2	3
Балиновац	Јабланица	1
Балиновац	Топлица	1
Барбарушинце	Јабланица	2
Брезовица	Јабланица	1
Брезовица	Косаница	1
Буштрање	Јабланица	3
Власина	Топлица	51
Дуга Лука	Јабланица	3
Калиманце	Јабланица	1
Копањане	Јабланица	3
Лепчинце	Јабланица	8

¹⁹⁴ **Ј. Хадивасиљевић:** Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 132 — 135, 150, 202 — 203; упор. **Ј. Ф. Трифуноски:** Моравица. — Годишен зборник, кн. I. Филозофски факултет на универзитетот Скопје. Скопје 1948, стр. 277; исти: Кумановско — Прешевска Црна гора. Насеља, књ. 33 САНУ. Београд, 1951, стр. 66; упор. **М. Костић:** Прешевска котлина. --- Врањски гласник, књ. V (1969), стр. 107.

1	2	3
Марганце	Јабланица	4
Наставце	Јабланица	1
Островица	Јабланица	1
Островица	Топлица	1
Првонек	Јабланица	3
Пуношевце	Јабланица	7
Пуношевце	Добрич	2
Русце	Јабланица	1
Средњи Дел	Јабланица	2
Стари Глог	Косаница	1
Стари Глог	Јабланица	1
Сурдул	Јабланица	6
Топли До	Јабланица	1
Бурковица	Јабланица	7
Бурковица	Добрич	2

Из датог прегледа се види да је укупно исељено 115 домаћинстава 1887 — 1888. године из врањског гравитационог подручја, и то у новоослобођене крајеве јужне Србије Јабланицу и Топлицу. Наиме, у Јабланици је одсељено 56 домаћинстава; док их је у Топлицу одсељено 59 домаћинстава.¹⁹⁵

ПОРОДИЧНИ ЗАДРУЖНИ ЖИВОТ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ

Задружни живот. — У селима врањског подручја, у доба турске феудалне власти у XIX веку, био је развијен живот у сродничким задругама. Са нестанком феудалног система, с порастом производних снага и велике сродничке задруге, под новим историјским условима, стале су се распадати.¹⁹⁶

Седамдесетих година XIX века, у врањском гравитационом подручју, у планинским регијама, сеоска насеља су имала бројне сродничке задруге, које су биле знатно развијеније заступљене него ли што је то био случај у сеоским насељима у низинском подручју врањске регије. Из те проблематике наводимо следеће примере. Наиме, у с. Власини, у махали Дамњан, сродничка задруга Тодоров Новака имала је 11 м. чланова, од којих је 9 било одраслих. Исто у Власини, али у Доњој махали сродничка задруга Костадинов Анђелка имала је 9 м. чланова, међу којима је 7 било одраслих. У с. Бацијевцу, породична задруга Станковског Петка имала је 12 м. чланова, од којих 7 одраслих. У с. Мањак сродничка задруга Стоилка Марковог имала је 6 м. чланова; а породична задруга Стојана Мар-

¹⁹⁵ **В. Стојанчевић:** Лесковачки зборник, књ. IX, стр. 241 — 243.

¹⁹⁶ **А. С. Јовановић:** Историјски развитак српске задруге. Београд, 1896, стр. 115; **Ј. Хаџивасиљевић:** Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 283; **Р. Т. Николић:** Крајиште и Власина, стр. 254 — 255; **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 64 — 65.

каквог исто 6 м. чланова. На крају, у с. Првоиеку, породична задруга Стаменков Борђија бројала је 15 м. чланова, где је било 9 одраслих чланова.¹⁹⁷

Од низинских насеља врањског гравитационог подручја, изузетак чини с. Стубал, где је живела породична задруга Мите Христовог, која је бројала 17 м. чланова, од којих су 12 били одрасли. У ствари, то је била бројчано најача породична задруга у селима регије врањског подручја.¹⁹⁸

Трагови деоба сродничких задруга у врањском подручју, у шесетим и седамдесетим годинама XIX века, запажају се и у породичним презименима проширених породица. Тако, у с. Бања, помињу се: Станков Борђи; Станков Јово и Станков Стаменко, укупно три домаћинства настала деобом једне сродничке задруге. Затим, у с. Кумареву наводе се два рода — домаћинства: Марко Стефан и Марко Стојко, настала од једне сродничке задруге, њеном деобом. У Новом Селу, од раздељене сродничке задруге Илијиних, настала су три домаћинства, и то: Илијин Павле, Илијин Петре и Илијин Цветко. На крају, у с. Кијевцу, приликом пописа домаћинстава, за домаћинство Јована Настиног, речено је да се налази „у деоби“.¹⁹⁹

Распадање породичних задруга крајем турске феудалне епохе у врањском подручју, условило је у знатном броју и расељавање чланова задруге, у друга села истог подручја. Но, немогуће је одредити, да ли је том приликом било и предвојених сродничких задруга, односно да ли је и надаље била целовитост задруге, без обзира што су извесни чланови, обично браћа, са својом ужом породицом, живели на оделитом имању. И, уколико је тога било, свакако да је век таквих предвојених сродничких задруга био сасвим кратак, јер су се оне осамостављивале као проширене или инокосне породице.

Имена породична у врањском подручју у Срба у време турске феудалне управе, као и старешина домаћинстава, рачунала су се по оцу, односно најстаријем члану, домаћину сродничке задруге; значи наводило се име старешине оца и његовог сина и слично.²⁰⁰

1. ПРАВА И ДУЖНОСТИ ЖЕНЕ

О правима и дужностима жене у врањском подручју у XIX веку, може се говорити са доста вероватноће на основу етнографских извора и књижевних дела Боре Станковића, који је проблем жене у породици и друштву свестрано обрадио и умно уметнички приказао. А у основи, цео овај наш приказ датога проблема, односи се на права и обавезе српске жсне у феудалном XIX веку.

¹⁹⁷ В. Николић: Врањско грделичка насеља, стр. 80.

¹⁹⁸ В. Николић: нав. рад, стр. 80.

¹⁹⁹ В. Николић: Врањско—грделичка насеља, стр. 80 — 81.

²⁰⁰ Упор. В. Николић: на нав. месту.

Патријархалне дужности врањске жене вароши и села, биле су разноврсне и бројне.

Хацијско — чорбацијско српско друштво старога Врања, скоро увек је имало у својим домовима за измеђарке (слушање) младе српске девојке или жене. Поред великог терета у кућним пословима, те младе девојке, доведене са села, обично српских чифлачаких имања, због чега су често биле закржљане, бивале су сексуално искошћаване, како од газдашких слугу, тако и од газдашких синова, а и самих хација и старих трговаца. То је исто чињено и са сељанкама на чифлацима.

Одрасла девојка, није био ред да дубоко у ноћ седи, а гледало се да рано изјутра устане, како би поспремила кућу. Девојке и младе жене, приликом мушких посета домаћинству њихове куће, нису се бавиле у одаји са мушким гостима, већ су се налазиле у засебној одаји.

Увек приликом поздрава између супружника, жена је целивала својег мужа у руку. Уз то, сељанка својег мужа је испраћала приликом његовог поласка на пут, придржавајући му коња, ако би путовао као коњаник. Када је муж занатлија полазио на посао, његова супруга га је свакога јутра пратила из куће до дворишне капије. Исто тако, у подне када би долазио на ручак, она би га дочекивала на капији. Када је муж одлазио на ноћни починак, жена или слуга, обично су га свлачили.

Снаха је излазила у град, са својом свекрвом.

Кретање жена ноћу кроз град, није обичавано. Уколико је каткад тога и било, онда је било ноћу у пратњи слуге, који им је осветљавао пут с упалјеним фењером, носећи га испред поворке жене.

Хацијске жене у старој Врањи називане су „хаџикама“, газдашке жене „газдарицама“, док су жене мајстора занатлија називане „мајсторицама“.

У старом врањском друштву, у имућним друштвеним слојевима, жена је увек водила рачуна да њен муж има добро јело и пиће, нарочито вино и нијечему да не оскуђева. Жена је била обавезна да мужа што више и боље услужи и „удвори“.

Ако би жена напустила брачну заједницу, одбегла од мужа, враћала се опет мужу, да настави брачну заједницу, за шта су посредовали пријатељи.

Удовица је у патријархалном врањском српском и влашком (аромунском) друштву имала посебан третман, мимо остale жене. Она се морала облачити у одећу затворене боје, и закопчавала се до грла. Забраћивала се марамом тако, да јој се од лица види само нос и уста. Када удовица иде кроз чаршију, није смела ићи средином улице, да не би била изложена погледу њена снага, већ је морала ићи поред зида, уколико је и смела ићи кроз чаршију. Међутим, када поведе сина на изучавање заната, и након тога, могла је ићи и средином улице. На крају, што би удовица узела у зајам ради

прехране са својом децом, обичавало се да се не враћа зајмодавцу, који то нити је тражио, нити примао.

Из страха од своје родбине, жена удовица није се смела виђати са мушкарцима уопште, осим с најближим рођацима.

У старој Врањи, код Срба, било је случајева да је удовица водила кућу, као домаћин; одлазила је на чифлаке, да надгледа имање, јашући на коњу, а уз то је и дуван пушила и оружјем руковала; а слуге су јој каткад коња водиле.

У патријархалном врањском друштву, веровало се, ако удовица има какве љубавне везе са неким мушкарцем, њој ће на оном свету, после смрти, душа доспети у пакао.

У старих Врањанаца, није се обичавало да се супружници међусобно називају личним именима, већ се жена обраћала своме мужу речима: „Ајде, човеку“ и слично.²⁰¹

2. ТРАГОВИ ЖЕНСКОГ СТАРЕШИНСТВА У РОДОВИМА СРБА ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА

Улога жене у вођењу родовске заједнице у врањском подручју, била је ту и тамо очито изражена. Трагови те појаве сачували су се у породичним надимцима, као што су: Баба Магдини (с. Вртогор), Кадивкини (с. Житорађе), Мицини (с. Јастребац), Баба Станини (с. Куново), Маринци (с. Куштица), Баба Керенци и Баба Стојанци (с. Островица).²⁰²

3. ЛИЧНА ИМЕНА

Има неколико веома карактеристичних личних имена у врањском подручју, која се јављају у доба турског феудализма, пре ослобођења од Турака 1878. године. Нека од њих очувала су се у народу и све до данашњих дана. Из те групе помињемо следећа ли-

²⁰¹ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 12, 14, 19, 95 — 96, 100, 103 — 104, 130; Певци, стр. 134, 177; Из мага краја, „Риста бојација“, стр. 62; Моји знанци, „Чок“, стр. 153, 160; Коштана, стр. 50, 72; Моји знанци, „Тетка Злата“, стр. 184, 194, 196 — 197; Стари дани, „У ноћи“, стр. 183; Стари дани, „Они“, стр. 177; Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 117; Газда Младен, стр. 82 — 84; Ташана, стр. 112; Стари дани, „Покојникова жена“, стр. 203. Упореди **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фоклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 142 — 144.

О правима и дужностима жене у наших народа упор. **А. Букић:** Поглед на жену, љубав и брак у нашој старој књижевности. СКГл. књ. XXIX. Београд, 1930, стр. 98 — 103; **Тих. Р. Борђевић:** Положај жене. — Наш народи живот, књ. IV, стр. 10 — 37; **Т. П. Вукановић:** Село као друштвена заједница код Срба. Приштина, 1965, стр. 49 — 50; **В. Џенић:** Жена у књижевном делу Борисава Станковића. Врањски гласник, књ. VII (1971), стр. 335 — 353.

²⁰² **Јов. Ф. Трифуновски:** Врањска котлина, књ. II, стр. 17, 53, 166, 194, 188; упор. **В. Стојанчевић:** Лесковачки зборник, књ. VII, стр. 129.

чна имена: Богатин, Голуб, Господин, Златан — Златун, Карапил, Кара — Карчо, Меглена, Павун — Паун, Сокол, Темелко. Попајвиште, са овим се личним именима сусрећемо у сеоског српског становништва врањског гравитационог подручја.²⁰³

4. ВРАЊСКИ ПОРОДИЧНИ НАДИМЦИ

Од старине се обичавају надимци уз породична имена у врањских Срба. Тако, још у првој половини XIX века, помиње се неколико врањских породичних надимака. Наводимо следеће: Илић Јован — Роде, Јован (овић) Димитри — Дудинче, Јовановић Димирије „Бечки“ — Магдинче, Миловановић Стоша — Буза, Митович Пешо — Дабара, Михаиловић Зафир — Топал, Стефановић Живко — Коњарче, Стефановић Неша — Перуника, Христо Никола — Лукар.

Местимично, са некима од наведених породичних, односно личних надимака, сусрећемо се до данашњих дана у врањског савременог друштва, где су се ови надимци сачували као презијци или окаменотине древних навика.²⁰⁴

Врањски породични надимци обичавају се и у другој половини XIX века, те и касније. У документима, првих година после ослобођења од Турака 1878. године, ти се надимци помињу како уз породично, тако и уз лично име. Иако се ради о малобројним надимцима, ипак их на овом месту наводимо, као карактеристичан обичај за југ Србије, и то за варошко насеље Врању:

Илић — Михинче
 Јовановић — Нишличе
 Костић — Паламар
 Марковић — Барбаче
 Мијаиловић — Џупарче
 Ристић — Жрљкара
 Симоновић — Требешинче
 Стаменковић — Баца
 Стаменковић — Лозајче
 Стаменковић — Чупинче
 Стевановић — Паринче
 Стојановић — Бутинче
 Стојковић — Булумаче

²⁰³ Катастиг Манастира Прохора Пчињског из половине XIX века, „Каза Пчиња“; **В. Николић:** Врањско — грделичка насеља, стр. 81.

²⁰⁴ **Б. Цветковић:** Неки аспекти друштвено — културних веза Врања са развијеним јужноморавским градовима и Солуном у XIX веку. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 122, 124 — 125, 128 — 129. Из тога је времена и следећи надимак из Власе: Павловић Никола — Мандрда. — Нав. рад, стр. 118.

Стојковић — Глоба
Стојковић — Лула.²⁰⁵

Вредно је помена, да неки од ових надимака и данас постоје у старих Врањанаца.

IV

РИТУАЛНО СРОДСТВО

У ритуално сродство, стварали смо неколико карактеристичних старовременских појава из области друштвеног живота, које су се од старине обичавале у Срба врањског гравитационог подручја, како у варошком насељу Врању, тако и у селима врањске околине. Ево тих појава.

1. ПОБРАТИМСТВО И ПОСЕСТРИМСТВО

Ово мистично крвно сродство, у старих Врањанаца и ширег становништва врањског гравитационог подручја, склапано је између мушкараца, те и између жењскиња. Ређи су случајеви да се побратиме мушкарац и нека жена. Исто тако, побратимство се склапало и између муслимана и хришћана, тј. између Турака, Арбанаса и Срба. Такво побратимство је склапано, на дрвени начин пијења крви из руку — прста, након үбода или расецања прста или руке. На тај начин побратимили су се и Арбанашки војници из масуричког краја и српски војници у Владичином Хану јануара месеца 1878. године. Побратимство и посестримство између хришћана, вршено је и путем ритуалног склапања у цркви или манастиру Прохору Пчињском, пред свештеником или калуђером. Овако склопљено сродство, у народу се сматрало напоредо са крвним сродством.²⁰⁶

²⁰⁵ **В. Николић Стојанчевић:** Турска имања у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 86; иста: Лесковачки зборник, књ. IX, стр. 235 — 238.

²⁰⁶ **Б. Станковић:** Ташана, стр. 137; упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 147; **С. Л. Поповић:** Путовање по Новој Србији, Београд, 1950, стр. 466.

О побратимству као духовном сродству код наших народа упор. **Тих. Р. Борђевић:** Побратимство. Белешке о нашој народној поезији. Београд, 1939, стр. 153 — 158; исти: Наш народни живот, књ. II, стр. 49 — 52; **В. Чајкановић:** О српском врховном богу. Београд, 1941, стр. 34, 36, 39; **Д. Антонић:** О проучавању побратимства. — Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXV. Београд, 1976, стр. 43 — 56.

2. УСИЊЕЊЕ

Усињење или усвајање у старом Врању и врањској околини, обичавало се у старини на патријахалан начин. Тако, приликом усвајања мушких или женских усвојеника или усвојенице, овај је уврђен у родовску заједницу тако, што би се приликом уласка у кућу, водио код огњишта, те би три пута зашао око верига. После ослобођења од Турака, обичај усвајање или посињења, пратиле су и свештеничке молитве у цркви. Напоредо са тим, у старом Врању било је случајева, да се, у самохраној кући, где остане млада удовица без деце, усини зет, примајући култ предака оне куће у коју долази као зет за удовицу.²⁰⁷

3. СРОДСТВО ПО МАЈЧИНОМ МЛЕКУ

У старо доба феудалне епохе, као и у време преласка у капиталистичку епоху, у врањском крају, у Срба, постојало је ритучлно сродство по „мајчином млеку“. Она жена која би подојила друго новорођенче или одојче, сматрала је то дете као и своје рођено. Исто тако, и дете је сматрало ту жену „као своју другу мајку“. Склапање брака између сродника по млеку, није било, јер је „мајчино млеко“ сматрано за сметњу приликом склапања брачне заједнице.²⁰⁸

4. КУМСТВО

Три су врсте кумства у врањском гравитационом подручју у Срба, што се запажа од старине. То су крштено кумство, венчано кумство и шишано кумство. Крштено и венчано кумство обично обавља исти кум. Кумство је на великој цені и уважавању, што се практикује столећима и деценијама. Шишано кумство, поред тога што се склапало међу хришћанима, исто тако могло је бити скло-

²⁰⁷ Б. Станковић: Из мого краја, „Гугутка“, стр. 19; упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 148; В. Стојанчевић, Лесковачки зборник књ. VII, стр. 122 — 123, где се наводи да се усвојеник уводио у усвојеничку кућу, тако што би се кроз његову кошуљу „фрљило“ јаје, да се разбије. О обичају посињења у наших народа види Тих. Р. Борђевић: Посињење. — Наш народни живот, књ. IV Београд, 1931, стр. 61 — 75; Т. П. Вукановић: Село као друштвена заједница код Срба, стр. 94.

²⁰⁸ Б. Станковић: Коштана, стр. 25, 41; упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 148.

О духовном сродству, односно ритуалном сродству, преко мајчиног млека (исхране мајчиним млеком) у Јужних Словена упор. Тих. Р. Борђевић: Деца у веровањима и обичајима нашега народа. Београд, 1941, стр. 173 — 176; М. С. Филиповић: Сродство по млеку код Јужних Словена. — Етнолошких прегледа 5. Београд, 1963, стр. 33 — 65.

пљено и између хришћана и муслимана. Има и случајева, да кум крштава мушку, а кума женску децу своме кумашину. У свима збивањима из породичног живота, од старине, у Срба врањског краја, кум је био личност од особитог значаја, уважавања и поштовања, до чијег се мишљења и става у кумова много држало и полагало.²⁰⁹

5. СРОДСТВО ПО КОМШИЛУКУ

Грађани старога Врања, особито су уважавали добросуседске односе. Отуда су се грађани који су имали куће у суседству, сматрали као рођаци по „комшилуку“, што спада у врсту територијалног или насеобинског сродства.²¹⁰

V

НАРОДНА НОШЊА

Народна ношња у врањском подручју, у време турске феудалне епохе до ослобођења од Турака 1878. године, дели се на две главне: групе: сеоску и варошку ношњу. Сеоска ношња пак, има неколико типова или група, где се истичу: 1. пчињска народна ношња, 2. ношња врањског Поморавља, 3. пољаничка народна ношња, 4. клисуричка народна ношња и 5. власинска народна ношња. Варошка народна ношња има само тип врањске варошке ношње. У кратким потезима приказана, биће у овом приказу дата народна ношња врањског подручја у оквирима датих група и типова.

I. ВРАЊСКА ВАРОШКА НАРОДНА НОШЊА

1. Дечја ношња. — Мушки дечја народна ношња, састојала се од следећих хаљетака. Наиме, до тела се носила кошуља, а исто тако и гаће, обое од танког памучног домаћег платна. Затим долазе чакшире, украшене гајтанима; потом минтан, обично од шарене тканине, који се закопчавао до грла, тесних рукава, који су се такође закопчавали. Око струка обавијао се појас, а чакшире су се везивале кајишем, а гаће тканим учкуром, чији су ивичњаци били украшени шарама или златовезом. На глави се носио фес; на ногама као обућа ношene су чарапе и кондуре (ципеле), понајчешће жуте боје и с копчама. Преко кошуље, а катkad и преко минтана, облачен је и фермен, украшен гајтанима.

²⁰⁹ Вида Стојанчевић: Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 123 — 124. О кумство као духовном сродству у фолклору јужне Србије, види М. Златановић: Прилози из народног песништва. Одељак III Кум и кума у народном песништву на југу Србије. Зборник књ. I, Више школе за образовање радника, Врање, 1975, стр. 115 — 118.

²¹⁰ Б. Станковић: Из мого краја, „Мој земљак“, стр. 198 — 199. Упореди Т. П. Вукановић: Нав. рад, стр. 148. О сродству по комшилуку упор. М. С. Филиповић: Етничке прилике у јужној Србији, стр. 458 — 460.

Сл. 20. Старинска женска народна ношња из Пчиње, с. Трница (данас: Горња и Доња трница). Цртеж према акварелу фолклорног сликара Н. Арсеновића*.

Сл. 21. Старовремска женска народна ношња, из с. Бојшине — Грделичка клисура. Цртеж према акварелу Н. Арсеновића, фолклорног сликара.

* О фолклорном сликарју Николи Арсеновићу упор. Nikola Arsenovics, südslav. Ethnograph und Technolog. Budapest 1883. Збирку југословенских костима народне ношње завршио до 1876, а влада Кнежевине Србије откупила збирку 1879. год. и доделила је Народном музеју. Данас се налази у Етнографском музеју у Београду. Видети: Југословенска народна ношња. Етнографски музеј у Београду, посебна издања св. 1. Београд, 1930, т. III: „Човек и жена из Зладовца“ (погрешно одређено насеље Зладовац у Македонији); П. В. (П. Васић): Арсеновић Никола, етнограф (1823 — 1885). — Енциклопедија ликовних умјетности, св. 1. Загреб, 1959, стр. 162.

Девојчице су носиле исто кошуљу и гаћице од памучног платна домаће радиности; кошуља је имала широке рукаве, са узаном чипком по ивици на рукавима и оковратнику. Затим су долазиле шалваре, појас и јелек. На глави се забрађивала танка шамија (марама). Било је и дечјих бошчи, које би се с једнога краја задигле и заденуле за појасом. Од накита, девојчицама су стављане минђуше, као и мање огрилице и гривне за празничне дане.²¹¹

2. Мушки ношња. — Мушкарци су носили кошуљу и гаће од памучног платна, домаће радиности. Затим, младићи су носили чакшире, чохане, миттан који се закопчавао до грла. Около струка опасивао се дугачки „морпојас“ или свилени тромболос. Младићи из хацијских и газдашских кућа, носили су чакшире, ишаране широким гајтанима. Уз то ношен је чохани јелек, а поврх свега зими колија. На глави је ношен фес са кићенком, а на ногама чарапе и кондуре (ципеле). На прсима младићи су носили сахат са ћустеком (ланац). Приликом шишања, обичавало се да се обрије врат. Мушки кошуља је каткад била украшена чипком. Око врата носиле су се беле исплетене јаке, зване „колири“. Газдашке чакшире су биле „турлије“ (широке). Носило се и кратко „количе“, као и дугачке постављене „колије“. Било је и фермена са широким отвореним рукавима, као и јелека чоханих. Све се то звало једним именом „чохано одело“. Около појаса носио се и силав, у који се стављао јатаган или нож, кубуре или пиштолј и арбија. Дакако, оружје су могли носити само муслимани, а након ослобођења од Турака, носили су га делимично и врањски грађани. Као мушки хаљетак ношена је и долама, која је била са нешто уздигнутом и кратком јаком. Ношен је и мушки хаљетак, звани „џубе“. Било је газдаша који су носили чохане златовезне колије, која се носила каткад „натраг забачена“. Стари људи и хације, носили су као саставни део своје ношње, бројанице, црне или од ћилибара. Има случајева да су мушкарци око феса обмотавали белу марamu. Напоредо са фесом, новена је и шубара, и то од астрахана или плетена ручна домаћа производња, коју обично плету сами мушкарци. Као газдашки хаљетак, био је ћурак. Около врата, млађи људи су обично везивали белу марamu, а старији танку марamu белу или у боји.

На руци је ношен прстен, док се сат стављао у унутрашњи цеп фермена или митана, тако да се видио само ланац од сата.

Ношња врањских кириција, Цинцара, разликовала се у мноме од ношње Срба и Турака. Они су носили угасито плаве дугачке доламе, које су се према потреби закопчавале на прсима на левој

²¹¹ **Б. Станковић:** Стари дани, „Наш Божић“, стр. 140; Певци, стр. 145; Из мого краја, „Тетка Злата“, стр. 181, 193 — 194; упор. **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Ђорисава Станковића, стр. 168.

или десној страни. Мешавина грчке и цинцарске мушки ношње, огледала се код врањских механија: антерија, кратко цубе, велики фес.²¹²

Стари мушкарци, из имућних друштвених редова, за појасом су носили црвену мараму за брисање, обично лица, а поред ње носила се и кита босилька, као и кеса са новцем, ситније монете, док се кеса са златним и сребрним новцем носила у унутрашњем цепу фермена или минтана.

Старији мушкарци носили су бркове, како поткресане, тако и усукане. Било је ту и тамо у обичају да се носе и зулуфи. Суботом се обављало бријање мушкараца, и то у берберницама. Било је и старијих хација, који су носили браду. Као саставни део ношње у стараца, био је и штап.

Било је ту и тако и памучних грудњака и кожуха, који су носили у зимско доба године.²¹³

Мушки варошко одело у старог врањског друштва, свих етничких припадности и социјалних структура, углавном, израђивали су домаћи варошки мајстори, терзије. Делом, израдом су се бавили и абације, чије је одумирање настало након ослобођења од Турака 1878. године.²¹⁴

3. Женска ношња. — На првом месту помињемо девојачку ношњу, која се састојала из следећих хаљетака. Гаће и кошуља, од танкога платна домаће радиности; кошуља је за свечане прилике била начињена од свиленог платна домаће радиности, обично широких рукава, а дугачка свега до појаса. Кошуља се каткад украшавала спреда на прсима чипком и закопчавана је. Ако је кошуља била од провидног платна, до тела је ношена фанела. Затим долазе шалваре, обично набране у боре, а оне за свечане дане, биле су

²¹² С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 476; Ј. Хаџивасиљевић: Врањска градска ношња ранијих година. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VII (1932), стр. 19 — 22, 28 — 30; одељак „Мушки ношња“; Б. Станковић: Певци, стр. 129 — 131, 142, 156; Газда Младен. стр. 19, 25, 30, 119, 121, 123; Ташана, стр. 214; Из мага краја, „Гугутка“, стр. 16; Нечиста крв, стр. 8, 90, 124, 262; Из мага краја, „Стари Василије“, стр. 95, 103; Из мага краја, „Јовча“, стр. 157; Из мага краја, „Јовото“, стр. 218; Из мага краја, „Риста кријумчар“, стр. 72; Из мага краја, „Чок“, стр. 155; Стари дани, „Наш Божић“, стр. 143; Из мага краја, „Мој земљак“, стр. 202 — 204; Из мага краја, „Гугутка“, стр. 15, 20; Стари дани, „У виноградима“, стр. 123, 130. Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 169; А. С. Јовановић, Дело, књ. V, стр. 267.

²¹³ Ј. Хаџивасиљевић: Врањска градска ношња раних година, стр. 23 — 24; Б. Станковић: Из мага краја, „Мој земљак“, стр. 202; Гугутка, стр. 15; Ташана, стр. 91; Певци, стр. 129 — 131; Стари дани, „Они“, стр. 170 — 171; Нечиста крв, стр. 14 — 15, 17, 27, 60; Из мага краја, „Јовча“, стр. 133; Из мага краја, „Стеван Чукља“, стр. 84; Стари дани, „У виноградима“, стр. 123; Ташана, стр. 159. Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 170 — 171.

²¹⁴ Б. Станковић: Стари дани, „У виноградима“, стр. 123. Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 171.

Сл. 22. Мушки народна ношиња из Пчиње, с. Зладовце. Цртеж према акварелу фолклорног сликара Н. Арсеновића.

Сл. 23. Женска народна ношиња из Пчиње, с. Зладовце. Цртеж према акварелу фолклорног сликара Н. Арсеновића.

украшене ширитима и златовезним гајтанима. Јелек отворен, на закопчавање. Преко кошуље, носио се и мантан од свилене тканице „јумбасма“; било је и кратких тесних минтана са широким рукавима. Око струка се опасивао појас, свилени, за свечане прилике. На глави се носила марама, за повезивање косе, или „повезача“ (белла марама). Ношена је и „опасача бошчица“. Ношене су на ногама плетене чарапе, папуче, „еменије“ (ципеле) обично лаковане, на копче које су се закопчавале; било је и седефних и других нанула.

Девојачки накит је био разноврстан, што је у ствари зависило од друштвеног положаја девојачког рода и економске базе његова стања. Носиле су се златне минђуше, начињене од златних парал

и парица, каткад са ланцима привезане за фризуру, односно „иља-лак“. Носиле су се и низе дуката о врату, низе бисера, те ниске мрџана. Кићење накитом, пратило је и кићење цвећем, како на прсима, тако и у коси. На рукама су ношене златне или сребрне гравне.

Девојачка фризура се разликовала од фризура удатих и старих жена. Понајвише, девојачка коса се носила сплетена, па затим спуштена низ плећа. Било је и ношења извучене и навучене косе на лицу.²¹⁵

Свакодневна женска народна ношња у старога врањског друштва, била је истоветна са свечаном ношњом, али је имала мањи број хаљетака, и носила се похабана и изношена одећа. Поред белог рубља, носиле су се шалваре, појас, минтан или јелек, бошча, чарапе, старе папуче или нануле.

Свечана или празничка женска ношња у доба турског феудализма у Врању, темељи се на архаичном одевању балканско — источњачке популационе средине. И, као што је то био обичај код жена у градским насељима Македоније и Косова, те и осталих градова јужне Србије, који су били под турском влашћу, Врањанке су носиле и ферецу. Осим фереце, остали хаљеци старе врањске ношње, носили су се и после ослобођења од Турака 1878. године.

Када је након ослобођења Врања од Турака 1878. године посетио Врање путописац С. Поповић, даје и опис врањске градске народне ношње. Он наводи, како је приликом доласка у Врање, стигао на путу неке жене, које су пешке ишли из Бање, те помиње „Да нису биле откривеног лица, судећи по кратким јелечићима до појаса, само у кошуљи и шалварама, рекао бих да су буле. Така је ношња врањских жена, а нарочито девојака“. Затим, исти писац даје и опис врањске празничке ношње, те помиње, како су Врањанке на дан св. Луке (31. октобар) ходочастиле у цркву. Наиме, он наводи „Жене, и то постарије, које к цркви иђаху, беху по глави покривене шамијама, које се пружају низ леђа, а шта је под шамијама, да ли фесови или убрадачи, нисам могао спазити; на леђима имајаху бунде од чоје, постављеје кожом, под бундом хантерије или фистане, спреда прегачом покривене, испод фистана шалваре од различних боја, на ногама чарапе и ципеле или папуче.“²¹⁶

²¹⁵ **Ј. Хаџивасиљевић:** Врањска градска ношња ранијих година, стр. 18; **Б. Станковић:** Печал, „Увела ружа“, стр. 24 — 26; Из старог јеванђеља, „Увела ружа“, стр. 246; Стари дани, „Бурђев дан“, стр. 92; Нечиста крв. стр. 80; Певци, стр. 180, 2055; Из мога краја, „Стојанке бела Врањанке“, стр. 23; Из мога краја, „Наза“, стр. 55; Газда Младен, стр. 69. Упор. **Т. П. Вуکмановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 171; **А. С. Јовановић:** дело, књ. V, стр. 267.

²¹⁶ **С. Л. Поповић:** Путовање по Новој Србији. Београд, 1950, стр. 474 — 483; **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 127; **Ј. Хаџивасиљевић:** Ка историји града Врања и његове околине. — ГНЧ. књ. XVI, стр. 315.

Сл. 24. Женска народна ношња из околине Врања. Цртеж акад.
сликарa Влад. Тителбахa из 1880. год.

Од хаљетака женске врањске српске ношње, помињемо следеће: количе или колија; за повезивање главе марама, око врата бела свилена и мекана марама; китайка (горња хаљина), антерија, митан, појас, јелек. Наводимо и хаљетак „шкортелька“, те и дугачку „колију“. Преко шалвара су ношене свилене дугачке антерије, док су жене обучене у свечану ношњу, главу повезивале „чајкама“ Када би обављале кућне послове, старије жене су увек носиле бошчу, док млађих жена бошча је била од танке тканине. У газдашким кућама, било је и женских спаваћих антерија. На концу, помињемо, приликом кретања кроз врањску чаршију и сокаке, ход врањских жена био је „ситан“. Након ослобођења од Турака 1878. године, у Врање продире српска женска градска ношња, са карактеристичним бундицама и либадама, тепелуком и слично. Међутим, ова ношња у Врању добија својеврсне одлике и карактеристике, тако да чини посебну „врањску српску женску ношњу“.²¹⁷

Женска народна ношња у Цигана, није се разликовала од турске и српске градске ношње. Зна се само да је у Циганки било омиљено ношење жутих шамија.²¹⁸

Свакако, треба поменути, најскупља и најукраснија је била женска невестинска варошка одећа у свих друштвених слојева и етничких припадности; али према њиховој економској подобности. Тако, у газдашког и феудалног друштва, невестинска одећа је била углавном начињена од свиле, чохе, сомота, са златовезом, а обиље накита сачињавао је златан накит. Невеста је на главу стављала дугачки невестински вео, што јој је давало „укрућен“ изглед. У Цигана, невеста је стављала на главу и „тел“.

Украшавање тела, као пратећи елеменат женске ношње. — у старог врањског друштва, како Турака, тако и Срба и Влаха, а делимично и Цигана, обичавало се од старине украшавања тела, што је било саставни део варошке народне ношње. Након ослобођења Врања од Турака 1878. године, С. Л. Поповић је забележио, да се у Врање увозила: „Готова боја за бојадисање косе, од које ока по 400 гроша кошта, к'на, шишке, расток итд.“ Већина од ових предмета служила је за бојадисање косе, коже, ноката и слично, што се у старини употребљавало у жена код балканских народа. У Срба ста-

²¹⁷ **Ј. Хаџивасильевић:** Врањска градска ношња ранијих година, стр. 16 — 18, 30; **Б. Станковић:** Стари дани, „Наш Божић“, стр. 141; Из мага краја, „Чок“, стр. 168; Нечиста крв, стр. 57, 65, 72, 76, 78, 90, 143, 162, 228, 245 — 246; Ташана, стр. 90, 210; Певци, стр. 174, 176; Стари дани, „Покојникова жена“, стр. 217; Из мага краја, „Баба Стана“, стр. 108 — 109, 112; Из мага краја, „Јовча“, стр. 162; Газда Младен, стр. 15, 98; Стари дани, „Они“, стр. 169; Стари дани, стр. 160; Из мага краја, „Наза“, стр. 52. Упор. **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву **Борисава Станковића**, стр. 172.

²¹⁸ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 64.

*Сл. 25. Женска народна ношња из Врања. Цртеж
акад. сликара Влад. Тителбаха из 1880. год.*

рога Врања, изгледа да су жене понајвише своје косе враниле у црну боју. Употребљавало се и белило за лице, а враниле би обрве. Изгледа да је било у обичају, ради улепшавања, да се уста наруме-не. Жене се свакога дана нису чешљала у староме Врању, а ноћу су се забрађивале старим марамама, да би сачувале изглед својим фри-зуркама. У турских жена, био је обичај да се носе и зулуфи.²¹⁹

²¹⁹ **Ј. Хаџивасиљевић:** Врањска градска ношња ранијих година, стр. 22 — 25, одељак „Коса“; **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 73, 142 — 196, 199; **Из мога краја,** „Баба Стана“, стр. 109, 117. Упор. **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фол-клор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 173.

II. СЕОСКА НАРОДНА НОШЊА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

За старију епоху, карактеристичан халјетак женске ношње јесте сукнена или клашнена долактица (зубун, Ђурдија), у основи беле боје, ишарана местимично везом, а понајчешће гајтанима, где се катkad јавља као вез само гајтан црне боје. Карактеристичан халјетак женске ношње, својствен становништву Пчиње, Врањског поморавља, Масурице и Польанице, јесте и клашнено гуњче, звано „долама“ или „колија“. За предео Пчињу, као покривач главе код жена јавља се понајчешће шамија, вунена, црвене или катkad и жуте боје. У Врањском поморављу, шамија је зејтињаве боје (затворено зелена боја). У пределу Польаници, била је омиљена и шамија жуте или беле боје.

Дакако, нужно је поменути, да се у ношњи женској, поменутих предела, осећа утицај женске ношње Горње Мораве и Изморника на Косову, Кумановске Пчиње у Македонији и Лесковачке мораве.²²⁰

1. *Власинска мушкина народна ношња.* — У ствари, ова је ношња прежитак дарданске мушкине ношње, с елементима трачког и илирског утицаја. Састоји се од халјетака: беле клашнене чакшире, бела клашнена долама, с црним гајтанима, вунена кошуља, вунени појас, бела велика шубара од јагњеће коже, на ногама пресни опанци.²²¹

2. *Пчињска мушкина народна ношња.* — Пчињска мушкина народна ношња, била је у старије време, веома архаична. Она је почивала на темељима старобалканске илирске — влашке ношње. Сачињена је била од клашња, и то у стариини првенствено од клашња беле боје. За овим се истичу клашњени халјеци од сиве или кестенјасте боје (у већини случајева природна боја вуне). Укращавана је црним гајтанима, домаће израде. У старије време, на глави је ношен фес, а потом шубара, како од јагњеће коже, тако и плетена од црне вунене преће. Ношени су и дугачки сури гуњеви, те цоке или кабанице, кратких рукава, са капуљачом. Ношене су и беле ланене мараме, које су обавијане около кратко ошишане или обријане главе. Около струка опасивао се дугачак појас, или тканица. Ако је појас био нешто веће дужине, звао се „арнавутски појас“. Преко појаса се стављао силав, у који је чуван мањи ножић. Пчињске мушкине чакшире биле су кратке, допирале су до кукова. Ношени су и минтани од клашња, те грубе клашнене колије, са уздигнутим јакама, опшивене модрим гајтанима. На ноге су ношене шарене вунене чарапе и пресни опанци, са врпцама. У току зиме, у опанке су стављани обојци. Као пратећи елементи ношње, биле су и торбе, вунене

²²⁰ **Ј. Цвијић:** Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, стр. XXXI; исти: Балканско полуострво, књ. I, стр. 155; **Р. Т. Николић:** Крајиште и Власина, Насеља, књ. VIII, Београд, 1912, стр. 256, 260 — 261; **М. Б. Милићевић:** Краљевина Србија, стр. 313.

²²¹ **Т. Вукановић:** Етногенеза Јужних Словена. Врање, 1974, стр. 187 — 189.

Сл. 26. Врањанка у свакодневној одећи, са прибором за кафу у руци.
Цртеж акад. сликарa Влад. Тителбаха из 1880. год.

или костретне, те и бисази. До тела је ношена само крађа конопљена кошуља, а чакшире су облачене без доњех гаћа. Сеоску мушку ношњу у Пчињи, шили су абације, понајвише из суседних вароши: Врања и Куманова.²²²

3. Моравска мушки народна ношња. — Сеоско српско становништво Врањског поморавља, у старини, имало је свој посебан тип одевања, укључујући и становништво побрђа Врањске котлине. Трагови тога древног одевања, као презици, у старијих особа, очували су се до данашњих дана. У ствари, ради се о клашњеном оделу кафене боје, од старине украшеног оптоком домаће израде или вуненим свиленим гајтанима занатске, односно индустријске израде. Уз чакшире, ношен је и прслук или јелек, као и гуња, која је била распространјен хаљетак на југу Србије, како код земљорадника, тако

и у сточара и кириција овог подручја. На ногама су ношene вунене чарапе, једнобојне, ређе украшене вуном разнобојном, односно у млађих особа вуницом. Уз то следовали су пресни опанци са обојицима, који су се притезали уз ногу врпцама. Ова ношња, била је заступљена, и у дечјом одевању наведеног подручја.

На концу, и у Срба у Польаници, била је сасвим слична мушки нашња само, у старије време, уместо кафене, била је заступљена понајвише природна сингава боја вуне.

На глави је ношена шубара, око струка тканица или дугачки ткани вунени појас. Било је и ношење феса, као и пешкира, поготову ако се мушки становништво кретало ван своје завичајне регије, чиме се није разликовало од турског сеоског становништва овога подручја. Дакако, помињемо да је мушки становништво у време турске феудалне владавине обичавало у Врањском Поморављу да главу подбријава, као што су то обичавали и Тури.²²³

До тела је ношена конопљена кратка кошуља, која је у млађих била везена на прсима и оковратнику. Чакшире су ношene до тела, без ланених гаћа.

4. Власинска женска народна ношња. — Од стarih времена, ова сеоска народна ношња, представља посебан власински тип женске народне ношње. До тела се носи дугачка бела кошуља, најпре од домаћег, а касније индустријске израде, са великим чипком по дну и око отвора на рукавима. На глави се носи марама, а преко кошуље следује црна хаљина, украшена златовезом, шљокицама и ширитом. Црна вунена хаљина је домаће израде тканица, а украс је индустријска производња. Спереда се везује срмена прегача или кецеља, разнобојна. У раније време на ногама су ношene вунене чарапе и пресни опанци, а касније танке кончане чарапе и кондуре (ципеле). Око струка узани појас, од исте материје као и прегача.

5. Женска народна ношња Врањског поморавља. — Карактеристична одећа женске ношње Врањског поморавља, у стариини је имала ове хаљетке: дугачка конопљена кошуља, за млађе жене везена на прсима и око рукава. Уз то, истиче се хаљетак цубе од црног клашња, без рукава. Старије жене су носиле футу затвореније боје, а преко ње запаску (тканица у виду прегаче — кецеља). Младе жене су носиле „алену“ футу. Невестинска капа је била посебно урађена, од танке тканице, првобитно домаће радиности, а касније индустријска тканица црне боје, а звала се „фереџа“, теме капе је било од црвеног клашња или чохе. Около се везивала коса. Док „не роди дете“, „снашака“ је носила на глави „фереџу“ — невестинску

²²² Р. Т. Николић: Врањска Пчиња. СЕЗб. књ. V. Београд, 1903, стр. 157 — 158; Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија I. Београд, 1909, стр. 259 — 267; М. С. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња, стр. 47 — 49; Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 174.

²²³ Упор. С. Л. Поповић: Путовање по Новој Србији. Београд, 1950. стр. 474. М. С. Филиповић: Белешке о сеоској ношњи у Врањском поморављу. Гласник Етн. м. у Београду, књ. 22 — 23 (1960), стр. 162 — 166.

Сл. 27. Старовременска врањска српска градска женска ношња (девојка и жена), из друге половине XIX в. (Цртеж према фот. из 1891. год.)

капу. Од накита, главнину је чинио накит од перли урађен — „манистре“, како на прсима, око врата, тако и на рукама. Под грлом се носила „жута игла“ са парицама поткићена. Старије жене су носиле на кајишу или појасу окачену бритву на ланцу. Дакако, вредна је помена и клашнена колија (туњ), од кафеног или сивог односно црног клашна, украсена гајтанима домаће израде, или свиленим гајтанима куповне израде. Било је у старијих жена и других вунених фута, изатканих од разнобројне потке; као и шарени или целих урађених од свиле домаће израде. И те фути су имале оптоку од гај-

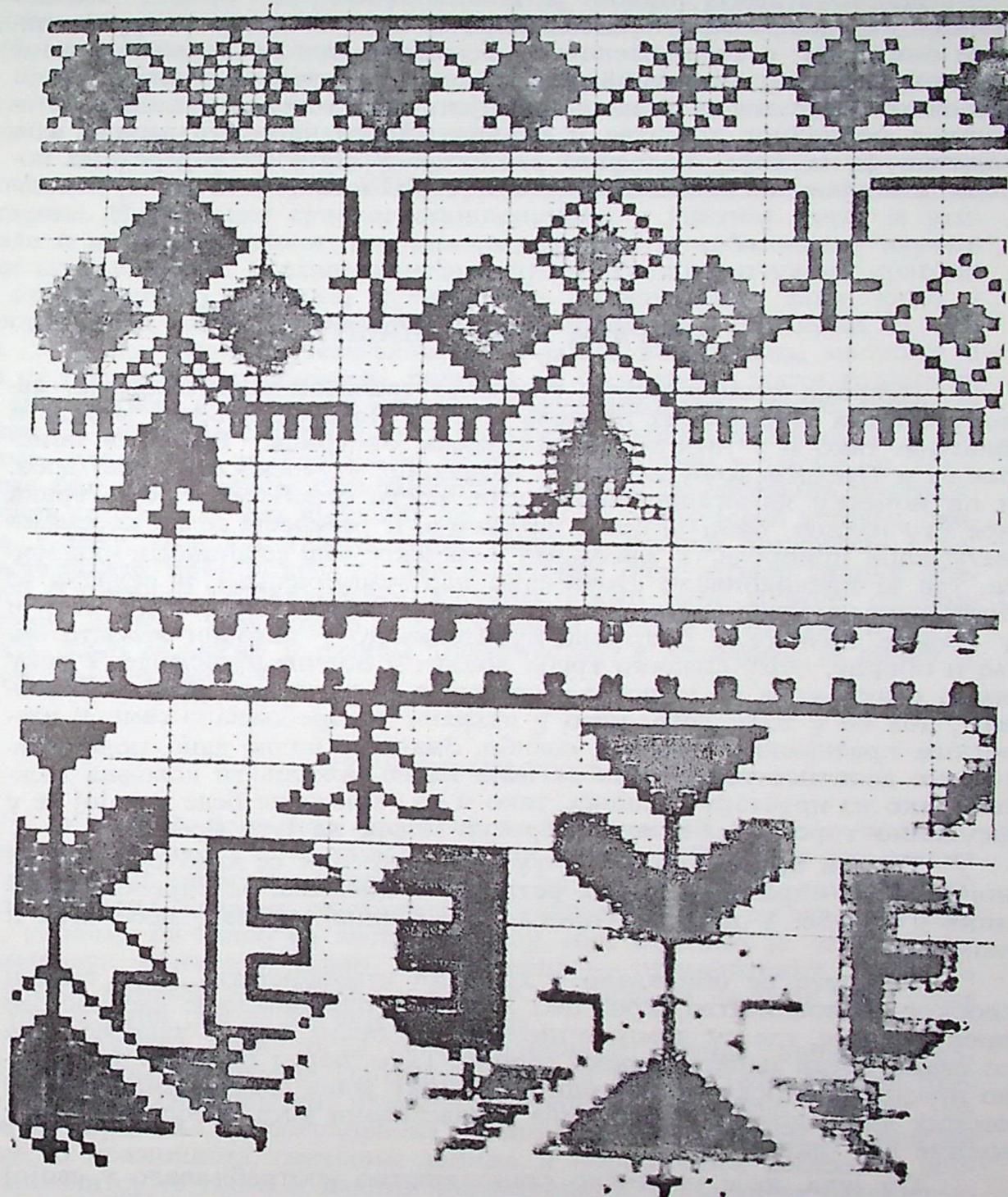
тана. Било је и фистана или антерија, од клашна, дугих до колена, окићених свиленим китама, а биле су налик на „џубе“. Ту и тамо, било је ових хаљетака очуваних и до 1878. године, када је Врањско поморавље ослобођено од Турака. Зими се носио клашнени бојлек, од ослобођења од Турака, замењен је углавном бојлеком од памука. На глави је ношена бела или жута шамија (марама), а на ногама вунене чарапе и пресни опанци. Около струка опасиван је вунени појас, обилато украшен тканим шарама, понајчешће црвене или црне боје.

6. *Женска народна ношња из Пољанице.* — У старини, сасвим је била слична женској народној ношњи Врањског поморавља. У старини је важан хаљетак био долактица, која је изобичајена. Конопљена кошуља, дугачка, имала је у старини вез на прсима, што је изобичајено. Преко кошуље ношен је сукнени или клашнени јелек, те колија клашнена. Дугачка фута, која се преклапала, те вунени појас, ткани; на глави је ношена марама, беле или жуте боје; на ногама вунене плетене чарапе и пресни опанци, са врпцама. Накит, понајвише од сребра.

7. *Женска пчињска народна ношња.* — Припада културном кругу женске народне ношње Врањског поморавља. Конопљена дугачка женска кошуља, у старини је била везана на прсима и рукавима. Младе жене, обавезно су носиле футе светле црвене боје, по чemu су се разликовале од удатих старица и девојака, уз остале карактеристике које су одвајале жене по добу узраста. Фута је била украшена оптоком — гајтанима домаће израде, у богатијих родова, укращавање је обављано свиленим гајтанима домаће занатске или индустријске израде. Дуге футе су исто биле од две струке. На глави се носила обавезно црвена вунена или жута вунена марама са ресама, по ивици украшена цветићима, гранама. Главнина накита је била од сребра и ситних перли, домаће израде, како за прса, врат, тако и уши и руке. Уз прслук, ношена је и колија сукнена, те бојлек вунени, вунени појас, чија је једна половина богато украшена разноврсним шарама, понајчешће геометријског облика. На ногама су ношene разнобојне вунене чарапе и пресни опанци.²²⁴

8. *Кривофејска женска народна ношња.* — Припада културном кругу старобалканске влашке ношње, од клашна, са краћим рукавима, фистана или антерије, од ваљаног клашна или чохе; украшена разнобојним гајтанима и срмом. Овај хаљетак има сличности са власинским истоименим хаљетком, који је без рукава, а старобалканског је порекла. Кривофејска женска народна ношња, има овај карактеристични хаљетак, а он сеже надаље до Босиљграда, са малим варијацијама. Појас и прегача су сасвим слични као код власинске женске ношње, те и кошуља, марама, чарапе и опанци.

²²⁴ Упор. **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња. Београд, 1955., стр. 47 — 49; **С. Л. Поповић:** Путовање по Новој Србији, стр. 522, 524; **М. С. Филиповић:** Белешке о сеоској ношњи у Врањском поморављу. Гл. Етн. м. књ. 22 — 23, стр. 166 — 169.

Сл. 28. Српски вез са ручника из околине Врања. Цртеж акад. сликара Влад. Тетелбаха из 1900. год.

На овом месту, нужно је констатовати, да бројни хаљеци женске народне сеоске ношње врањског гравитационог подручја, налазе аналогију у средњовековној феудалној српско — македонској ношњи феудалних повлашћених сталежа, властеле и владара, која пак води своје порекло из византијске средњовековне ношње, стапешког феудалног друштва и владара. То се нарочито запажа код хаљетка фута, којој налазимо аналогије у фути на портретима породице Паскач из манастира Псаче, из XIV века.

VI

ИСХРАНА СТАНОВНИШТВА

Исхрана становништва врањског гравитационог подручја, као у селима планинских предела Пчиње, Пољанице, Бесне кобиле и Власине тако и у низинским крајевима Масурице. Врањског поморавља и Прешевско-бујановачке Моравице, у турско феудално доба, и на почетку капиталистичке епохе, после ослобођења од Турака пре сто година, била је веома архаична, и темељила се на коренима натуралне привреде. У насељима висинског или планинског подручја, где је превлађивало сточарство над земљорадњом, и исхрана је била усредсређена више на коришћење млечних производа, док је у селима низинског подручја, превлађивало у ис храни зељасто биље и поврће, чemu свакако треба додати и млечне производе. У току зиме, свака кућа је, углавном, спремала пастрму од „рањенице свиње“, док се у току лета, месо у ис храни употребљавало само у изузетним празницима, слави и свадби. Значи, у радне дане, пољопривредних делатности, ис храни се није могла поклањати довольна пажња, како из прастарих навика, тако и из економске беде у којој је у феудално турско доба живео српски сељак на југу Србије.

Главна храна био је кукурузни хлеб; док се хлеб од пшеничног брашна спремао у веома ретким случајевима, за одређене празнике и свадбе. У ис храни, преко целе године, превагу носе лук и паприка.

Као што се обичноvalо у градског становништва, исто тако и сеоског становништва, кроз цео XIX век, одржавало је све постове преко године, где су доминантне четворо поста, а исто тако постила се свака среда и петак преко године. Тако, поред поста за заветоване празнике, сеоско становништво, у току једне године, имало је 216 посних дана, док на мрсне дане и заветовани пост преостаје у току године 149 дана.

Од јела, које је сеоско становништво употребљавало у својој ис храни, вредно је поменути следећа: купус, тарана, чорба од семенки од тикве, прази лук, маџун (од слатког вина и тикве печенке), боза, паприка (свежа, сува и кисела, те туцана), скроб, зелени патлиџан (црвени се бацао), чорба од печурки, у црепуљу печена речна

риба, разне врсте попареница, зељаника, баница (пита) и на крају палачинке. Ове су се пекле на ужареном сачу, а филоване са „лучаним водом“ (туцан лук, со и вода).

Од пића ваља поменути, уз наведену модевину, ракију и вино, што се нарочито употребљавало о породичним свечаностима и сеоским и општим религијским празницима.

Исхрана српског становништва у старом врањском друштву, почивала је на патријархалним градским навикама, наслеђеним из старине. На исхрану српског становништва, у знатној мери је утицала и исхрана влашког, цинцарског, турског и арбанашког варошког становништва. О томе, између осталог, сведоче очувани трагови у старовремској врањској кухињи, све до данашњег дана, како у врстама јела, тако и у њиховом начину спремања и називима. И, свата „врањска кухиња“, темељила се на јаким запршкама, масноћи и да су прељута. Као обавезно, постила су се четворо поста годишње, и свака среда и петак, уз остале мање заветоване посте, односно дане. За зимницу, спремала се у врчвама и кацама паприка, и у кацама купус, који је као кисео купус, уз паприку и пасуль, у току зиме био главна храна становништва. За зиму се спремала пастрма, гојила се у обору или куповала на пијаци у позну јесен угојена свиња. У току лета, као главна храна били су млечни производи и зељасте биљке, међу којима су лук и паприка опет играли главну превагу у ис храни становништва. Уз ориз, преко целе године, о празничним данима, коришћено је у ис храни и месо, а исто тако и речна риба. Хлеб се месио у сваком домаћинству, а углавном је печен у градским пекарама.²²⁵

ГОСТОПРИМСТВО

У старом врањском друштву, гостопримство је било особито развијено и њему се поклањала знатна пажња. Госту је указивана пажња, како увођењем истога у кућу, гостинску одјају, тако и приликом седења, када му се стављао пресавијен јастук да на њега седне, уколико би седео на застртом поду, или пак ако је одлазио на миндерлук, обично је седео подавијених — прекрштених ногу; а обућа се изувала при уласку у кућу. Сматрало се да није ред, када је гост у кући „да се не чује разговор“.

У турско доба, гости су послуживани: медом, шећером, кафом, ракијом или вином. Од ослобођења од Турака 1878. године, преко дошљака службеника, у врањско градско друштво увлачи се обичај спремања и послуживања куваним слатким воћем, са чашом воде. О празницима, свечаним данима и породичним весељима, послуживали су се гости и разним посластицама, понајвише оријенталног порекла: баклава, татлија, гурабије.

²²⁵ Б. Станковић: Нечиста крв, стр. 17; Ташана, стр. 139; упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 156 — 157.

У ритуалним обредима, гостима се спремао и обед, обично „велика вечера“. За ускршње празнике, као обавезан подарак госту, следовало је црвено ускршње јаје. Старијем госту, млађи укућани уз поздрав целивају руку.²²⁶

ЗДРАВСТВЕНЕ И ХИГИЈЕНСКЕ ПРИЛИКЕ

Приликом ослобођења од Турака врањског подручја (1878), здравствене и хигијенске прилике, како у вароши Врању, тако и у сеоским насељима и бањском лечилишту Врањска Бања, биле су веома лоше. Поред нехигијенских објеката, било је рђаво стање опште хигијене. У самој вароши Врању, нарочито су биле нехигијенске градске чесме и јупште мрежа градског водовода, који је прпљен из градских река и речица. Кроз град су текли и бројни јазови, који су често били и нечисти, јер се њима спирала градска нечистоћа. Врањска Бања и њена лековита вода, у ствари су били обична прљава калужа. У градским кућама, поред бројних „ћенефа“, у двориштима, било је и варошских купатила,,хамамцика“, штала, ћубришта, градских ханова са ћубриштима.²²⁷

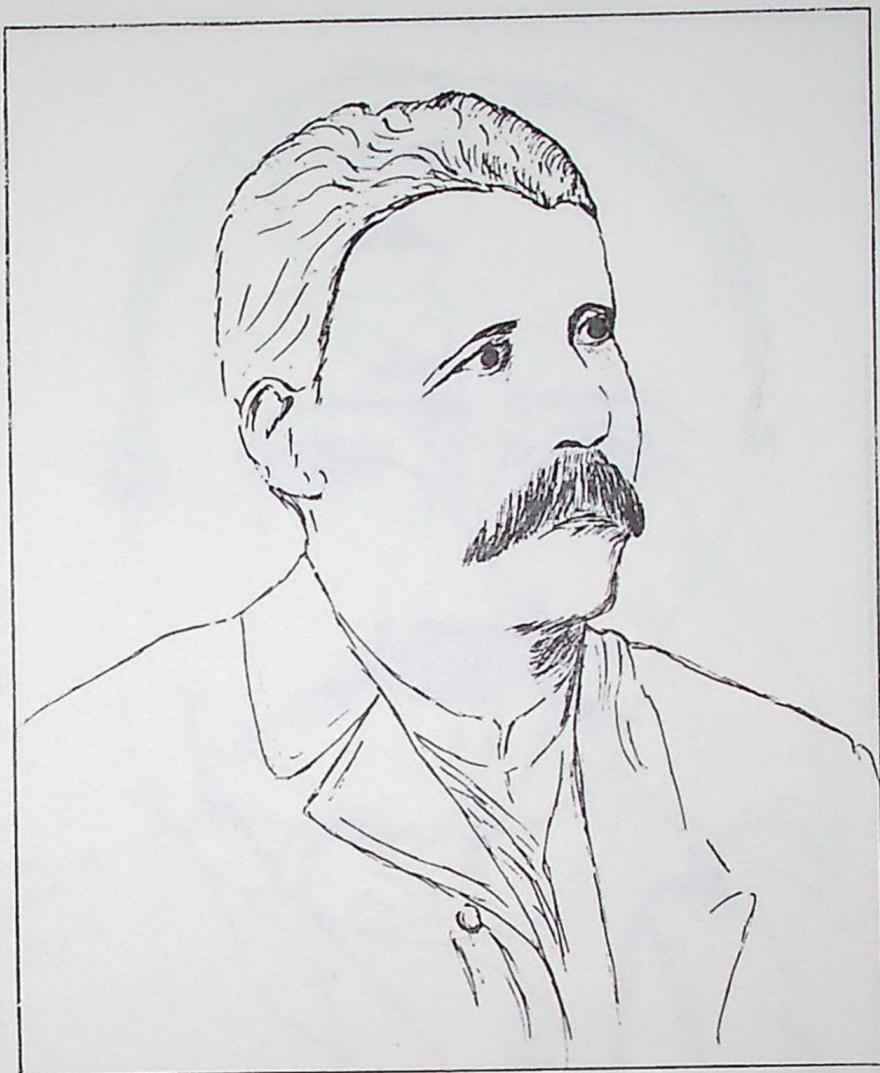
У турско феудално доба у XIX веку, у Врању су постојали народни видари, грчке етничке припадности. Од њих је научио видарску вештину и врањски Србин Мика Стошић, који је делао у врањском крају, као чувен видар у првој половини XIX века, све до своје смрти у Цариграду 1854. год. Видарство у Врању је наставио син Мике Стошића Димитрије. Његов брат Зафир, имао је трговачку радњу, у којој је продавао и извесне готове лекове. Димитрије, звани „хећим Димитраћ“, извршио је самоубиство 1865. год. Тих година је у Врању почeo да ради као медицински стручњак Наум Марков, лекарски помоћник из неке цариградске медицинске школе. Наум Марковић, „доктор и апотекар“, дошао је у Врање 1862. године, и отворио је лекарску ординацију и апотеку. Родом је био из Цариграда, а пореклом из околине Трна у Бугарској. Оба врањска лечника — видара Димитрије Михаиловић и Наум Марковић, међусобно су сарађивали и били другови и пријатели. Када је јануара месеца 1878. год. Врање ослобођено од Турака, Наум Марковић је своју апотеку предао српском апотекару Јанковићу, а као веома богат човек, повукао се у приватан живот.²²⁸

Први медицински стручњак са факултетском спремом, био је у Врању др Антанас Кујас, рођен 1845. год. у северној Грчкој. Медицину је завршио на атинском медицинском факултету 1875. год., а у Врање је дошао да службује као лекар 1877. године јануара месе-

²²⁶ Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 148 — 149.

²²⁷ В. Николић — Стојанчевић: Лесковац и ослобођени предели, стр. 64.

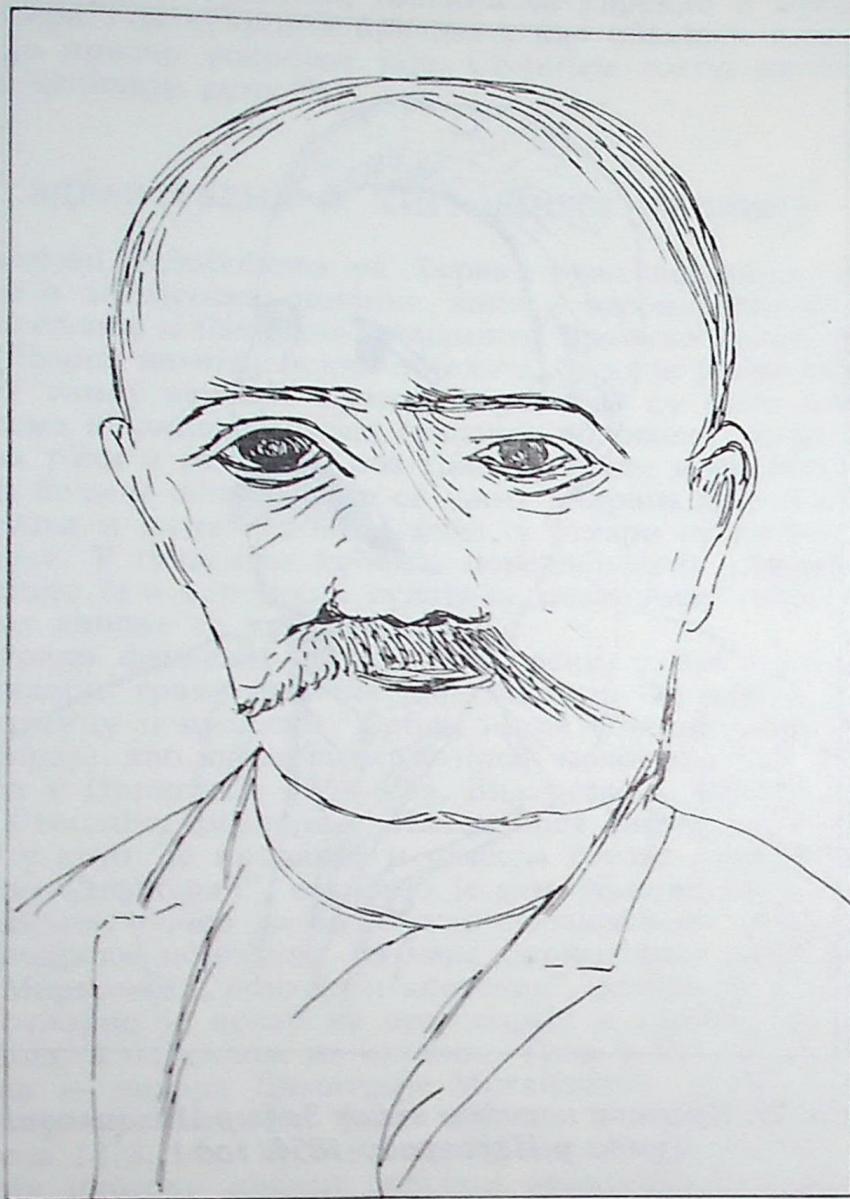
²²⁸ Д. Михаиловић: Прилози из здравствене културе Врања и његове околине. Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 191 — 195.

*Сл. 29. Врањски народни видар Зафир Михаиловић
(умро у Цариграду 1854. год.)*

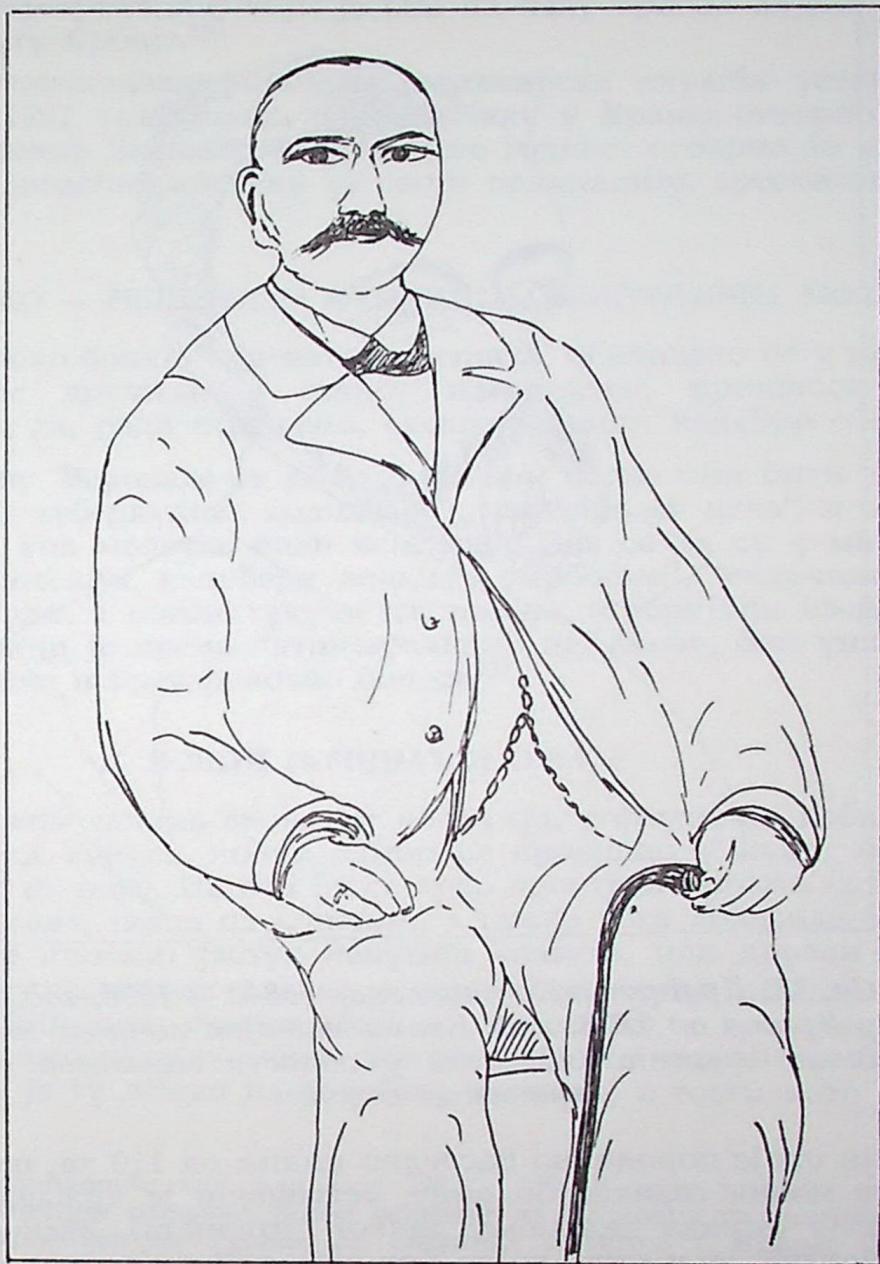
ца, годину дана пре ослобођења Врања од Турака. Крајем 1878. год. др А. Кујас се вратио у Врање, где је наредне три године био приватни и хонорарни општински лекар. Три године касније, примио је службено место спрског лекара у Владичином Хану. Затим је 1. маја 1881. год. постављен за контрактуалног лекара среза польаничког; 27. октобра 1882. год. постављен је за лекара среза пчињског са седиштем у Врању, на томе послу остао је до 30 октобра 1884. год., када одлази у војну санитетску службу у Ивањицу.²²⁹

²²⁹ Д. Михаиловић: нав. рад, стр. 195 — 197.

Сл. 30. Наум Марковић, фелишер (1825 — 1902. год.) у Врању од 1862. год.

За време српско-турског рата 1877 — 1878. год. Врање је добило прву болницу, коју су основале турске војне власти, сместивши је у онда најлепшој згради у Врању, званој Сулејман-бегов сарај, по којој се данас тај крај Врања зове „Сараини“. Након ослобођења Врања од Турака 1878. год. у истој згради је основана српска војна болница. Године 1879. у Врању је основана мала војна гарнизонска болница, којом је управљао војни лекар др Липков, пореклом Польак. У сарају Сулејман-беговом, отворена је тада окружна болница,

Сл. 31. Др Антанас Кујас, лекар (1845 — 1903. год.), у Врању од 1877. год. Једна од најзначајнијих личности задњих деценија XIX века у врањском подручју.

а њено отварање извршио је др Фрања Копша, који је истодобно био окружни физикус.

Беговски сарај није био погодан за болничку зграду у стром Врању, па је новоименовани окружни физикус др Ф. Копша, продао

Сл. 32. Др Фрањо Копша, лекар (1840 — 1898. год.), у Врању од 1878. год. Веома значајна личност за-њих деценија XIX века у области здравства у врањском округу.

у Словенији своје породично наследно имање од 110 ха, па је у Врању од тога новца сазидао болницу, уступивши је држави за минималну кирију (зграда данашњег Ђачког интерната). Заслугом др Ф. Копше основана је и прва војна болница у Врању, у згради Сулејман — беговог сараја. Значи, др Ф. Копша, после демобилизације 1879. године, постаје окружни физикус и истодобно управник окружне болнице. Болница је имала амбуланту и оделења са 40 болничких лежаја.

Др Ф. Кошпа је рођен 4. фебруара 1840. год. у Велд — Алтену (Штајерска). Гимназију је учио у Љубљани, Горици и Трсту; а у Бечу је завршио медецински факултет. У фебруару 1875. год. дошао је у Србију, за српског лекара у Крупњу. Крајем 1877. год. др Ф. Кошпа се налазио у српској војци као војни лекар, и то у јединицама

генерала Белимарковића, који је био на челу српске војске која се борила на југу Србије.²³⁰

Прва висококвалификована апотекарска служба установљена је у Врању 1882. год. Значи, прву апотеку у Врању отворио је београдски апотекар Велимир Карић. Исте године, отворио је у Владичином Хану помоћну апотеку уз своју ординацију, срески лекар др А. Кујас.²³¹

1. МАБИЈСКО — РЕЛИГИЈСКА ФУНКЦИЈА СВЕШТЕНИЧКЕ МОЛИТВЕ

Када неко болује или пати од страха, обичавало се у врањског патријахалног друштва у старој историјској прошлости, кроз цео XIX век, да, ради исцељења, свештеник или калуђер оболеломе очита молитву. Веровало се да ће болесник после тога бити исцељен. Болеснике од туберкулозе, водили су „тражећи му лека“ и по манастира, да би код молитве били исцељени. Зна се да су у манастиру Прохору Пчињском, калуђери лечили „умоболне“, облачили их у дугачке кошуље, а потом тукући их, везане, истерујући из њих „нечастивога“, који је према патријархалном веровању, био ушао у болесника, а тиме и преузроковао болест.²³²

2. НОЋНИ ПОЧИНАК И ОДМОР

У српским селима врањског подручја, у феудално доба, све до ослобођења од Турака, ноћни одмор се проводио у кући, на постельји простртој на поду. На под би се прво прострла рогожа (асура), па преко ње поњава, ткана од конопље, а преко тога долазила је черга. Под главу се стављао јастук напуњен сламом, или дрвени трупац, преко кога је настирана поњава и черга. Сва кутња обитељ спавала је у истој одаји, али: старци „башка“, (посебно), а исто тако жена, муж и деца спавали су посебно, синови оделито; ако је био болесник у кући, и он је ту лежао на посебној постельји; а гости исто тако су

²³⁰ Д. Михаиловић: нав. рад, стр. 198 — 199. У току јануара, и то 25. изгледа да су четири одељења Војне болнице из Лесковца премештена у Владичин Хан (ослобођен од Турака 23. јануара), а затим у Врање. Затим, 10. фебруара два одељења су враћена у Лесковац. — Р. Требјешанин: Лесковац после ослобођења 1877. год. — Лесковачки зборник, књ. XVIII, стр. 285.

²³¹ Д. Михаиловић: нав. рад, стр. 201; Вида Стојанчевић: Прва санитетска служба и здравствене прилике у ослобођеним крајевима 1877/78. године. — Зборник радова XXI састанака Научног друштва за историју здравствене културе Југославије. Ниш, 1971.

²³² Б. Станковић: Из мoga краја, „Гугутка“, стр. 21; Из мог краја, „Јовча“, стр. 175; Нечиста крв, стр. 20; Божји људи, „Марко“, стр. 337. Упореди Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 223 — 224.

нежали у истој одаји са члановима домаћинства, али на посебној постели.

За Божић и Ускрс, стари који су одлазили у цркву, купали су се остали чланови домаћинства не.

У селима поред река, лети се купало сваке недеље у реци.

Породиља се порађала лети у ћерани, а зими у кући, али су за време њеног порођаја, сви чланови домаћинства истеривани из куће. И породиља је лежала у кући, на оделитој постели.

За време ноћног почника, сељаци нису свлачили дневну одећу, већ би у њој и спавали. Лети се и нису обували, а зими су се обували и скидали су своју обућу, стављајући је да се поред огња у току ноћи осуши, да би је сутрадан суву обули. Капа се остављала на глави за време спавања или се скидала и стављала поред узглавља, односно испод главе. У летње доба, спавало се где било у дворишту, санкама, колима, у слами, сену и томе слично.

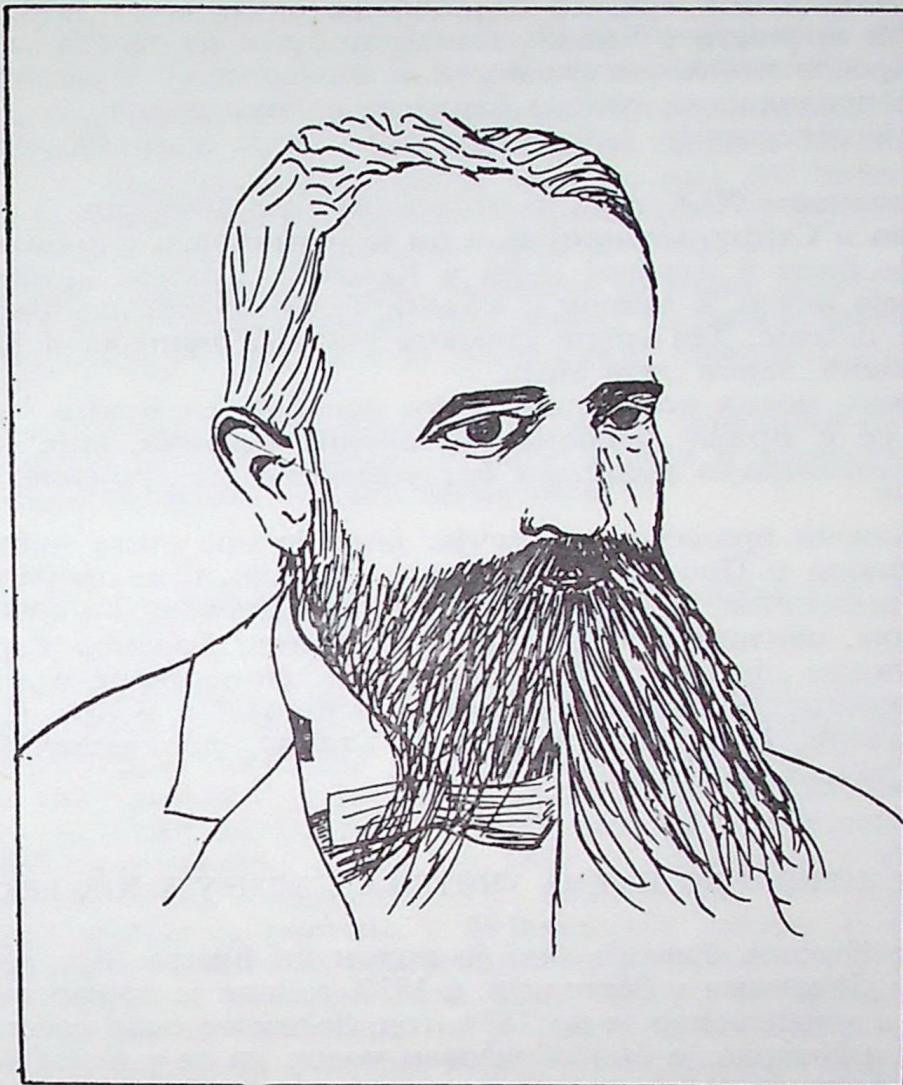
VII

ПРОСВЕТА И ШКОЛСТВО У XIX ВЕКУ, ДО ОСЛОБОДЕЊА ОД ТУРАКА (1878. ГОД.)

Просвета и школство врањског подручја у турско феудално доба у XIX веку, до ослобођења од Турака 1878. године, неколико пута су парцијално проучавали. Један целовит преглед изискује посебна и систематска изучавања, што ће културни историчари свакако и посебно истражити и проучавати. На овом месту, дајемо сумаран преглед тих појава, ради целовитости проблема о коме расправљамо, а то је Врање пре сто година.

У раздобљу 1820. до 1830. године, у Врању је био учитељ Мартирије Хиландарац. Он је у Врање дошао из манастира Св. Прохора Пчињског. Затим, од 1831. до 1834. године, учитељовао је у Врању поп Никола Ристић — Плочноке. Он је у ствари био ученик поменутог М. Хиландарца; а у Врању је уживао у своје време велики углед, тако да је и једна врањска махала, једно време, носила његово име. Године 1835. изгледа да је дошао за врањског учитеља Анђелко Цветановић. То је била значајна личност у врањском подручју у XIX веку. Тако, 1860. год. Цветановић је био наименован за арихерејског намесника, а године 1870. пришао је бугарском егзархату.

После Николе Ристића, водећи и главни учитељ у Врању био је Анђелко Цветановић, који је водио порекло из Самокова у Бугарској. У Врање га је довео 1834. године за учитеља познати Врањанац Михајло Хаџиристић — Погачаревић. Вредно је помена, да је А. Цветановић био препоручен из Србије за учитеља у Врању. Изводио је наставу по србијанској школској методи, која се у то доба темељила на методологији војвођанске српске наставе. Касније, овај вредни врањски трудбеник у образовању младих врањских нараш-

Сл. 33. Б. Ничић, први директор гимназије у Врању од 1881. до 1887. год.

тая, одлази у Скопље, односно Власотинце да учитељује. У Врању је учитељовао од 1834. до 1855. године, а часловачка школа коју је предавао, темељила се на ондашњем модерном српском наставом.

Из наведене епохе помињемо и врањске учитеље Пешу Димитријевића — Дабара (братство Дабарци су врањски старијици) и Манасије Борђевић, а затим Стојанче Бунушевче. Половином XIX века (1849) у Врању је учитељовао и Стојан Костов, припадник бугарске народности.

Кроз цео XIX век, до ослобођења од Турака 1878. године, школство и просвета у Врању, темељили су се на чврсто засниваним српским просветитељским схваташтима и васпитању, у духу народних потреба и прадедовске српске баштине и коме правцу су гредиле и све касније генерације, одбацијући све што је егзархијско и бугарашко.

Половином XIX века, и то од 1843. до 1849. год. у Врању је учитељовао и Стојко Станкијин, а он је учитељовао у приватној школи, која је била у његовој кући у Ковачкој махали. Затим, учитељ Риста Врана, имао је школу у махали Тулбе, у близини Белог моста и Крстатае цамије. Тој групи српских учитеља припада и Димитрије поп Јовановић, завни „поп Мита“.

У току неких десет година пре ослобођења Врања од Турака, изређало се у Врању неколико бугарских учитеља, које је убацио егзархат, потпомаган извесним бугарофилски настројеним турским властима.²³³

У селима врањског подручја, било је пре свега чувена манастирска школа у Прохору Пчињском. Свакако, томе треба додати и школу у варошици Преображењу, где су напоредо са српским становништвом, обитавали и Цинцари. У селима: Големом Селу и Жапском, основне школе су исто тако посталае и припадале су групи школа манастирског типа. Ту спадају и школе: у Буштрању, Светој Петки, Ослару, Клиновцу, Козодолу, Старцу, Давидовцу, Кошарну, Собини, Градњи, Власини.²³⁴

1. НЕКОЛИКО ИМЕНА УЧИТЕЉА У ВРАЊУ У XIX ВЕКУ

Поп Никола Ристић, био је родом из Врања. Школовао се у манастиру Дечанима у Метохији, а 1830. године је дошао за учитеља у Врању; а учитељовао је до 1834. год. Затим се одао свештеничком позиву. Поп Никола је био образован човек, да се у недостатку књига бавио преписивањем, и да је оставио знатан број рецепата из народне медицине, писаним врањским говорним језиком. Поп Неша, из манастира Прохора Пчињског, био је угледна личност свога вре-

²³³ **Јов. Хаџивасиљевић:** Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. Београд, 1928, стр. 61 — 65; ГНЧ. књ. XV, стр. 154; **А. Иширковъ:** Западнитѣ краища.. стр. CXX; Градъ Враня стр. 14; **Чилингировъ:** Поморавия, стр. 110. Градъ Враня и вранско — културно географски и исторически бележки. София 1918, 14; **Б. Трајковић — З. Михајловић:** Школство у врањском крају од почетка XIX века до 1940. г. Врање, 1970, стр. 15 — 32, са овом проблематиком: **П. Просветне прилике у врањском крају у XIX веку, са овом садржином:** 1. Школство и просвета од почетка XIX века до 1878. године; 2. Часловачке школе у Врању; 3. Манастирске школе у околини Врања; 4. Народне школе и појава бугарског егзархата.

²³⁴ **Ј. Хаџивасиљевић:** Просветне и политичке прилике, стр. 73; **Ј. Хаџивасиљевић:** Свети Прохор Пчињски и њихов манастир. — ГНЧ. књ. XX. Београд, 1900, стр. 116; **исти:** Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд, 1928, стр. 72 — 73.

мена. Обновио је манастир, неке објекте доградио и обновио је манастирску библиотеку; вршио је одређену културну и националну мисију на југу Србије. Родом је био из поморавског села Кршевице.

Познати просветни радник Милојко Веселиновић, био је учитељ у Врању од септембра 1872. до априла месеца 1875. године. У првој години службовања у Врању, имао је око 200 ћака у школи, а каснијих година и око 300. Знатан број књига из Србије, долазио је и ширен даље у Врању преко овог вредног учитеља.

Михаил Христович — Погачаревић је имао богату библиотеку. Од књига из те библиотеке помињеме: „Пејчиновићево „Огледало“, и „Утјешеније грешним“; те „Описаније“ двадесет светогорских манастира.

Књиге са југа, из Македоније и Грчке, доносили су у Врање, између осталих и познати врањски велетрговци и чорбације: Борђија Џика, Јова Коџашија и Таса Милутинче.²³⁵

2. КУЛТУРНО—ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У БУЈАНОВЦУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Поред наведених података, у могућности смо да сагледамо културно-просветне прилике и у Бујановцу, на домаку Врања. Наиме, основна школа постојала је у Бујановцу од 1847. године. Први учитељ у овој школи био је Риста Стошић из с. Жбевца, врањско гравитационо подручје. Од 1854 — 1859. год. ту је учитељовао Јован Цветковић, из с. Биљаче. Затим, од 1859 — 1861. год. у овој школи је учитељовао Спаса Јовановић, из с. Божињевца. Од 1861. до 1863. год. поново долази за учитеља у бујановачку школу Ј. Цветковић. Он је снабдевао ученике са уџбеницима из Београда, са којим је одржавао просветно — културне везе. Због тога га је врањски Мидхад — паша проторао из Бујановца, те је Цветковић отишао у Ниш. На његово место долази за учитеља Борђе Лапардински, али је и њему био онемогућен просветитељско — образовни рад. Тако је школа остала без учитеља све до 1870. године, када долази за учитеља Риста Поповић, који је у овој школи био учитељ дуги низ година. У 1873. год. школа је имала 23 ученика, учитељ је пак примао годишње 1500 гроша, односно 300 динара, или око два златна дуката месечно. За постојање и одржавање школе старали су се бујановачки Срби, међу којима су се истицали: Стојко Медар, Стојиљко Џавеља, Цветко

²³⁵ **Х. Поленаковиќ:** Страници од македонска книжевност. Скопје, 1952, стр. 111; **Јов. Хаџивасильевић:** Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд, 1928, стр. 163; **К. Џамбазовски:** Културно — општествене врски на Македонците со Србија во текот на XIX век. Скопје

Б. Цветковић: Неки аспекти друштвено — културних веза Врања са развијеним јужноморавским градовима и Солуном у XIX веку. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр 127 — 129.

Дурак и бујановачки парох поп Стоилко. За овим, дејствујећем бугарске егзархијске пропаганде из Врања, школа је затворена, да буде поново отворена тек 1891. године.²³⁶

3. ИМЕНА НЕКОЛИЦИНЕ ЗНАМЕНТИХ ВРАЊАНАЦА РОБЕНИХ У ДОБА ТУРСКЕ ФЕУДАЛНЕ ЕПОХЕ

Пред крај турске феудалне владавине на југу Србије, пада и рођење неколицине знаменитих Врањанаца. Они су истодобно били истакнути ствараоци српског културног стваралаштва и науке. Ево њихових имена: 1. *Влајинац Милан* (1877 — 1964.), који је дао веома значајан допринос српској науци, а нарочито етнографији 2. *Јовановић Коста* (1875 — 1930. год.), познати трудбеник социјал — демократије у Србији крајем XIX и почетком XX века. 3. *Николић Риста* (1877 — 1917. год.), чији је антропогеографски истраживачки рад на југу Србије био особито плодан и значајан. 4. *Станковић Бора* (1876 — 1927. год.), најзначајнија личност у српској реалистичној књижевности, који је својим књижевним стваралаштвом пренео славу свога родног Врања широм Европе. 5. *Хаџивасиљевић Јован* (1868 — 1945.), плодоносни историјско — етнографски списатељ из проблематике културне баштине југа Србије.²³⁷

КУЛТУРНО — ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ВРАЊСКОМ ГРАВИТАЦИОНОМ ПОДРУЧЈУ ПОСЛЕ ОСЛОБОДЕЊА ОД ТУРАКА

Културно — просветне прилике у Врању и околини у XIX веку, темеље се с једне стране на наслеђу древне балканске културе, а затим ширењу исте преко манастира Прохора Пчињског, који се налазио у Врањској пчињи на југу Србије. Напоредо с тим, доспевају је вишеструка културно-просветна активност у Врање и њено сеоско подручје, у поменуто доба, из разних крајева балканских земаља, па чак и шире европске заједнице, а нарочито Русије. Спајања и прожимања, културно-просветних утицаја, на југу Србије, у Срба и Влаха овога подручја, била су с једне стране из косовских предела, а с друге стране из Македоније. Било је, свакако, и културно-просветних тековина убациваних из Србије и Бугарске. То се нарочито запажа од шесетих година XIX века.

Културно-просветне везе са Косовом, ишли су углавном преко Гњилана, повезујући се са Призреном и Дечанима, а и са осталим

²³⁶ Т. П. Вукановић: Бујановац. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 96; Б. Трајковић — З. Михајловић: нав. дело, стр. 17 — 19.

²³⁷ Р. Симоновић: Људи и дела. Врање, 1968, стр. 26 — 41, 50 — 52; М. Радовановић: Антропогеографски и етнографски рад Ристе Николића. Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 488 — 493; иста: Допринос Милана Влајинца етнографији и фолклору. Врањски гласник, књ. V. (1969), стр. 391 — 396.

косовским културним центрима XIX века. Културно-просветне везе са Македонијом, биле су непрекидне, почев од 20 година, када је обављена изградња собинске цркве, коју су живописали македонски зографи из кичевског краја. Шесетих година, те везе су биле нарочито развијене, када македонски неимари зидају у Врању цркву Св. Тројице, а потом је сликају македонски зографи на челу са истакнутим зографом Дичом, из области Река у Македонији.

Везе југа Србије, односно вароши Врања и села врањске околине, са књигом и књижарством из Солуна, нарочито штампаних у солунској штампарији 1839. год. била је запажана. То се види из обилатог броја имена претплатника: попова, трговаца, занатлија, њих 30 на броју.²³⁸

1. ВРАЊСКО ПОДРУЧЈЕ

Врањско гравитационо подручје, ослобођено је од Турака, углавном, у јануару месецу 1878. године. Том приликом, културно-просветне прилике, имале су, приближно речено, следеће стање. Наиме, у Врању је постојало неколико школа: мушки и женски турска школа, у којима је учитељ био хода. Поред тога, постојала је и српска школа, у којој је био учитељ „Манасије поп Стошић“. У с. Власини био је учитељ Димитрије Станковић, ћак „бугарске школе“. У Масурици, постојала је турска школа, у којој је учитељ био хода. Исто тако, у с. Алакинцу, постојала је турска школа, у којој је био учитељ хода. У Сурдулици, постојала је турска школа, али је након ослобођења од Турака, била затворена. У с. Житорађу, постојала је турска школа, у којој је био учитељ хода. У с. Прекодолцу, била је исто тако турска школа, али после ослобођења је затворена. У с. Јелашници, постојала је турска школа, у којој је био учитељ хода. И Бујановац је имао турску школу, где је учитељ био хода.

У ствари, приликом ослобођења врањског гравитационог подручја, постојало је у врањској околини свега пет српских школа, и то у: Врањи, Власини, Градњи, Кунову и Стубли. Изгледа, у турско феудално доба у XIX веку, српске школе да је издржавала дотична црквена општина, а у „нужди и грађани прирезом“. Тако, зна се да је школу у с. Кукову, издржавала црквена општина, док су „све остale школе издржавали ђачки родитељи“.

На тражење министра просвете и црквених дела Кнежевине Србије, од 10. маја 1878. године, начелник округа врањског поднео

²³⁸ **Х. Поленаковић:** Страница од македонска књижевност. Скопје 1952, стр. 13 — 115; **Б. Ћветковић:** Неки аспекти друштвено — културних веза Врања са развијенијим јужномакедонским градовима и Солуном у XIX веку. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 123 — 127; **Б. Трајковић — З. Михајловић:** нав. дело, стр. 33 — 45, одељак 1. Организовање просвете и школства после ослобођења од Турака.

је извештај 7. јуна 1878. године, о стању школства и просветним приликама у овом округу. Ту се између осталог каже, у погледу поменутих школа турске етничке припадности, да су од њих затворене: женска у Врањи, Сурдулици и Прекодолцу, док су остале и надаље радиле. За Алакинце је ангажован учитељ, а са ходама као наставним особљем, општине су биле задовољне.

У Врању је поред тога постојала и бугарска школа, али је она престала да ради у току српско — турског рата 1877 — 1878. године, јер су турске власти бугарског учитеља претерале из Врања.

У току лета 1878. године, Врање и њено подручје посетио је као изасланик министра просвете и црквених дела, Милорад Шапчанин, тадашњи секретар поменутог министарства. У поднетом извештају од 20. септембра 1878. године, Шапчани обавештава Министарство о културно-просветним приликама у врањском округу, где се углавном наводи следеће:

2. ВАРОШ ВРАЊЕ

Школа се налази у једној соби приземља митрополије, и ту деца „уче у црквеном конаку, који је на стубове, али отворен киши и ветровима“. На предлог М. Шапчанина, у Врању је отворена четвороразредна основна школа. Први разред остаје и надаље у згради митрополије, а II, III и IV разред, према предлогу који је дао Шапчанин, требало је да се сместе у зграду турске школе, док је предложено да се женска српска школа смести у кућу Ибиш — аге. Међутим, како је у згради митрополије становао егзарх, а у турској школи још је била војна болница, тражено је ослобађање поменутих зграда и њихова адаптација за школске потребе. М. Шапчанин предвиђа у извештају да ће у школској 1878 — 1879. години бити око 350 мушкараца и око 50 девојчица који ће похађати основну школу. Истодобно, М. Шапчанин је предложио, да се наредне године обавезно у Врању отвори гимназија.

М. Шапчанин је, између осталог, предложио ресорном министарству просвете и црквених послова, да се отвори школа и ван врањског округа, и то у с. Трновцу, а за насеља: Трновац, Турија, Бујановац, Гаковац, Лопарина и Брезник. Ова би школа била отворена у некој приватној кући, и то „по жељи народа“.

Од насеља у врањском подручју, а у саставу ондашњег врањског округа, предложено је да се отворе школе, и то и срезу моравском, у с. Павловцу, а за села: Горње и Доње Нерадовце и Рибницу. Школа би била смештена у кући Јашар — бега, која се налазила у с. Павловцу.

Друга школа у моравском срезу, била би у Собини, на домаку Врања, која би обухватала насеља, поред Собине и: Шапранце, Доње Врање, Ново Село и још друга два села. Школа би била смештена у спахијском дворцу у Собини.

Исто тако, предложено је и отварање школе у Стропском, за насеља: Дубницу, Катун и Миливојце, а школа би била смештена у спахијској згради у Стропском.

На концу, М. Шапчанин је предложио да се у наведеном срезу, оснује и школа у с. Гатар, а за насеља: Бука, Црни Луг, Рајстовци, Коњска, Горње и Доње Жапско и Златокоп, а за школску зграду је предложено велико спахијско здање у с. Гатар.

За срез власински, М. Шапчанин предлаже школе у: Власини, где се школска зграда налази „код цркве“. Затим у с. Буковац, а за насеља: Изомно, Бања, Лука, Бурковац. Школа би била смештена у с. Буковцу, где постоје зграде два чифлака, које треба реновирати за школске потребе. Наредна школа, како предлаже М. Шапчанин, имала би се отворити у Сурдулици, а обухватила би насеља: Алакинце, Загужане, Сувоњицу и друга. У Сурдулици, како наводи Шапчанин, постоји простран спахијски двор, који треба употребити за школске потребе, јер је то била пространа грађевина, уз то ограђена зидом. На крају, предложено је и отварање школе у с. Врбову у срезу власинском, а за насеља: Себе Врање, и Врбово, а постојећи чифлук у Врбову, може се употребити као школска зграда.

За срез пчињски, М. Шапчанин је предложио отварање школа у следећим селима: Моштаници, а за насеља Бресничу, Клашницу, Сену и Бојин До. За школску зграду препоручено је чифлачко здање, које је било у добром стању. Друга школа имала би се отворити у с. Градњи, а за насеља: Големо Село, Власе, Крушева Глава и Миковце. Поменуто је да се ту налази „лепа школска зграда“ На крају, наводи се с. Прибој, где треба отворити школу, која би обухватала и насеља: Сбујаљ, Мазараћ и Острвицу. Поменуто је да село има школску зграду. М. Шапчанин је препоручио властима, да се по школама за ученике спреме „дугачке клупе и дугачки столови“.

На предлог М. Шапчанина, почетком школске 1878 — 1879. године, министар просвете и црквених послова, поставио је следеће учитеље у Врању: Зарију Поповића, бившег учитеља у Гњилану, за III и IV разред; Јована Десимировића, свршеног богослова, за III разред; Кузмана Бацовића, бив. учитеља у Битољу, за II разред; Манасија Поповића, ћакона из Врања, за I разред; Анку Поповић, бив. учитељицу у Врању, за сва четири разреда женске школе.

Након ослобођења од Турака, 31. јануара 1878. године, школа у Врању почела је да ради у мају исте године, а отворила ју је општина. Од Министарства просвете и црквених дела Кнежевине Србије, том приликом је наручено: „120 буквара, 120 читанчица уз буквар, 80 првих читанки, 82 читанки, 53 читанки, 80 молитвослова, 80 малих црквених историја, 80 малих хатихизиса, 80 знања и 150 малих рачуница“, и на крају 2 богословска „пјенија.“

Крајем 1878. године, у врањске основне школе било је уписаных ученика: 292; од тога у два одељења I разреда 202, у II раз. 33, у III раз. 14, у IV раз. исто 14 ученика; а у Женску школу у сва четири разреда било је уписано 29 ученица.

Школска 1879 — 1880. година у врањском подручју имала је следеће кадровско стање.

Обрадовић Миливоје, свр. богослов, постављен је за учитеља у Врању 1. IX 1879. год. Био је родом из Љубеше, имао је IX класу и годишњу плату 707, 28 дин.

Вељковић Крста, постављен је за учитеља X класе у Врању. Имао је годишњу плату 580,98 дин. Он је 2. августа 1880. год. премештен из Врања за с. Преображење, где је било упражњено место учитеља.

Баловић Кузман, учитељ у Врању, VIII класе, са платом од 808,32 дин. годишње.

Поповић Коста, учитељ, има IX класу и плату годишње 707,28 дин.

Поповић Ана, учитељица IX класе, са годишњом платом 707,28 дин.

Поповић Манасије, учитељ X класе, са годишњом платом 505,20 дин.

Пешић Радивоје, учитељ X класе, исто са годишњом платом од 505,20 дин.

Баочовић Јелена, учитељица X класе, са годишњом платом 580,98 дин.

Поповић Коста, учитељ X класе, исто са платом годишњом 580,98 дин.

Благојевић Урош, учитељ VII класе, са платом годишњом 909,36 дин.

Поповић Павле, учитељ VIII класе, са годишњом платом 808,32 дин.

Миљковић Јелена, учитељица X класе, са годишњом платом 580,32 дин.

3. ПРОСВЕТА И ШКОЛСТВО У МАСУРИЧКОМ СРЕЗУ

У срезу масуричком у наведеној школској години били су учитељи:

Димитријевић Ђура, X класе,

Буринчић Димитрије, X класе, (премештен јануара 1880. по молби за Лесковац),

Павловић Јован, IX класе,

Златановић Зафир, X класе.

4. ПРОСВЕТА И ШКОЛСТВО У ПЧИЊСКОМ СРЕЗУ

У наведеној школској години у овом срезу били су учитељи:

Чолаковић Никола, IX класе,

Стојковић Јован, X класе, постављен у Преображење, заменио је презиме са Димитријевић,

Јосић Димитрије. Од марта месеца 1879. год. одлази за професора учитељске школе,

Димитријевић Јован, X класе, у августу 1879. премештен у с. Малошиште — нишки округ,

Вельковић Крста, X класе.

5. ПРОСВЕТА И ШКОЛСТВО У ПОЉАНИЧКОМ СРЕЗУ

Наводе се следећи учитељи:

Јовановић Станко, X класе,

Чавдаревић Аћим, VIII класе, (у Големом Селу),

Школа у Требеништу није радила 1878 — 1879. год.,

Симоновић Никола, X класе, у септембру 1879. постављен за учитеља у Вети.²³⁹

Према попису војних власти од 1878 — 1879. год. у врањском округу је било дорасле деце за школу 8743, од тога броја било је пошло у школу 4,09%.

Окружни начелник из Врања, након ослобођења вароши од Турака, жали се министру унутрашњих послова Кнежевине Србије, да не може наћи „овде“ писмених људи, којима би поверио администрацију нове власти. Затим помиње да се и „попови не примају у општинске одборе, јер су неписмени, па их је срамота да то признају“.

6. ОСНИВАЊЕ ВРАЊСКЕ ЧИТАОНИЦЕ

Врањска читаоница је основана након ослобођења од Турака, и то 1879. године. Наредне, 1880. године, она је примала 13 страних и 11 домаћих листова и часописа, и имала је 27 књига. Те године, у целом врањском округу, било је у школским библиотекама свега 91 књига. Међутим, наредних година, поклањана је знатна пажња ширењу књиге у народне скупине на југу Србије, углавном преко школских библиотека, а нарочито се у том погледу истичу гимназијске библиотеке.

²³⁹ Р. Требежанин: Грађа за историју врањског школства из 1878. год. — Врањски гласник, књ. III (1967), стр. 281 — 285. Упор. Т. П. Вукановић: Сурдулица. — Врањски гласник, књ. III, стр. 127 — 128; исти: Прешево. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 20; исти; Бујановац. — Врањски гласник, књ. II, стр. 96. У 1878. години, у Предејану је постојала основна школа, која је имала 32 ученика, са учитељем Златком Филиповићем. — Р. Требежанин: Лесковац после ослобођења 1877. год. — Лесковачки зборник, књ. XVIII, стр. 287; Б. Трајковић — З. Михајловић: нав. дело, стр. 33 — 45.

7. ОТВАРАЊЕ „ПОЛУГИМНАЗИЈЕ“ У ВРАЊУ 1881. ГОДИНЕ

Године 1879. неколико истакнутих српских теолога списатеља, поднело је предлог Министарству просвете и црквених послова Кнежевине Србије, за отварање богословско — учитељске школе у Врању. Предлог је прихваћен, па је наложено окружном начелнику у Врању да за ову школу обезбеди школску зграду. Међутим, услед разноврсних околности, до оснивања ове школе, како у Врању, тако и другим варошима јужне Србије, није дошло.

Врањска општина је 14. јуна 1879. године поднела захтев окружном начелнику, за отварање гимназије. Тада захтев гласи:

— Одбор ово општински у договору са ово општинским судом донео је закључење по коме су решили да се умоли влада његовог височанства књаза да у овој вароши установи једну полу гимназију, а да ће за школу општина набавити зграду. Суд ово општински шалући начелству молбу горе закључене на даљи рад у исто време понизно га моли да и оно са своје стране потпомогне жељу овдашње општине. Молбу су потписали председник општине А. Џуверовић и деловођа Н. Марковић. Начелство окружно у Врању, спровело је ову молбу министру просвете и црквених послова 15. јуна 1879. год. са препоруком да се у Врању отвори „полугимназија“. Министарство се са таквом препоруком сложило, али је захтевало да се претходно обезбеди зграда „и друге школске потребе“. Како то Врање није спремило, то је и отварање гимназије у школској 1879 — 1880. год. одложено.

Након многих перипетија око отварања гимназије у Врању, ова је на концу отворена 1881. године. То се види из писма министра просвете и црквених послова, које је упутио окружном начелству у Врању 5. августа те године. У томе допису се између остalog каже: „Јављам начелнику да се почетком нове школ. год. отвара у Врању први раз. гимназије. За предавача је постављен Борђе Начић и као старешина, а други ће се предавачи поставити. Он ће у своје време доћи доцније у Врања, да отпочне упис и предавања у првом разреду. Начелник ће о томе известити општину и Ђачке родитеље који имају децу за I разред гимназије, како их не би на другу страну послали. Општини пак препоручите да спреми што пре потребну зграду за I разред гимназије с довољним бројем соба, за тај завод и потребан намештај школски“.

На концу, министарство просвете и црквених послова, обавестило је окружно начелство у Врању 25. августа, да је за I разред врањске гимназије отворило за ову рачунску годину, кредит у износу 1200 динара код министарства финансија.

Борђе Начић, дошао је у Врање у првој половини месеца септембра 1881. год. и отпочео са радом у гимназији.

Шарић Стеван, по струци филолог, писар окружног суда у Пожаревцу, постављен је за предавача у Врању 13. августа 1881. год. са годишњом платом 2000 динара.

Петровић Илија, протојереј у Врању, постављен је за хонорарног вероучитеља, од часа.

То је било прво гимназијско стручно особље у Врању. Пријемни испит за I разред положило је 24 ученика, од тога једна ученица, колико се и уписало у врањску гимназију. Уз то, отворен је и II разред са 8 ученика. Свега је било 32 ученика у првој врањској гимназији 1881. године. На крају, године 1882. отворен је и II разред гимназије у Врању, док је IV разред отворен тек августа месеца 1883. године.²⁴⁰

На просветним радницима прве врањске гимназије, пада и рад на културном пољу. Тако, први директор гимназије, Борђе Ничић, основао је у Врању хор, којим је управљао и био диригент хора. Врањске „чорбације“ нису разумели његову културну мисију, па су због тога негодовале. Против таквих заосталих схватања, Б. Ничић је водио тешку борбу. „Ничић је забележио приликом првог бала, који је хор организовао занимљив детаљ. Наиме, после концерта настала је игранка. Чиновници и официри почели су да играју са женама и девојкама окретне игре. Први пут су то видели Врањанке па су са запрепашћењем шаптале: „Ја ги, ја ги! Ал се загрлише!“ У то време, „Врањанке су на концерте долазиле са бебама у наручју и дојиле су их с времена на време по полујасним угловима кафане“.

8. ОСНОВНА ШКОЛА КАРАКАЧАНСКИХ СТОЧАРА НОМАДА

У врањском гравитационом подручју, о чему смо посебно разлагали, у XIX веку било је у знатном броју влашког каракачанског номадског становништва. Извесни Каракачани, као сточари номади, у доба летње испаше, обитовали су у Врањској котлини, по котлинском ободу и на суседним планинама, где су напасали своја бројна стада оваца. Друга група Каракачана номада, у току летње испаше, обитовала је са својим стадима оваца на планини Варденику, на домаку Сурдулице. Ови Каракачани на Варденику, осамдесетих година XIX века, имали су своју основну школу, приватног карактера. „Учитеља су сами плаћали, наставни језик био је у њој грчки а наставни план и програм су грчког порекла“. У 1883. години, ови сточари се називају именом „Црновунци“.²⁴¹

ДИЈАЛЕКАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ОСОБИНЕ ГОВОРА ВРАЊСКОГ ГРАВИТАЦИОНОГ ПОДРУЧЈА

Говори врањског гравитационог подручја, припадају штокавској језичној зони српскохрватског језика. И, одмах да поменемо, врањско језичко подручје, подударно је са географско — етнограф-

²⁴⁰ П. Требјешанин: Три прве деценције гимназије у Врању. — Врањски гласник, књ. VI (1970), стр. 69 — 82, 144; Б. Трајковић — З. Михаиловић: нав. дело, стр. 46 — 51, одељак 2. Отварање ниже гимназије у Врању.

²⁴¹ Р. Требјешанин: Три прве деценције гимназије у Врању. — Врањски гласник, књ. VI (1970), стр. 67, нап. 7, стр. 69.

ским подручјем. Према томе, и оно се дели на следеће говорне групе: 1. врањски говор; 2. говор становништва Врањске Мораве, са огранком а) говор Криве Феје; 3. говор становништва Прешевске Моравице; 4. говор становништва Врањске Пчиње; 5. пољанички говор; 6. масурички говор и 7. власинско — крајишки говор. Свака од ових говорних група има извесне посебне специфичности у фонетским особинама, где се истичу вокали и појаве у вези са њима, консонати и консонатске појаве, морфологија и акценат. Дакако, ваља нам истaćи, у сваком погледу, најархаичније говорне особине имају говори Врањске Пчиње и огранак говора Врањске Мораве Крива Феја. Говор старога Врања представља једну специфичну језичну и културну вредност, са обиљем народних арханичних особина, које су се на тлу ове вароши, у току XVIII и XIX века, оформиле асимилацијом великог броја староседелачких врањских родова и досељених родова са Косова и села врањског гравитационог подручја. Ту је етнографска асимилација створила врањски етнички менталитет, а из њега је изникao и врањски говор. Под утицајем српског књижевног језика, у XX веку, тај је говор на југу Србије, претрпео најзначајније промене, попримајући особине књижевног српскохрватског језика.²⁴²

VIII

ГЛАВНИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА

За целовито сагледавање етичке историје становништва и културне баштине врањског гравитационог подручја, нужно је учинити и кратак осврт на најважније народне обичаје и веровања. Овај одељак посвећен је тој проблематици.

ОБИЧАЈИ О РОБЕЊУ

У Срба сељака на врањском гравитационом подручју, постоји од старине обиље веровања и обичаја о рођењу, новорођенчету и породиљи. А сви се ти обичаји у основи своде с једне стране ради заштите новорођенчeta и леусе (породиље) од злих духова и порођа-

²⁴² А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије. САН. СДЗб. књ. 1. Београд, 1905, стр. 42-45, 51 — 63; Д. Барјактаревић: Фонетске и морфолошке особине врањског говора. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 33 — 56; М. Павловић: Дијалекатска карактеристика и проблеми врањског говора. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 303 - 306; Д. Барјактаревић: Прешевско — бујановачка говорна зона. — Врањски гласник, књ. II, стр. 173 — 216; Влад. Стевановић: Говор Пољанице. — Врањски гласник, књ. V (1969), стр. 399 — 422; исти: О језику главног јунака у „Коштани“ Боре Станковића. — Зборник за филологију и лингвистику, књ. XX/2. Нови Сад, 1977, стр. 45 — 79. Види и популарни чланак Н. Спасић: Акценат говора Пољанице. — Зборник књ. I Више школе за образовање радника. Врање, 1975, стр. 126 — 129.

јних демона, а с друге стране, ти обичаји и веровања, према патријархалном народном веровању, треба да донесу дуг живот новорођенчу и добру срећу у животу. Из обиља обичаја о рођењу, који су у старини обичавани у становништва сеоског стратума, у врањској околини, наводимо само следеће, који ће у неколико илустровати патријархални менталитет јужносрбијанског — врањског сељака.

У старини, обичавало се у сеоског друштва, када се роди мушко дете, новорођенче се односи у јасла, где се положи, а затим одатле односи код породиље. Ово се чинило из веровања, да би новорођенче, када одрасте, било добар ратар и пастир. Ако је у питању женско новорођенче, стављало се у разбој за ткање, што се чинило из веровања, да ће када одрасте, такво женско дете после тога бити добра ткаља.

Након ослобођења јужне Србије од Турака 1877 — 1878. године, када је у варошка насеља дошао велики број школованих људи, а уз то стале се отварати школе и учити омладина писмености, јужносрбијански сељак је имао утисак, да је чиновнички позив веома лак, доноси добру зараду „а ништа се не радба“. Тако су, древени патријархални обичаји о рођењу, које смо навели, били потиснути, а на њихово место су наступили други. Наиме, када је одојче враћано са крштења у родитељски дом, прво би било донето код кућног оца „да гледа кроз оцак“, што се према народном веровању чинило, да би одојче било сачувано од „урокљивих очију“. За овим, полагано је у љуљку, а у руке му је стављан „плајваз“ (оловка, писалька), а отац и мајка одочетови, узимали су књигу, стављали је на крило и отварали, као да читају из књиге. Ово се чинило, тако, без обзира дали су детињи родитељи били писмени или не, те да ли су књигу правилно отворили или „наопачке“. Ово се чинило из веровања, да би дете када одрасте, те када пође у школу, било добар ћак, а затим и постало „чиновник“.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ КОД СТАРОВРЕМЕНСКОГ ВРАЊСКОГ СТАНОВНИШТВА

У српском старовремском врањском становништву, у највише случајева, брак се склапао према споразуму и жељи родитеља, а у извесним случајевима да се пре склапања брака момак и девојка никада и нису видели. Просидба се обављала преко проводације, који је у ствари био посредник између два домаћинства: девојачког и момачког. И, када девојачка родбина пристане на просидбу своје кћери, поручује се момковој фамилији, да се дође на „пијење“. Веридба се обично закључује у недељу, или неки већи празнични дан. После тога, настаје испит, па свадба. За прошевину и испит, обављају се међусобно даривање, како за младожењу и његову родбину, тако и за испрошеној девојци и њену родбину. У Врању је исто тако био у старини обичај проводацисања момку за неку девојку. Проводација се слао младожењи — момку, са подацима о девојци, њеној

спреми и евентуалном наслеђу од родовске куће. Сматрало се да јединац син има предност за избор девојке, којом жели да се ожени. У старом врањском друштву није се обичавало, да млађи брат прејени старијег брата. Уколико би се то десило, практиковало се да на то даде пристанак старији брат, који се пре жењавао.

Девојке су спремале за удаџбу разноврсне дарове и „девојачку спрему“. Ту долази и постельина, уз велики број разноврсних чаршава, пешкира, јастучница, марамица, учкура, ћилима, бошча и томе слично. Из те њене спреме, коју је носила мужу у мираз, одвајали су се и дарови за сватове и све сроднике из обадве фамилије.

За време просидбе, родбина момкова даје јабуку девојци, у коју су забодени дукати, као обележје за склопљену просидбу, и тако девојка бива прстенована — верена.

Према прастаром обичају, испрошена девојка се у старом Врању, за два — три дана после просидбе, склањала у комшилуку. То се чинило, да би била поштеђена од сусрета, честитања и запиткивања радозналих посетилаца и гостију.

Када се испроси девојка, долази „пијење“, којим се прославља веридба. После „пијења“ за веридбу долази вечера, а након вечере, старешина међу просцима, обично свекар, дреши кесу и разасипа на софру новац, који се намењује за „спремање“ испрошенице.

У суботу уочи свадбе, обичава се, од старине, бањање испрошенице у градском хаману. Она одлази на бањање са својим другарицама, девојкама и младим женама из своје родбине и комшилука. Бањање испрошенице, има веома свечан карактер, а само купање прати читав ритуал обреда, уз народне песме које певају девојке и младе жене из пратње „невестине“.

Уочи дана свадбеног пира, невестински дарови слажу се по доксату, да би их свадбари могли видети. Затим, невестинска спрема и дарови намењени младожењи и његовој родбини, натоваре се на кола, па уз пратњу свирача, који иду позади кола, носе у младожењину кућу.

Као што се обичава приликом прослављања крсне славе, исто се тако и за свадбени пир, кућа девојачка, богато осветли фењеријама, свећама, постављеним у чираке, па се поставе дугачке софре, за свадбаре, за којима може сести и по 30 свадбара. Карактеристично је играње првог ора, које води мајка испрошене девојке, носећи си то са леблебијом и разним бомбонама, које она другом руком окољо себе просипа. Према народном веровању, тиме се жели постићи благословен и срећан сладак живот између младенаца. Пошто је разбацила део слаткиша, она се хвата у оро, које поведе, настављајући и даље да баца из сита посластице преко дворишта и куће. За овим, излази из куће отац невестин, и одлази у кухињу, да обиђе ашчице и јела која су оне спремиле, и тада обдари у новцу ашчику, за њен труд око спремања јела. Када почну долазити гости, он их дочекује и уводи у кућу.

Позната свадбена песма у староме Врању, била је: „Хаци Гајка девојку удава“, а која гласи:

„Хали Гајка, хали Гајка девојку удава,
Ем је дава, ем је дава, ем је не удава!“

Ова се песма певала и приликом извођења невесте из родитељске куће на дан свадбе.

Касно у ноћ, поставља се вечера, која се обедује уз свирку свирача.

На дан свадбе, у зору, невесту облаче у невестинско руло, чешљају и ките је њене другарице. Плетући јај дуге косе и китећи јој главу и прса, оне притом певају тужну народну песму:

„Да ли те је жалба за твоју мајку,
За твоју мајку, за твога татка“.

Када дођу сватови по девојку, са њима је и девер, који се уводи код невесте. Он је увек богато одевен и накићен. Са невестом се опраштају рођаке и њене другарице, а прво то учини њена мати; и тек после тога невесту изводи из куће девер.

Свадбена поворка прво одлази у цркву на венчање, а испред младе и девера улицом иду чочеци и играју. За младом у поворци иде њена фамилија, и то прво жене, а иза њих су њихови мужеви.

У цркви младенци стоје испред олтара, и имају преко руку пребачене кумовске дарове (тканина). У народу се веровало, ако би се раздвојиле руке младенаца приликом венчања, и пали кумовски свадбени превези на под, да ће брак бити несрећан, односно да ће се брачна веза раскинути.

Пошто се заврши црквени обред венчања, по изласку из цркве, одвајају се свирачи и невестина родбина, те одлазе кући невестиних родитеља, а за младенцима наступају сватови са оцем младожењиним.

У свадбеним обичајима старога врањског друштва, на измаку феудалне и настанку капиталистичке епохе, има знатан број елемената и појава, које воде порекло из древне старине, а обилују мађијом, митом и патријархалном паганском религијом. То се нарочито запажа у обичајима о свадби код младожењине куће, где се невеста доводи под кров и окриље родовског дома младожење. Тако, код младожењине куће испред капије стоји свекрва, младожењина мајка. Снаха љуби свекрву у руку, а свекрва снаху у образе. И, нико пре невесте не смеше ући на капију у младожењино двориште. На прагу се намести корито са водом, које по обичају, невеста не сме да прекорачи докле свекар не баци у корито дар у новцу. Уз то, треба да обећа који ће део имовине (које парче њиве или дућан, кућу) поклонити снахи да то буде њена особина. Приход од те имовине, припада надаље снахи, као њена лична својина. Пре него што свекар изрече обећање шта поклања снахи, сватови га питају шта даје као поклон снахи. Пошто даде откуп, свекар пружа руку снахи да ова прекорачи корито с водом и уђе у двориште где је свекар води до кухињског (кућног) прага и предаје женама. Сви сватови исто тако бацају металне новчанице у корито с водом, који припада невести.

Обед невесте и девера у младожењиној кући обавља се првога дана свадбе, пошто гости обедују. И, после тога, увече се приређује „велика вечера“. О тој вечери се приказују и „дарови“ (поклони) које сватови доносе на поклон младенцима.

Прву брачну ноћ младенци проводе у својој ложници, где су прострте на поду две постеље. Обичавало се да младенци прву брачну ноћ проведу у невестиној постељи.

Другог дана свадбеног весеља, настаје „виђење“ или „чашћење“. Тога дана долазе жене из родбине и суседства да виде младу, међу којима млада мора бити весела и расположена. И другог дана свадбе, невеста се појављује обучена у своје невестинске хаљине, с невестинским велом преко лица. Било је случајева да свадба траје и по три дана. Но, обично се завршавала са даном венчања и „великом вечером“. При одласку сватова својим кућама, обичавало се да сви дарују младенце, свираче и ашчику.

Удовачка свадба је била увек веома скромна, и у највише случајева обављала се без свирке и песме. Док се за младожењу момка који се први пут жени, увек набавља ново кројено и шивено одело, за удовца то није случај, и он се обично венчава у својем стајаћем оделу (празнично одело). Када се жени удовац са удвицом, обичавало се да се изјутра пре црквене службе венчају у цркви.

Од старих времена у Врању се обичавало, да се при крају свадбе игра „шарено оро“.

Да се стар човек, удовац, ожени, сматрало се у старом врањском друштву за срамоту, поготову ако је имао одрасле синове и кћери. Удовац се женио понажише удвицом, или којом девојком, богаташком слушкињом.

Мушки целибат (нежењство), сматрао се равним смртном случају.²⁴³

1. Склапање брака између младенаца врањског српског становништва. — У старом врањском друштву постојала су ограничења у погледу склапања брачних веза између младенаца. То се испољавало чак и у ограничавању склапања брачних веза младенаца становника појединих врањских варошких махала. Тако, није обично склапање брака између становника Ковач махале. Међутим, брачне везе између становника махале Ковач и Погачар биле су општа појава. На концу, помињемо, као општа појава у старих Врањанаца било је довођење невесте са села у град, али се није обичавало да невеста из града оде у село за сељака. Нарочито, није се обичавало да се уда девојка из главнијих хацијско-чорбацијских махала за сељака.²⁴⁴

²⁴³ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 21, 107, 122 — 127, 132 — 135, 147 — 148, 150 — 155, 160, 165 — 169, 173 — 175, 183 — 185, 187 — 190, 192 — 196, 198 — 199, 201, 204, 206, 209 — 211, 216, 218, 224 — 225, 229; Газда Младен, стр. 66, 89 — 90, 92, 105; Певци, стр. 159; Из муга краја, „Тетка Злата“, стр. 177 — 178; Његова Белка, стр. 267 — 268; Из старог јеванђеља, „Прва сұза“, стр. 240 — 241; Јовча, стр. 135; Стари дани, „Покојникова жена“, стр. 208 — 209, 213 — 215. Упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 126 — 187; **А. С. Јовановић:** Дело, књ. V, стр. 268.

²⁴⁴ **В. Стојанчевић:** Врањско — грделичка насеља, стр. 83 — 84.

2. Склапање брака између младенаца српског становништва вароши Врања и сеоског становништва врањског подручја. — Брачне везе између варошког српског становништва Врања и суседних села у турско феудално доба и прве деценије после ослобођења од Турака 1878. године, чине посебан проблем, који изискује извесно сагледавање. Наиме, кроз цео XIX век, како у доба турске владавине, тако и првих година и деценија након ослобођења од Турака, запажају се постојеће брачне везе између становништва вароши и села. У ствари, ради се о склапању брачних веза између варошких занатлија, са девојкама имућнијих сеоских домаова ближе и даље врањске околине. Томе треба додати и извесне слојеве трговачког друштва из Врања, које је исто тако склапало брачне везе са сеоским девојкама, и то у ствари увек због мираза, који су имућне српске удаваче доносиле варошким младожењима. До таквих познанстава долазило је понајвише путем размене производа, односно преко трговачких веза, јер су сељаци били знатни потрошачи извесних варошких занатских израђевина и трговачког промета. Хацијско и остало чорбацијско врањско српско друштво, није обичавало склапање брачних веза са „керличима“ (сељацима) и „мотикарима“ (варошком сиротињом, надничарима). И, уколико је и долазило до таквих брачних веза, обично би се „мотикарка“ довела у чорбацијску кућу, а надничарима се није давала хацијска и чорбацијска кћи. Њима је могла пасти у део само нека богаташка „измећарка“ (слушањиња).

У погледу склапања бракова у самој Врањи, постојали су у старини обичајни прописи, до којих се строго држало и рачунало. А те су прописе неговали и њих се чврсто придржавали припадници „големашког“ друштвеног слоја. Тако, становници врањских махала: Варош, Погачарске, Црквене, уопште нису склапали брачне везе са становницима околних села врањског краја. Уколико је и било таквих случајева, они су били врло ретки. Међутим, између становника врањских махала: Горња и Доња махала и Ковач махала, и становника врањских села, биле су честе брачне везе.²⁴⁵

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ У СРБА СЕЉАКА У ВРАЊСКОМ ГРАВИТАЦИОНОМ ПОДРУЧЈУ

Поред прастарог обичаја „Куде кажев стари, ту је свадба“, што се практиковало у старини у Срба врањског подручја, брак је склапан и посредовањем, завођењем и грабењем. Од поменутих форми склапања брака, само је грабење била отмица девојке и потом брак склопљен путем отмице. Овај прастари обичај склапања брака путем отмице, скоро да је искорењен у селима врањског подручја,

²⁴⁵ В. Николић: Врањско — грделичка насеља, стр. 83.

док су сви остали начини склапања брака, били у обичају све до другог светског рата.²⁴⁶

Када се има у виду чињеница „Куде кажев стари, ту је свадба“, сасвим је јасно да се младенци нису питали приликом склапања брака, да ли је склапање брачне везе по њиховој жељи и вољи. То су одлучивали стари, обично њихови родитељи и остали најближи рођаци. Притом, гледало се за девојку „да је крупна раса“ (да је снажна — развијена), да бе могла „да диза снопје“ о жетви, а и да ради све пољопривредне послове на опште задовољство мужевљеве фамилије. Значи, главна брига поклањала се приликом склапања брака, на радну снагу, на моћ и способност девојке, да као нови члан домаћинства, ступањем у брак са младићем дотичне куће, буде од највеће користи домаћинству као пољопривредни радник.

У старини, у српским селима Врањског поморавља, у сва годишња доба, осим лета, свадбени пир је одржаван у ћерани (радионица у којој се приређивала конопља). Ко није имао ћерану, добијао је на услугу од сељака из својег села, који су имали ћеране. Младенци су каткад имали посебну „кошару“, али ако домаћинство нема сачињену кошару за младенце, они су проводили прву брачну ноћ и „медени месец“ у племњи или штали код стоке, на кревету, склепатном од дасака. Ко је имао ћерану и ту проводио свадбу, младенци би каткад остали пар месеци у ћерани да проводе брачни живот. У току зиме, младенци су спавали у истој одаји са осталим члановима домаћинства, на посебној постели, простртој на поду, на рогожи и чергама.

На крају, помињемо, од старине се обичавало у селима врањског подручја, да свадба „бива по договору“. Наиме, одело за младу, спрема се како се договоре родитељи младожењини и младини, само једна кућа да га спреми, или по договору заједно.

У турско феудално доба, у врањском гравитационом подручју, у сеоског друштва, приликом развода брака, обављао се обичај цепања „шамије“ (марама) или „бошче“ (кецља, прегача). Обичај се обављао поред речне обале или неког потока, а цепање су обављали супружници заједно. Од 1878. године, овај се обичај изгубио.²⁴⁷

1. Сроднички бракови. У турско феудално доба и прве деценије након ослобођења од Турака, у врањском српском сеоском становништву, обичавали су се и бракови између сродника, како по мушкиј — тако и по женској линији сродства, а исто тако и међу сродницима по тазбини, и на крају и сродници из ритуалног сродства (кумови). Ти су бракови забележени у селима: Белишево, Власина, Граово, Житорађе, Јастребац, Кораћевац, Куново, Масурица, Мачкатица, Ново Село и Топли До.

²⁴⁶ Р. Николић: Крајиште и Власина, стр. 265, 266; М. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 76 — 83.

²⁴⁷ В. Стојанчевић: Лесковачки зборник књ. VII, стр. 145. О разводу брака у наших народа упор. Тих. Р. Борђевић: Развод брака. — Наш народни живот, књ. IV. Београд, 1931, стр. 47 — 60; Т. П. Вукановић: Село као друштвена заједница код Срба. Приштина, 1965, стр. 95.

У сеоским насељима врањског подручја, у старини превлађивали су бракови склопљени из истих насеља, што говори да у већини случајева није постојало „територијално сродство“. То је сасвим и разумљиво, када се има у виду предње излагање да је постојало у извесној мери склапање сродничких бракова. Тако, од 123 села врањског подручја, у 62 села склапани су бракови између супружника из истог села. Ту се нарочито истичу села планинске регије, као што су: Бујковац, Власина, Јастребац, Куново, Равна Река и Топли Дол. Све су то била насеља, чије се становништво понајвише бавило с очарством и печалбарством.

Од 61 сеоског насеља, било је 37 села, која су се карактерисала склапањем бракова младенаца са оближњим суседним селима. На крају, сеоско становништво из 24 сеоска насеља, женили су се са девојкама из удаљених села.

Код склапања брачних веза, имовински и друштвени односи имали су важну улогу. Наиме, из економски јаких села, нерадо су удаване девојке за младиће у брдовита сеоска насеља, која су економски била слабо развијена. На тај начин, имућнија села су била упућена једна на друге, као што је сличан случај био код склапања бракова у планинским сиромашнијим селима, код склапања бракова становништва села те регије.²⁴⁸

2. Бракови између малолетника. — Прастари обичај склапања брака између малолетника, очувао се био и у сеоском становништву врањског гравитационог подручја, све до ослобођења од Турака 1878. године. Понајчешће се брак склапао између мушкарца малолетника и одрасле девојке. На томе обичају се заснивала и појава „снохачења“, о којој ћемо посебно говорити, а која је у време турске феудалне управе у врањском крају била ту и тамо заступљена. А са ослобођењем од Турака 1878. године, власти су стале на пут, путем законских одредаба, склапањима бракова између малолетника, што је прекинуло и појаву снохачења. Тако, у преписци црквених власти врањског подручја са скопским митрополитом Пајсијем из 1860. године, наводе се примери женидбе малолетних дечака са одраслим девојкама из села врањског подручја, и то: Белишева, Корбевца и других.²⁴⁹

Напоредо са изнетим, у селима врањског гравитационог подручја, у доба турске феудалне управе, у Срба сељака, обичавале су се и удаје малолетних девојчица до дванаест година узраста. Ово се нарочито обичавало у читлуким селима, због „грабења“ и „турчења“, које су вршили Турци и Арбанаси.²⁵⁰

Женидба малолетника са одраслим и зрелим девојкама, из економске рачунице, ради добијања радне снаге, пољопривредног радника, за младога младожењу, односно младожењу дечкована, а када и дете, нашло је одраза и у народној поезији на југу Србије. У

²⁴⁸ **Б. Николић:** Врањско — грделичка насеља, стр. 82 — 83.

²⁴⁹ **Б. Стојанчевић:** Лесковачки зборник, књ. VII, стр. 144, 250.

²⁵⁰ **Јов. Хаџивасильевић:** Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 250 — 251.

песми се иде толико далеко, да се за одојче у колевци, доводи снажна девојка, пољопривредни радник. У песми је извршена демократизација обичаја, јер девојку пољопривредног радника, за сина у колевци, доводи Марко, по савету своје љубе. У песми се о томе каже следеће:

Марко седи на високу кулу

Марко седи на високу кулу,
И он гледа на горе, на доле.
Спазија је доле у ливаде,
Спазија је гиздаву девојку,
Један откос, два откоса тера:
Први откос трава детелина,
Други откос тај бели босиљак,
Па говори на његово љубе:
„Што си немам брата помалога,
Што си немам сина постарога,
Да си узнем гиздаву девојку“.
Па говори тој његово љубе:
„Ти си имаш сина у пелене,
У пелене у шарене љуљке“.
Па отиде Марко, девојку доведе.
Одма се је дете расплакало.
Мајка теши не мож'да га утеши,
Татко теши не мож'да га утеши.
Уфати га гиздава девојка,
Уфати га за десно обрашче,
Одма се је дете ућутало.²⁵¹

3. Снохачење. — Из проблематике прастарих друштвених појава, очуваних у прежицима код Јужних Словена, нашло је примену и снохачење у врањског друштва сеоског стратума, у феудално доба новога века, све до ослобођења од Турака 1878. односно 1912. године. Обичај је био распрострањен, како у селима низинске регије — Поморавља, тако и у брдовитим пределима, где је било развијено печалбарство или одлазак мушкараца у „печаловину“. У Поморављу, обичај се темељио на склапању бракова између малолетника, младожења дечко, а невеста зрела и снажна девојка, способна за обављање тешких пољопривредних радова. А у брдовитим печалбарским регијама, одсутност мушкараца печалбара, доводила је ту и тамо до појаве снохачења. На томе обичају темељи се и чувени роман Б. Станковића „Нечиста крв“. На једном mestу у томе роману се каже, како се прича у пределу Пчињи, да је познати чифчија деда Веља, са свима својим снахама снохачио. У становништва поменутог краја дешавало се „силно рађање деце“, мада су мужеви већи део живота проводили на печалби. Међу тим бројним становништвом владала је „велика сличност“. Јер, „сви из једнога села као да су од једнога оца, матере,

²⁵¹ **В. Јовановић:** Ој девојко Бујановке. Бујановац, 1970, стр. 28.

једне куће, а не из читавог краја.“ Снохачење се у врањском сеоском подручју обичавало у старини, с колена на колено. И нико снохачење није сматрао за увреду или грех, па чак ни касније када синови одрасту, јер се обичај обнављао и примењивао код нових генерација рода.²⁵²

4. Трагови ритуалног друштвеног колективног секса. — Прастари обичај колективног друштвеног секса, обављан у одређеним приликама и збивањима, као ритуал, који се од старине обичавао како у стarih балканских народа, тако и у Словена, обављао се и у Срба у сеоским скупинама врањског подрүčја. За врањско сеоско подручје, у старини, зна се да се овај обичај практиковао у патријархалним сеоским скупинама Врањске Пчиње. У томе пировању, које у себи носи елементе ритуалног секса наслеђеног у опсегу сирвијала трачких племена и навика словенских етичких скупина, племена и народа из древне старине, у време свадбеног весеља, док се у потпуности обликовао свадбени ритуал, у свадбој екстази и ритуалу у време весеља, није се водило рачуна ко се с киме у сексу пари. То су у ствари биле свадбене бахијалије, у којима се тражила љубавна власт од стране мушкараца, са најмлађим жењскињама.²⁵³

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ

У врањског варошког друштва, у старо време, култу предака и мртвих уопште, поклањана је велика пажња.

Болесницима се посвећује посебна нега, како у исхрани, тако и у погледу болесничке постельје. Исто тако, пријатељи и суседи, са своје стране, указују нарочиту пажњу болесноме, како посетама и разговорима, тако и понудама у пићу, воћу, посластицама. То су „понуде“ за болесника.

Обичавало се у старом врањском друштву и спремање и чување укопнице. Наиме, у завежљају се обично чувају још за живота спремљене хаљине за укоп.

Врањско друштво, поклањало је знатну пажњу у стариини гробљу, које се налазило до саме вароши, а било је ограђено зидовима. На средини гробља налазила се оронула гробљанска црква, а уз то и клисарница, где су се у случају хрђавог времена, ходочасници гробља, склањали и софре постављали. Поред старовремских гробова, запустелих, било је и богаташких гробова, на којима су увек горела кандила. Повише гроба налази се крст, било исклесан од камена, или

²⁵² Б. Станковић: Нечиста крв, стр. 213 — 215, 218 — 219. Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 145.

²⁵³ Б. Станковић: Нечиста крв, стр. 211 — 213, 219; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 145 — 146; исти: Студије из балканског фолклора II. Сушни и олујни идоли у фолклору балканских народа. — Врањски гласник, књ. VI (1970), стр. 224 — 226.

пак начињен од дрвета. До крста је тестија воде, у чије се грло стављао босиљак.

Просјаци и уопште божји људи, увек су боравили на врањском гробљу, где су били и на окупу. Њима се нарочито у изобиљу делила храна и пиће о задушницама. О задушницама, углавном гробље посећују жене, а врло ретко мушкирци.

Прекопавање гробова, обављало се „после неколико година“ од смрти сахрањенога у старом гробљу, с наменом да се у исти гроб сахрани леш другог умрлога. Кости умрлога из старога гробља, покупиле би се и ставиле у торбу, начињену од чистог платна. Пошто би се кости „препојале“ од стране свештеника, стављане су поред сандука новог леша у стари гроб.

Кад умре болесник у кући, присутни мушкирци скидају с главе своје капе, стављајући их у појас. Потом, погну главе, а када устрема треба тихо говоре.

За мртваца се спрема топла вода и све остало што је потребно, да се он окупа. Купање обавља неко од родбине умрлога, пријатељ или друг. После купања, мртваца облаче у нове хаљине, испруже га, положе на одар и вежу му вилице, а на уста му ставе зелен лист, да му не би ишла пена на уста. Одар се поставља испред кућне иконе. Када се мртвац положи на одар, целива се у чело, а потом настаје чување мртваца, тако што сви присутни поседају околу њега. Више покојникове главе гори свећа. Покојнику, док је у кући, на одру, на мештају очи, руке, лице. Док је мртвац у кући, свећа и кандило ни смеју се угасити, већ треба непрестано да горе. Ожалошћене жене забрађују се црним марамама.

После сахране, даје се „упокојена вечера“. А после сахране, свакога јутра, за недељу дана, посећивао се покојников гроб, и носила храна и пиће, на гробље, где се делило просјацима и сиротињи. А докле не прође четрдесет дана од смрти покојникове, док му „душа из куће не изађе“, у ожалошћену кућу долазе просјаци где бивају нахрањени и напојени, за покој душе умрлога.

Када је у ослобођеном Врању од Турака, сахрањен „газда Марко“, првак сеоски из Врањске Пчиње, на његовом одру нарицале су сељанке из његовог завичаја, његове тетке и стрине „просто и једнотавно, али тако силно и јако, да је изгледало да се с тим плачем и сам кров и кућа диже“. Оне су том приликом нарицале: „Леле брате! Куку, бато! Ко ће, бато да нас чува и одбрани, бато!“

Имућније градске куће, а нарочито хачијске, на одар са мртвачем, стављале су кућни крст и кућну икону, и то на мртваковим прсима, изнад прекрштених његових руку. Обичавало се, да жалбеници, нарочито родбина ожалошћена, приликом ходочашћа целива икону и крст на прсима покојниковим, односно да га целива у руку и у уста.

У старог врањског градског друштва, жене су нарицале, на одру покојниковом, у кући када се налази, тако што би прислониле свој образ, уз образ покојников, па би потом нарицале.

Након смрти члана породице, и његове сахране, одаја у којој је он за живота обитовао, непрестано се проветрава. Хаљине покојникове, постельина, јорган и душек у којима је умро, испари се и суши у дворишту разастрто на сунцу и ветру.

Гробље се за четрдесет дана после сахране умрлога, посећује сваке суботе. На гробљу се пале свеће, кандило и дели храна и пиће за душу упокојеног. Од парастоса, нарочито се истиче четрдесетдневица, пола године и година дана — годишњица смрти.

Умрлога оглашава црквено звono, и то увек пре почетка вечерње молитве. И тек после оглашавања мртваца са црквене звонаре, родбина целива умрлога, и том приликом му се стављају у крст и кућна икона на груди.

Поред изнетога, обичава се и нарицање на овај начин. Наиме, док се мртвац налази на одру, све жене покајнице прилазе, клекну поред одра умрлога, забаџе мараму, наслоне своје лице на тело умрлога, и одједном све, у глас плачу. Свака помиње своје мртве, именом их зову, наручују им, оплакују их. То је јаук, запевка или нарицање. Не обичава се да млада жена пред светом оплакује свога умрлог мужа; у таквом случају она жали неког умрлог из својег рода.

Код младе удовице, у посету долази њена мати сваке суботе и празничним даном, којом приликом и преноћи код ње.

У основи, према народном веровању, које је пројето храшћанским учењем, не доликује велики плач за умрлима. У посмртном ритуалу, као обавезно се сматра да се опоје покојник, да му се удели за покој душе, а да се након ходочашћа гробљу, враћа са гробља погружено и мирно. Приликом посете гробу, ожалошћена родбина прво целива крстачу, после свеће које се затим запале, па тек онда настаје плач на гробу. Поред плача и нарицања, на гробљу се увек и много једе.

На гробљу се дели храна и враћа се кући што се не раздели, као и она храна која се добија у замену. Приликом повратка са гробља, целива се крстача на гробу где се ходочастило.

Мртвацима чији је гроб стар, који су по неколико пута прекопавани, износи се на гроб јело и пиће и дели за душу само о задушницама.

Поред свећа, и тамљана, обавезно се за душу умрлих, носи и оставља на гроб цвеће. Оно се може и наменити и послати као поздрав мртвима.

Поред поменутог веровања, да се душа умрлога врзма у кући после смрти за четрдесет дана, верује се да је душа умрлога, после сахране, у родној кући, за три дана, док се не опрости са оцем и мајком.

У старих Врањанаца се веровало, да се душа покојникова, на оном свету прво сусретне са умрлом родбином, а потом иде пред бога. Том приликом се мртви међу собом разговарају, и раније умрли се распитују за живе рођаке. Напоредо са тим, верује се да самоубици на другом свету не би дали да се са својом родбином види,

као и да самоубице на оном свету подлежу извесној тортури и мучењима.

У народу старога Врања веровало се, да на оном свету постоји влакно, преко кога мртваци морају да пређу путујући у рај. А да би у томе успео, мртвац мора прво да окуси од своје мршотине.

Обичавало се у старом Врању, да се први плодови воћа крушака, јабука, грожђа, трешања и слично, као и први цвет узабере и покојнику на гроб носи. Воће се може и ван гробља разделити за покој душе покојникове. Затим, прво вино које се добије од измуљаног грожђа, носи се на гробље и њиме прелије покојников гроб.

У старих Врањанаца, празноване су двоје задушнице, једне у зиму, а друге у лето, пред летњег св. Николу. За ову задушницу сматра се да је особито значајна, јер се веровало да се тада мртви, који су до тада били затворени горе на небу, тада спуштају у своје гробове и почекују да им тога дана живи рођаци, дођу на гроб, препоју гробове, окаде и заките цвећем. Уз то, да им изнесу јела и пића. Ово жртвовање хране чинило се у изобиљу, из веровања да ће то мртвима служити преко целог лета. На саму задушницу, када се ходочастило на гробље, варошка чаршија се затварала.

За задушницу се спремало кувано жито, и ујутру, од куваног жита се прво давало кокошкама да оне „окусе“, а затим неко из куће разноси по комшилуку „задушницу“. „Задушница“ се састоји од куваног жита, ораха, кестења, трешања, које се ставља у чанак. Уз „задушницу“ меси се и носи на задушницу „поскурица“, која се дели и комшилуку. Тако се изређају све куће у комшилуку са поскурицама и „задушницама“.

Код старих Врањанаца, обед фамилије о задушницама, имао је колективни ритуални карактер. Постављала се велика бакарна тепсија. Прво су на тепсију стављали поскурице, затим се служи рачкија, па се доносе јела, али понажише кувана пшеница измешана са орасима и шећером. Обедује се прстима, а седи поред синије прекрштених ногу.

Све што се о задушницама од пића и хране, подели просјацима — убогим људима, у спомен мртвих да, да они поједу и попију, веровало се као да се самим мртвим дало, као да су се они дигли из гробова, те сами оно јели, пили и крепили се са „задушницом“ и „поскурицама“.²⁵⁴

²⁵⁴ **Б. Станковић:** Стари дани, „Они“, стр. 174, 184 — 187, 189, 191 — 194; Из старог Јеванђеља, „Увела ружа“, стр. 152, 159, 278, 280; Из мога краја, „Гутгутка“, стр. 13 — 15; Ташана, стр. 95, 111 — 112; Стари дани, „Покојникова жена“, стр. 196 — 198, 200 — 201, 218; Божји људи, „Задушнице“, стр. 285 — 288; Божји људи, „Манасије“, стр. 290 — 291; Божји људи, „Станоја“, стр. 118; Божји људи, XXI, стр. 348, 349; Газда Младен, стр. 27 — 28, 102 — 103, 125; Нечиста крв, стр. 69 — 71, 233; Печал, стр. 9 — 18; Божји људи, „Тая“, стр. 301; Из мога краја, „Чок“, стр. 163; Из мога краја, „Тетка Злата“, стр. 121. Упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 187 — 196. О посмртним обичајима у Срба у Пчињи види **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 84 — 87.

БОЖИЋНИ ОБИЧАЈИ

Празновање Божића у православног становништва старога Врања, како Срба, тако и Аромуна (Цинцара), Влаха и Грка, од старије се веома свечано обављало. Пред Божић, кућа се прала, брисала, чистила, а посуђе, нарочито бакарно посуђе, обавезно се прало. Одржавање божићног поста, који траје пет недеља, за старе Врањанце, било је обавезно, и то за све слојеве социјалне припадности и доба узраста припадника православне вероисповести. Ритуално причешће, на сам Божић, вршило се са осушеним врапцима, који су се за те сврхе ловили и сушили на кућним веригама, на огњишту. На сам дан Божића, по кућама су паљене свеће и кандила, а уз то куће су и каћене тамњаном. Изјутра на Божић, кумови одлазе у посету код својих „кумашина“ и притом доносе на дар поморанце.

На Божић је кућна капија широм отворена. Обавезно је да неки члан из сваког домаћинства, изјутра на Божић ходочасти у цркву, где присуствује црквеној служби и узима нафору за кућну обитељ, коју дели својим укућанима по повратку из цркве. Након повратка из цркве, ходочасника укућани целивају, а ако је у питању старија особа, уз то је и љубе у руку.

Пре ручка, на дан Божића, пред иконом кућном чита се молитва. За Божић се спремају јака и веома мрсна јела, и сви чланови обитељи морају да окусе од сваког јела спремљеног за божићне празнике.

Осим посете између кумова, на први дан Божића није обичај да се чине међусобне посете. Међутим, посете се чине другога дана Божића. Приликом посете, ципеле се изувају приликом уласка у гостинске одаје. Жене у групама иду у посете рођацима и знанцима. Гостима се служи пиће, мезе и слаткиши. Уколико су гости поседали у гостинској одаји ставивши руке на коленима, знак је да се много неће задржавати у посети.²⁵⁵

ПРОЧКА

У старом Врању, уочи великог поста, одржавао се ритуал „прочеке“. Обичавало се да цела породица одлази код најстаријег и најугледнијег члана фамилије или братства, где тражи опроштај, целивајући се узајамно.²⁵⁶

²⁵⁵ **Б. Станковић:** Стари дани, „Наш Божић“, стр. 140 — 142, 144 — 148; упореди **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића. — Врањски гласник, књ. VIII, стр. 199 — 200. О божићним обичајима у Срба сељака у пределу Пчињи види **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња. Београд, 1955, стр. 92 — 93.

²⁵⁶ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 21; упор. **Т. П. Вукановић:** наведени рад, стр. 200.

ЛАЗАРИЦЕ

Прастари обичај лазарица, одржавао се у старом Врању у реткој свежини. У петак цветне недеље, лазарице, групица младих девојчица, увек непарног броја, обучених у свечану одећу, са једном која је играла „Лазара“, са дувком на лицу, обилазила је све куће у граду, певајући одређене лазаричке песме, и при том играјући у ритуалном ору. Лазарице су имале читав репертоар лирских песама, које су у хору певале.²⁵⁷

УСКРШЊИ ОБИЧАЈИ

Празновање Ускрса прате одређени обичаји, који потичу из велике старине. За овај празник се младима праве нове хаљине. Поред ходошћа у цркву, на Ускрс се обављају посете рођацима, пријатељима и знанцима у току целога дана. Том приликом се обавља узајамно даривање јужним воћем (лимуним, поморанџе), те ускршњим јајима и колачима, што се нарочито дарује деци.

Просјацима, као и осталим и изнемоглим грађанима, о Васкрсу се указује посебна почаст. Они се позивају на обед, где их посећују у одређеној одјели, ако су у питању жене, само женска чељад из куће, и обратно, ако се ради о мушкарцима, онда њих опслужују мушкарци из дотичне куће. Поред ручка, њима се даје и подарак у одећи, као и култни хлебови, звани „тутре“, као и ускршна јаја, те и воће.²⁵⁸

У сеоског друштва врањског подручја, од старине се обичавало у становништва православне вероисповести, да се сеоски овчари причешчују једино на Ускрс. Они су тога дана и били слободни, јер су се о стадима оваца старали њихови власници.

БУРБЕВ ДАН

У старом Врању обављани су разноврсни обичаји о Бурђевдану. Нарочито се обичавало од старине, у рану зору, купање, које је имало ритуални карактер. У воду за купање, стављало се црвено ускршње јаје, здравац, дрен, коприва и друге траве које имају функцију у магији. Том водом се обављало ритуално купање. Исто тако, одлазило се и на купање у врањске воденице и ваљавице, где се ку-

²⁵⁷ **Ј. Хаџивасиљевић:** Лазарице, српски народни обичај (у Врању и врањском округу). Братство, IV. Београд, 1890, стр. 66 — 94; **А. С. Јовановић:** Врање и њено Поморавље. Дело. књ. V. Београд, 1898, стр. 271 — 272; **Б. Станковић:** Газда Младен, стр. 53; упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 200; **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња, стр. 95 — 97.

²⁵⁸ **Б. Станковић:** Нечиста крв, стр. 81 — 82; Коштана, стр. 25; упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 201. О ускршњим обичајима у пределу Пчињи види **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња, стр. 95 — 99.

пање обављало поред воденичног кола. Веровало се, да ће онај ко се окупа на Бурђевдан, рано пре сунца, у току целе године бити здрав као дрен.

Исто тако, обичавало се кићење куће и свих зграда, зеленом врбом. Дућани и трговачке радње, китили су се изнад улазних врата. Уз то, обичавао се и обичај мантафе, наиме, у чанак би се сипала вода, а у њу ставило црвено ускршње јаје, дрен, здравац, па би се све то ставило под бокор ружиног грма. На Бурђевдан, свака девојка опере ноге водом свежом, обрише их. Доноси се здела испод ружиног грма, па се једна девојчица покрије вслом преко главе и даје јој се огледало, те она вади из чанка ките цвећа. Истодобно се мантафа изговара на турском језику, у стиховима, који су кратке садржине. Извучена кита из чанка (или ћупчета), и онај чија је, као у преводу казује се мантафа. Све се девојке нагињу да виде чија је кита цвећа, а потом, девојка чија је китка, пружа руку и узима је. А кад се заврши мантафа, једна девојка, чија је последња китка цвећа, вади је из чанка, па оном водом из чанка прска девојке. Верије се, да ће она девојка која буде попрскана том водом, насекро бити запрошена и да ће се удати, те ове због тога беже од ове, да их не би поквасила водом од мантафе.²⁵⁹

КРСНА СЛАВА

Крсна слава у старих Врањанаца, била је важан празник родовске заједнице и њој се поклањала знатна пажња. Припреме за славу вршene су месецима, да би уочи славе све било спремљено за тај свечани дан рода. Уочи славе, пред вече, одлази неки мушкарац из куће код рођака и пријатеља, и позива их на славу, тј. на славску вечеру. Позив чини са „панѓуром“ ракије и јабуком. На славску вечеру одлази цела позвана породица, када су у питању позвани сродници.

Уочи славе, увече, запале се два фењера, која се обесе о кућним капијама, да би се видело да та кућа слави. Уочи славе, домаћин дочекује госте гологлав. У гостинској соби поставља се дугачка трпеза (софра). За софром се седа по старешинству: старији у чело, а до њих старије жене. Млађе жене не седају за софру. Софра се прво прекрије чаршафом, па се преко тога поставља јело и пиће. У челу софре је велики славски колач, на њему су три као на крст постављене воштане свеће, чаша вина, а затим се поређају цели хлебови, око којих се поставе чанци и кашике.

²⁵⁹ **Б. Станковић:** Стари дани, „Бурђев — дан“, стр. 92 — 94, 97; „Увела ружа“, стр. 25; „У ноћи“, стр. 97; упор. **Т. П. Вукановић:** нав. рад, стр. 201 — 202. О ђурђевданским обичајима код Срба сељака у Пчињи види **М. Филиповић — П. Томић:** Горња Пчиња, стр. 98 — 99.

Увек је славска вечера свечана. Уколико је крсна слава у доба зиме ~ вечери се служи воће: јабуке, крушке, грожђе из туршије и ораси.

Поред софре домаћин стоји гологлав и госте послужује. Сваки гост има преко колена пребачен убрус за брисање руку. Увече долази свештеник, да пресече славски колач. За време сечења колача, сви стоје, а мушкиарци су үз то и гологлави. Када поп пресече колач, настаје слава, и тада почну здравице, за славску вечеру, а потом настаје вечера. Пред сваким гостом налази се „сатлик“ вина, и чим се вино начне, одмах се допуњује. За време славске вечере сви обедују ћутећи. После сласке вечере, опет се диже здравица. Ко први тада запева, сматра се да је „отворио“ славу. Након вечерс, улазе у гостињску собу младе жене и девојке, а она која прва уђе узвикује: на здравље и слатка вам вечера“. Славари који светкују св. Николу, за вечеру обавезно спремају рибу. Сва родбина о крсној слави, након завршеног богослужења у цркви, одлази кући код најстаријег рођака, на честитање славе. У Врању се обичавало, да најближа родбина дође уочи славе код својег рођака славара, где заседне и по три дана славећи крсну славу свога рођака. На концу, помињемо, у старог врањског друштва славиле су се две крсне славе: једна летња и друга зимска.²⁶⁰

ПРВИНЕ

Прва вода из ископаног новог бунара, захватала се и њоме пунила стакленица („шише“), па се бацала преко куће. Уколико се стакленица не би разбила при паду, узимала се, или комади од разбијене стакленице, што се стављало на кућно слеме. Тако се то обичавало у Врању од старине, а практиковало се у свих друштвених слојева и етничких припадности.

Жртвовање житарица птицама о новој жетви, обичавао се како у сеоског, тако и варошког врањског друштва. Наиме, након сваке нове жетве приликом вршидбе жита, на стожер се стављао сноп жита. О жетви кукуруза у јесен, на стожер се стављао по неки клип кукуруза и тиква, која се постављала за стожер, кукурузни клипови би се привезали за стожер, „као дар божји“ птицама.²⁶¹

²⁶⁰ Б. Станковић: Стари дани, стр. 156 — 160; Из мага краја, „Тетка Злата“, стр. 179; Из мага краја, „Мој земљак“, стр. 199; Газда Младен, стр. 16; Из мага краја, „Јовото“, стр. 216; упор. Т. П. Вукановић; нав. рад, стр. 197 — 198. О слави у становништва Врањске Пчиње види М. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња, стр. 88 — 89.

²⁶¹ Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 221.

ТРАГОВИ КРВНЕ ОСВЕТЕ

У старога врањског друштва, сеоског и варошког подручја, јављала се ту и тамо и прастара друштвена институција крвна освета. Она се јављала обично као одраз за какву нанету срамоту, понајпре за деликте нанете срамоте кући, роду, фамилији, личности, или због прельубе, односно блуда, или пак за извесну јавну увреду.²⁶²

IX

ВРАЊСКИ ФОЛКЛОР

Врањски фолклор, по својим естетско-садржајним особинама, изискује посебна истраживања, како у сеоског, тако и у варошког становништва на југу Србије. Међутим, на овом месту дајемо само кратак осврт на неке гране врањског фолклора, по којем је он и чувен на Балканском полуострву. То је у ствари кратак приказ фолклорног лирског песничког стваралаштва. Тада приказ обухвата старовремске лирске песме врања и њеног гравитационог подручја, а уз то дајемо и прегршт народних пословица.

Као добри познаваоци народних песама и певачи у старом Врању у турско феудално доба XIX века, били су: Влајинац Јања, Добре-вић Риста, Милудинче Таса и хаци Тома.²⁶³

ЕТНОМУЗИЧКИ ФОЛКЛОР

У етномузичком фолклору старога Врања и околине, у доба турске владавине у XIX веку, превлађивали су фолклорни музички елементи, који су се темељили на основама старе балканске музичке културе, тако и велике примесе оријенталне музичке културе. Како је међу врањским Циганима, од старије било развијено професионално музицирање, исто тако и та појава је била од значаја за музичку културу старога Врања. Један попис из времена турског султана Селима II (1566 — 1574), бележи у самој Врањи цемат Цигана мехтера — војних музиканата. Они су за ову своју службу уживали извесне пореске олакшице. Били су муслиманске вере, а бројали су 16 кућа и уз то 2 неожењена музиканта. Поред врањских свирача, музицирањем су се бавили, као професијом и Цигани из Масурице, познати под именом „зурлаши“, а напоредо са њима, истицали су

²⁶² Упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 146 — 147; исти: Студије из балканског фолклора II. — Врањски гласник, књ. VI, стр. 255 — 257; сравни В. Чајкановић: О српском врховном богу. Београд, 1941, стр. 41 — 46.

²⁶³ Ј. Хаџивасиљевић: Просветите и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд, 1928, стр. 171.

се и Цигани зурлаши из с. Павловца на домаку Врања. Оркестар зурлаша састајао се из две зурле и једног бубња. То је у основи била музика сеоског друштва врањског подручја, оркестарског карактера. Уз то, у селима врањског подручја, у XIX веку, били су заступљени следећи инструменти и свирање: дудук, гајде, ћемане (лирица), чунгур, кавал, гусле. У варошког врањског друштва, били су у употреби следећи музички инструменти, поред поменутих сеоске оркестарске музике: дахире, виолина („ћемане“), чампари, грнета (кларинет), далбуха, шаркија, шупелька.

У старом врањском друштву, постали су за музичаре изрази: чалгиџије, термин дошао у наше крајеве преко Турака. Исто тако, и израз метери (бубњари) био је употреби у старом Врању.²⁶⁴

Стирање и играње ора и народних кола на југу Србије, припада културном кругу скопског и косовског подручја, где старобалкански и оријентални елементи ових појава од старије живе у симбиози, спајању и прожимању, стварајући извесну врањску варошку специфичност и поморавску сеоску карактеристичност. Све се то дакако мора повезати са музичким фолклором, који је оформљен на тим основама, и који у себи носи елементе како старе балканске музичке културе, тако и огромне примесе оријенталне музичке културе. И, то нису елементи прежитака, већ нешто целовитије целине, доспеле од средњег века до данашњих дана, свакако чуване преко циганских професионалних занатлија свирача. У староврањском игрању народних кола и ора, свакако да се даду назрети остаци или премици дарданске орске традиције и илирског фолклорног наслеђа, а у весељима и орском игрању становништва Пчиње, виде се и остаци трачких и римских бахијалија, које прате орско играње и свадбени ритуал.²⁶⁵

СТАРОВРЕМСКЕ ВРАЊСКЕ ПЕСМЕ

Епске песме Врањског Поморавља, у ствари припадају културном кругу епског певања Горње Мораве и Изморника (Косово) и Жеглигова, Скопског поља и Скопске Црне горе (Македонија). Та је појава старога датума, а њени премици су очувани све до половине XX века. Почетком XVIII века, забележио је Јеротеј Рачанин, приликом путовања за Јерусалим, када је прошао кроз српска села

²⁶⁴ О. Зиројевић: Марково кале код Врања. — Врањски гласник, књ. VII (1971), стр. 288; А. Гојковић: Народни музички инструменти у делима Боре Станковића. — Врањски гласник, књ. I (1965), стр. 211 — 214; Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 217 — 219; А. С. Јовановић: Врање и њено Поморавље. — Дело, књ. V. Београд, 1898, стр. 270. Види и Јов. Хаџивасиљевић: Музичке прилике у Врању и околини за време ослобођења (1878). — Музички гласник, бр. 7. Београд, 1922; М. Филиповић — П. Томић: Горња Пчиња, стр. 108 — 109.

²⁶⁵ Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 215 — 217.

у Врањском Поморављу, а затим македонска кроз Жеглигово и даље до Овчег поља, да се у становништва ових крајева певају јуначке песме о епским јунацима: М. Краљевићу, М. Обилићу, Новаку Дебељаку и другима.²⁶⁶

Старовремске врањске песме које дајемо у овом поглављу, у ствари припадају културном кругу лирске песничке баштине Врањског Поморавља, феудалне епохе турске владавине, те и прелаза у капиталистичку епоху после ослобођења од Турака 1878. године. Све оне представљају, по нашем мишљењу, бисере фолклорне баштине у Јужних Словена. Из те баштине фолклора дајемо следеће песме.

1. Гајтано моме

— Гајтано моме, мори Гајтано,
Гајтан ти веће, мори, на чело!
Куде си била, Гајто, дънъске?
Въздан ти очи, мори, не видо,
Ни залак лебац, мори, не једо!“
— Турчине, аго, млади спаијо,
На горњи пазар сам се шетала,
Чудно сам чудо, аго, гледала:

Куде се Турци, аго, писујев,
Турски низами, аго, да водив!”
— Гајтано моме, мори Гајтано,
Да ли ме мене, мори, писаше?”
— Турчине, аго, млади спаијо,
Најнапред те тебе, аго, писаше,
Турски низами, аго, да водиш,
Алени барјак, аго, да носиш!”²⁶⁷

2. Игличе венче над воду цвета

Игличе венче над воду цвета;
Над воду цвета, над воду вене:
Над воду вене, над воду спада.²⁶⁸

3. Кадњи стана

Кадњи Стана по башти шетала, изгубила срма — колан. Сусрео је млад калуђер, њега набедила за колан и куне га:

²⁶⁶ Ст. Новаковић: Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. — Гласник СУД, књ. XXXI. Београд, 1871, стр. 42 — 45; М. Павић: Историја српске књижевности барокног доба. Београд, 1970, стр. 318, 428 — 429.

²⁶⁷ М. Златановић: Нишна се звезда по ведро небо. Врање, 1967, стр. 23.

²⁶⁸ Влад. Р. Борђевић: Српске народне мелодије. Предратна Србија. Београд, 1931, бр. 3

Ако си зел срма — колан,
Като колан да се вијеш.

Калуђер се куне, моли је:

Несам, Стано, жива била!
Ако сам зел срма — колан,
Като колан да се вијем,
Око твоја снага!²⁶⁹

4. Мемете, море, Мемете

Мемете, море, Мемете,
Три села викав на тебе,
Четврто село Кулино:
Колико ли им обљуби
Све младе жене неротке
А и убаве девојке!
Мемете, море, Мемете,
Докле ће викав на тебе?²⁷⁰

5. Пишти, плаче Милица девојка

Пишти, плаче Милица девојка,
Пишти, плаче по гору зелену.
Гавран грачи над гору зелену.
Па га пита Милица девојка:
— Ој гавране, ој ти црно пиле,
Да ли виде брата ми Стојана?
— Кад ме питаши, морам да ти кажем:
'Те га тамо више Голич лега!
Тамо су га Турци утепали,
Тамо су га пушке пронизале,
Тамо су га ножеви проболи!"²⁷¹

²⁶⁹ **Б. Станковић:** Стари дани, стр. 162. Упореди **М. Златановић:** Нишна се звезда по ведро небо. Народне песме које се певају у Врању и околини. Врање, 1967, стр. 25; сравни **Т. П. Вукановић:** Врањски гласник, књ. III (1967), стр. 350; исти: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 211.

²⁷⁰ **Б. Станковић:** Ташана, стр. 177 — 178; сравни исти: Из мога краја, „Стојанке, бела Врањанке“, стр. 90; упор. **Т. П. Вукановић:** Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 210.

²⁷¹ **М. Златановић:** Игличе венче над воду цвета. Врање, 1967, стр. 2.

6. Мирјано, ој Мирјано

Мирјано, ој Мирјано,
Имаш русе косе, Мирјано!
Дај да ги мрсим ја,
Дај, Мирјано, дај, дај!
Мирјано, ој Мирјано,
Имаш чарне очи, Мирјано!
Дај да ги пијем ја.
Дај, Мирјано, дај, дај!²⁷²

7. Стојанке, бела Врањанке

Стојанке, бела Врањанке!
Кад те је мајка родила,
На шта је оком гледала:
Да ли на сунце сјајано?
Или јабланче танано?
Бре гиди, цанум, Стојанке,
Стојанке, бела Врањанке!
Аз ли те гледам
У тија цанфер шалваре,
Где тихо минеш по дворе,
Како јеленче кроз горе.
Не знајем ништа за себе,
Бре, леле, леле момиче,

Момиче, зумбул девојче,
Погибох душо за тебе!
А кад ти видим две очи,
Две тамне очи, две ноћи,
Каил сам много на тебе,
Ја да те видим за себе,
Па куд ми мајка живује,
Да ми те она милује,
Да живиши како гидија,
Да гучеш како кумрија,
Бре, леле, цанум, Стојанке,
Стојанке, бела, Врањанке!²⁷³

8. Шано душо, отвори ми врата

Шано душо, Шано, отвори ми врата,
Отвори ми, Шано, врата, да ти дам дуката.
Изгоре ме, Шано, мори, твоја лепотиња,
Твоја лепотиња, твоја красотиња,
— О леле, леле, изгорех за тебе.²⁷⁴

²⁷² Б. Станковић: Коштана, стр. 240 — 241. „Мирјано, Мирјано, имаш русе косе, Мирјано“. Ову је песму донео из Врања у Београд песник Драгутин Илић и певао је Ст. Мокрањцу (1882. год.). Упор. Д. Илић: Стојанке, Шано, Мирјана. Како су постале ове три популарне песме. — Музички гласник, бр. 4. Београд, 1922, стр. 4 — 5; сравни М. Милојевић: Музичке студије и чланци I. Београд, 1926, стр. 105; П. Бингулац: Стеван Мокрањац и његове руковети. — Годишњак Музеја града Београда, књ. III, стр. 430 — 431; види и М. Златановић: Да знајеш, моме мори, врањске песме. Београд, 1972, стр. 8 — 9. Упореди и Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 210.

²⁷³ Б. Станковић: Коштана, стр. 43 — 44; Из мага краја, „Стојанке, бела Врањанке“, стр. 25, 33 — 34; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор њку ижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 208; види и М. Златановић: Стојанке, бела Врањанке. Лесковац, 1969, стр. 63 — 64.

²⁷⁴ Б. Станковић: Коштана, стр. 10; упор. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, стр. 213.

У једној лазаричкој старовремској врањској песми, пева се како се ужарски занат обавља и у току зимских дугих ноћи, уз ватру на отвореном огњишту у ћерани. Ево те песме:

9. Сву ноћ седу, сву ноћ сучу

Сву ноћ седу, сву ноћ сучу, дос;
 Кола дрва изгорују,
 Денку јужа насукују,
 Фиљџан слүзе наронују.
 Тънко крпче натопују,
 На срце га исушују!
 Гори, гори, тънко, крпче,
 Такој мене срце гори,
 За девојче, за комшиче.²⁷⁵

10. Широко је врањско поље

Широко је врањско поље,
 Широко је, зелено је,
 Зелено је, лада нема,
 Само има једно дрво,
 И под дрво овчар седи,
 И он пече рудо јагње,
 Рудо јагње за вечеру,
 За вечеру за бедвари.²⁷⁶

11. Колико је бањско поље

Колико је бањско поље?
 Дал' је бањско или врањско?
 Бањско си је, њрањско неје.
 Насред поља једно дрво,
 Испод дрво бело стадо,
 До њег' седи бела Неда,
 На руку ву бела крошња,
 И у крошњу бело платно.
 У руке ву тънака игла,
 Па си везе тънко платно.²⁷⁷

²⁷⁵ Ј. Хаџивасильевић: Лазарице, српски народни обичај (у Врању и врањском округу). Братство, IV. Београд, 1890, стр. 84. Припев „дос“ употребљава се након поновног певања сваког стиха.

²⁷⁶ В. Јовановић: Ој девојко Бујановке. Бујановац, 1970. стр. 25.

²⁷⁷ В. Јовановић: Ој девојко Бујановке. Бујановац, 1970, стр. 24.

12. Кад ми беше Стојан овчар

Кад ми беше Стојан овчар, доз, доз!
 У ливаду траву пасем,
 На извору воду пијем,
 Под ораси лад ладујем!
 А съг ми се Стојан овчар оженија!
 Лад ладујем под амбари,
 Воду пијем кра кокошке!²⁷⁸

13. Једе и пије, сам себе не верује (бајалица)

Ево ја да ти кажем шта је било:
 „Стојмен добро дете било!
 Навукло на себе тегобију:
 Руке, ноге, не осећа!
 Једе и пије, сам себе не верује!
 Секја над воду дрво и оградисаја!
 Бе му дадем травицу и водицу,
 Од Мрата перушиње, ће се посипе!
 Бе се накади на поврљену кошару,
 На обрт на сливче и ће оздрави!“²⁷⁹

СТАРОВРЕМСКЕ ВРАЊСКЕ НАРОДНЕ ПОСЛОВИЦЕ

Од старине се обичава у Срба на југу Србије, у говору, употреба народних пословица. Као што је случај са народним пословицама уопште, и врањске пословице су пројекте народном мудрошћу, са психолошко — филозовском функцијом. Из те групе фолклорног стваралаштва у Срба, наводимо неколико примера, из старије епохе врањске прошлости, заправо прекитака из времена турског феудалног поретка. Напоредо са тим, помињемо, стари Врањанци су, половином XIX века, у говору радо употребљавали народне пословице. Ту се нарочито истичу Хаци Михајло Погачаревић и Хаци Риста Добровић, истакнути врањски чорбације, који су у пословицама могли водити разговор и по пола дана. Ево неколико старовремских врањских пословица са подручја вароши и околних села:

²⁷⁸ Т. ВУКАНОВИЋ: Српске народне лирске песме. Врање, 1975, стр. 132, 164. Одељак XIX. Песме уз годишње обичаје и народна веровања, поглавље: Лазаричке песме. „Лазаричка песма пастиру и стаду оваца! — (Шапранце, Пчиња).

²⁷⁹ Т. ВУКАНОВИЋ: Српске народне лирске песме. Одељак XIX. Песме уз годишње обичаје и народна веровања; група: Бајалице, стр. 146.

Ако сам сас бега зборија, несам чалму качија.
 Атови се ритав, а магариња страда.
 Без доколцаша (воля) нема напретка.
 Дели — Агушчики пијев, а на Дели — Агуша повика.
 Кад се жена и муж свадив, гра мора да је прикаден.
 Кад се скрши осовина, на наплате се иде.
 Кад фрљимо лошотију, само остане убавиња.
 Кој' први до девојку, на њега је дете.
 Коња не видео, ноге разбандао.
 На лошо мана нема.
 Направише од бъчву каче.
 На ручък клуцане, на вечеру трљане.
 Не иде итра була у празну кулу.
 Не ме је стра од Турчина, него од Потурњака.
 Не стоји тај капа, на туј главу.
 Од другара, ни загара.
 Од свиньску мешину и мушки грбину, бог да не одвоји.
 Петал да је, муж је.
 Поубаво је жив аскер, него мртав миралај.
 Сами була, па тънко.
 Само цар сме да утепа цара, друг' никој.
 Тешко је тој кући, кад у кући кокошка поје, па и још улава.
 Убавиња не улази ни на отворене порте, а лошотија и на дзвирку улаза.
 Упрчија се, како стожар на гувно.
 Умисирија се, како петъл у селску торбу.
 Фатила се царица за работу.²⁸⁰

СУЛЕЈМАН — БЕГОВО ОРО

Има једна веома интересантна појава из проблематике музичког фолклира, која се односи на емиграцију турског становништва. Наиме, у време српско — турског рата 1878. године, врањско подручје је напустио и познати врањски феудалац Сулејман — бег, касније феудални господар и богатог села Ратаја, где је имао и свој сарај. У Срба врањског подручја, Сулејман — бег је остао у доброј успомени. Он је из Ратаја, једне зимске ноћи 1878. године, отпутовао за Куманово, а одатле за Скопље, а затим у Цариград. Свој иметак, Сулејман — бег је покупио из сараја, натоварио на 50 коња, и тако заједно са својом породицом напустио врањски крај, испраћен од

²⁸⁰ **Хади Т. Димитријевић:** Врањске пословице. Београд, 1935, стр. 6, 49; **Т. Вукановић:** Српске народне пословице. Врање, 1974, стр. 11, 16, 22, 53 — 54, 64, 75, 81, 126; **М. Златановић:** Прилози из народног песништва. — Зборник Више школе за образовање радника, књ. I. Одељак: V Пословице и пословничке изреке на југу Србије. Врање, 1975, стр. 121 — 123. Остали примери узети су из наше рукописне збирке: Врањске народне пословице.

сељана, нарочито чифчија. То је нашло одраза у једном ору или колу, које се назива: „Сулејман — бег“, „Сулејман — бег из Ратаја“ или „Искараше Сулејман — бега из Ратаја“. Данас је то у ствари свадбена мелодија, која се очувала у извесним крајевима, у Цигана музичара. Биле су у обичају и извесне драмске радње, као што је „бегово клањање“. „Сулејман — бега“ радо слушају у врањском крају старији људи, где ударање у бубањ, доцарава одлазак Сулејман — бега из Ратаја, са својег феудалног поседа, па чак приказује и бахат коњских копита, које односе бега у емиграцију.

У старије време, ово је оро свирала сеоска музика: две зурле и једон тупан. У касније време, свирају га музичари са постојећим оркестрима блех музике, те и на хармоници.²⁸¹

RÉSUMÉ

T. P. VUKANOVIC

V R A N J E

L'HISTOIRE ETHNIQUE ET L'HÉRITAGE CULTUREL DE LA RÉGION DE VRANJE DANS LA PÉRIODE DE LA LIBÉRATION DES TURCS EN 1878

Décrire Vranje d'avant cent ans c'est décrire le passé de cette ville et de ses environs dans la période du déperissement féodale et du commencement de l'époque capitaliste.

Dans cet article on a présenté les données sur la région de Vranje, y compris les villes et les villages, la population, l'économie, le service sanitaire, la culture et l'éducation, l'alimentation, le costume national, la mentalité de la population etc. A côté de Vranje, de ce bourg balkanique-orientale d'avant cent ans, on a aussi décrit les régions suivantes: Masurica, Poljanica, Vlasina et Krajište, une partie de Grdelička Klisura, Vranjsko Pomoravlje, Vranjska Pčinja. L'attention spéciale a été prêtée sur les insurrections populaires et la guerre de libération de 1877 — 1878 avec un aperçu spécial sur le rôle de l'armée serbe dans la guerre contre l'Empire Ottoman pour la libération du sud de la Serbie et son annexion au pays central.

Toutes les données concernent une période assez courte du passé de Vranje: les années de l'insurrection et de la guerre de libération en 1877 — 1878, ainsi que la période tout de suite après la liuération des Turcs quand les loies patriarchales n'avaient encore existées.

²⁸¹ В. Николић — Стојанчевић: Турска имања у врањском округу. — Лесковачки зборник, књ. VIII, стр. 86; М. Златановић: Време Хусеин — паше и његових потомака у народним песмама на југу Србије. — Лесковачки зборник, књ. XV (1975), стр. 190.

La composition de l'article est la suivante: Dans le I-e chapitre on décrit les caractéristiques géographiques de la région de Vranje, la toponymie de la ville et de ses environs. Dans le II-e chapitre on présente l'histoire de Vranje. L'attention spéciale a été prêtée sur les mouvements révolutionnaires, les insurrections, la lutte pour la libération en 1878 avec les noms et la nationalité des volontaires tombés ou blessés dans la libération de Vranje en 1878. On a aussi inclus les pétitions suivantes: pétition de la population de Vranje adressée au prince M. Obrenović afin que la région de Vranje soit annexée à la Principauté de Serbie; pétition des Turcs et Albanais de Vranje adressée au prince M. Obrenović afin que la région de Vranje ne soit pas annexée à la Bulgarie de San Stefano; pétition à l'empereur russe afin que la région de Pirot, Trnsko et Vranje ne soit pas annexée à la Bulgarie de San Stefano. On a spécialement décrit la formation de l'administration civile après la libération des Turcs en 1878. Le III-e chapitre concerne la population et les habitats dans la région de Vranje, ainsi que l'architecture nationale, la situation agraire avant et après la libération des Turcs en 1878. Dans ce chapitre on a surtout décrit l'élevage de bestiaux, la sériciculture, la culture du tabac, les métiers artisanaux, l'exploitation des mines, le commerce, le travail à l'étranger, les communications et les voies principales. On y a aussi décrit les migrations de la population, la vie familiale et rurale, les droits et les devoirs des femmes, les noms personnels et les surnoms familiaux. Le IV-e chapitre concerne la parenté rituelle: union fraternelle et amitié de soeur, adoption, relation par le lait maternel, parrainage et relation par le voisinage. Dans le V-e chapitre on a décrit le costume national des citoyens et des villageois. Le VI-e chapitre concerne l'alimentation de la population, l'hospitalité, les conditions sanitaires et hygiéniques, le repos. Dans le VII-e chapitre on a décrit la situation culturelle et l'éducation, ainsi que les dialectes de la région. Le VIII-e chapitre concerne les coutumes et les croyances relatives à la naissance, le mariage (y compris le mariage co-sanguin, le mariage parmi les mineurs, le mariage avec la bru), ainsi que les traces du sex collectif rituel. On a aussi décrit les coutumes funéraires, de Noël, Lazarice, celles des Paques, de Saint-Georges, puis la slava (fête en l'honneur du patron de la famille) et les restes de la vengeance. Dans le IX-e chapitre on a présenté le folklore de Vranje au point de vue ethno-musicologique: les anciennes chansons (13 incluses) et les anciens proverbes, et l'oro de Suleiman-beg.

L'article est documenté par de nombreuses illustrations.

INDEX ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Алакинци, 64, 72, 80, 123, 183, 185
 Албанија, 37, 133
 Александровац с., 8, 77, 84
 Алексинац, 40
 Амам махала, 10
 Амбар махала, 10, 90, 92
 Ариље, 8
 Асан — баир, 10
 Аустрија, 17, 40
 Аустро — Угарска, 134
 Ашарат махала, 10, 18, 90

Б

Бабина Пољана, с. 18, 75, 84
 Бабин дол (в. Дабин дол), 11
 Бајазитово, 39
 Балиновац, 53, 147
 Балиновачки пут, 14, 92
 Балканско полуострво, 37, 130, 133
 Бања (Врањска Бања,
 Илица, Топлик Бања), 8, 13, 24 —
 25, 44 — 45, 68, 75, 84, 11 — 113, 131,
 172, 185
 Бањски мост, 27
 Бањски хан, 137
 Бањшица, р., 4
 Барбарушинце, 76, 84, 127, 147
 Барје, 36
 Бацијевац (Бациљевце), 18, 64, 72, 80,
 148
 Бачвиште, 66, 74, 82
 Бачка, 40
 Белановице, 32, 66, 74, 82
 Бела Паланка, 117
 Бела чешма, 10
 Бели Брег, 76, 84
 Бели мост, 10 — 11, 90
 Белишево, 20, 24, 66, 68, 74, 82, 196 —
 197
 Бељаница, 29
 Београд, 39 — 42, 45, 51, 56 — 57, 59,
 98, 138, 181
 Београд на мору (Биоград на мору), 8
 Бесна кобила, 3 — 4, 170

Беч, 133
 Билећа, 8
 Билача, 136, 181
 Биљачки хан, 116
 Биљачко поље, 136
 Биначка Морава, 19
 Биновце, 64, 72, 80
 Бистрица, 74, 82, 122
 Битврђа, 18, 64, 69, 72, 80
 Битола — Битољ, 8, 133, 185
 Бјеловар, 41
 Елатина, 64
 Богошевце, 64, 77, 84
 Божињевац, 181
 Божичка река, 22
 Бојин До (Дел), 77, 84, 185
 Бојшина, 64, 73, 80, 156
 Бојчинце, 20
 Бољевац, 40
 Боровац, 147
 Босанска Крупа, 8
 Бос. Петровац, 8
 Босилград, 168
 Босильградско краиште, 3
 Босна, 40 — 41, 132 — 133
 Босна и Херцеговина, 8
 Брезник, 184
 Ерезовица, 64, 75, 147
 Бресница, 26 — 27, 29, 66, 69, 76, 84, 185
 Бреснички вис, 29
 Бресничка коса, 26
 Бреснички поток, 26 — 27, 29 — 30
 Брестовац, 18
 Брестовица, 84
 Брестово, 74, 82
 Бричевље (Бричевје), 64, 68, 73, 80
 Бугарска, 17, 22, 46 — 47, 70, 132 —
 133, 136, 178, 182
 Бујановац, 5, 35 — 36, 79, 93, 117, 137,
 145, 181, 183 — 184
 Бујковац, 43, 64, 68, 76, 84, 121, 123, 197
 Бујковска мала, 10
 Бујковски мост, 10 — 11
 Бука, 185
 Буковац, 185
 Буљесовце, 75, 84

- Бунушевачки пут, 14, 92
 Бунушевце, 10, 44, 76, 84, 142
 Буштрање, 75, 84, 140, 147
- В**
- Варденик, 3, 126, 189
 Вареш, 8
 Варош махала, 10, 90, 92, 195
 Велд — Алтен, 176
 Велес, 133
 Велико Село, 44
 Ветерница, 18, 26
 Велич махала, 64
 Вета, 187
 Витина, 7, 19
 Витлиште, 10
 Вишевци, 75, 84
 Владичин Хан, 4, 16, 21, 24 — 26, 29,
 88, 114 — 116, 124, 138, 153, 173, 177
 Вланички сокак, 14
 Власе, 18, 20, 24, 36 — 37, 74, 82, 139
 — 140, 185
 Власина, 1, 3, 22, 26, 33, 64 — 69, 72,
 80, 131, 135 — 136, 139 — 140, 147
 — 148, 164, 170, 183, 185, 196 — 197,
 215
 Власотинце, 22, 26 — 27
 Влашка, 39
 Војводина, 41
 Врана, 8
 Вране, 8
 Вранеше, 8
 Врани До (Вранин До), 8
 Враниши, 8
 Враниште, 8
 Враништица, 8
 Врановац, 8
 Врановача, 8
 Врановине, 8
 Врановићи, 8
 Врановичи, 8
 Вранов Дол, 8
 Враново, 8
 Врановци, 8
 Вран Поток, 8
 Вранци, 8
 Вранче, 8
- Вранчићи, 8
 Врања, 8
 Врањак, 8
 Врањани, 8
 Врањача, 8
 Врањаче, 8
 Врањ, 8
 Врања Печ, 8
 Врање, 1 — 2, 4 — 17, 20, 22, 24 — 43,
 46, 48 — 50, 52 — 56, 58 — 63, 71 —
 82, 78 — 19, 89 — 95, 99, 100 — 105,
 107 — 109, 112 — 114, 117 — 119,
 121 — 122, 124 — 128, 130 — 140,
 142, 144 — 147, 150 — 151, 153 —
 155, 160 — 163, 165, 169 — 170, 173
 — 176, 177 — 179, 181 — 192, 194 —
 195, 200, 202 — 204, 206 — 208, 216
- Врањевићи, 8
 Врањевци, 8
 Врањи Врх, 8
 Врањина, 7 — 8
 Врањица, 8
 Врањиц, 8
 Врањковци, 8
 Врањска, 8
 Врањски дервен, 16
 Врањско — Бујановачка котлина,
 3 — 5
 Врањска котлина, 3, 5 — 6, 20, 25 —
 26, 119, 125, 137, 165, 189
 Врањска Морава, 3, 116, 125, 130, 190
 — 191
 Врањска река (Градска река), 6, 12,
 33, 95, 115, 126
 Врањска Пчиња, 1, 3, 37, 99, 114, 130,
 135, 182, 190, 199 — 200, 215
 Врањско поморавље, 1, 4, 114, 116 —
 117, 155, 164, 170, 196, 208 — 209,
 215
 Врањско, 8
 Брбово, 64, 77, 84, 120 — 121, 123, 185
 Врнавоколо, 7
 Вртогош, 151
 Вучедол, 18
 Вучеделце, 64, 72, 80
 Вучитрин, 40

Г

Гаковац, 184
 Галич брдо, 11
 Гарине, 64, 73, 80
 Гатар, 185
 Гацина махала, 64
 Глог, 18
 Гњилане (Гилане), 36, 58, 182, 185
 Горњочаршијски сокак, 14
 Големо Село, 20, 24, 74, 82, 122, 185, 187
 Голич, 10, 210
 Горажде, 8
 Горица, 176
 Горња махала, 10, 90, 92, 115, 195
 Горња Морава, 164
 Горња Отуља, 77, 84
 Горња Пчиња, 3
 Горња Сена, 66
 Горња Бурковица, 64
 Горња чаршија, 6
 Горње Балиновце, 66, 76
 Горњи Жапско, 77, 84, 185
 Гор. Јабуково, 44, 66, 74, 82
 Горње Нерадовце, 184
 Горње Романовце, 80
 Горње Требешине, 76, 84
 Горњи баир, 91
 Горњи Вртогош, 72, 76, 84, 117, 141, 145
 Горњи Милановац, 39
 Горњи Нерадовац, 84
 Горњочаршијски сокак, 91
 Госпинић, 8
 Гостивар, 8
 Гоч, 32
 Градња, 20, 24, 44, 50, 72, 74, 82, 183, 185
 Градска река (Врањска река), 6, 10
 Грамаћа, 18
 Граово, 64, 66, 75, 82, 196
 Грачаница, 8
 Грбица, 40
 Грделица, 4 — 5
 Грделичка клисура, 1, 3, 5, 21, 23, 41, 136, 156, 215
 Грделичка река, 10, 12, 116, 136, 137
 Грђан, 18
 Грчка, 37, 114, 125, 132 — 133, 172, 181
 Гузевје (Гузевље), 64, 73, 80

Гумериште, 40, 67, 77, 84

Д

Дабин дол, 10 — 11
 Давидовце (Давидовац), 10, 76, 84, 142
 Дамјан (Дамњан) махала, 64, 148
 Данино Село, 73, 80
 Данцинг, 41
 Два брата, 26 — 28, 30, 63
 Две чешме, 11
 Девотин, 28 — 29, 32
 Декутинци, 77, 84, 123
 Дервен (Грделичка клисура), 18
 Дервен масурички, 18
 Дервента, 40
 Дечане, 182
 Дивош, 39
 Дикава, 64, 73, 80
 Дингарски сокак, 14, 91
 Дълга Лука, 64
 Дълогојница, 64, 73, 80
 Добрич, 148
 Доброшево, 77, 84, 123
 Дојин Дел, 67
 Дојчин, 64
 Домјанић махала, 64
 Доња махала, 11, 64, 90, 95, 108, 148, 195
 Доња Отуља, 77, 84
 Доња Сена, 67
 Доње Балиновце, 67, 74
 Доње Белановце, 82
 Доње Врање, 4, 6, 8, 12, 18, 44, 53, 77, 84, 118, 139, 141, 184
 Доње Домановце, 64
 Доње Жапско, 77, 84, 139, 141, 185
 Доње Јабуково, 20, 44, 67, 74, 82
 Доње Нерадовце, 76, 84, 141, 144, 184
 Доње Романовце, 22, 80
 Доње Требешине, 84
 Доњи баир, 91
 Доњи Вртогош, 76, 84, 141, 142, 145
 Доњоврањски пут, 14, 92
 Драгаш, 8
 Дражина, 64
 Драча, 40

Дреновац, 20, 24, 29, 74, 82
 Дреново, 123
 Дубница, 76, 84, 120, 139, 141 — 142,
 185
 Дувно, 8
 Дуга Лука, 77, 84, 147
 Дуги Дол, 72, 80
 Дулањ, 77, 84
 Дупка, 11
 Дупљане, 18, 64, 73
 Дупљево, 18
 Дурмиш — бег махала, 11, 92
 Дућанцик (Шећер) махала, 10 — 11,
 90 — 91

Б

Баковица, 39
 Беренка, чесма, 11

Ж

Жбевац, 181
 Жеглигово, 208
 Желец, 8
 Житорађе, 18, 65, 68, 72, 80, 151, 183,
 196
 Жумберак, 8
 Жупа Врање, 7
 Жута вода, 11

З

Загужани, 65, 73, 80, 185
 Западна Европа, 126
 Зебинце, 67, 74, 82
 Зеница, 8
 Златовце, 159
 Златокоп, 43, 77, 84, 132, 136, 141, 185
 Златокопски мост, 30
 Златокопски пут, 14, 92
 Знепоље, 22 70
 Знепольски дервен, 16
 Зуце, 39

И

Иванчица, 173
 Изавно, 65
 Изморник, 164, 208
 Изомно, 185

Изумна, 75, 84, 112
 Иногоште, 20

Ј

Јабланица, 147 — 148
 Јагњило, 67, 74, 82
 Јарчева махала, 64
 Јастребарско, 8
 Јастребац, 3, 67, 74, 82, 151, 196 — 197
 Једик — паша верум махала (Грчка
 хриш. махала), 11, 92
 Једрене, 37
 Јелашница, 65, 72, 80, 123, 141, 183
 Јеребакан махала, 11, 92
 Јовац, 18, 67, 74, 82, 117, 119, 138
 Јужна Морава, 4 — 6, 19, 25 — 30,
 35, 115, 119, 132, 136
 јужна Србија, 6, 8 — 9, 15, 17, 22 —
 23, 25, 36, 41, 46, 49 — 50, 58, 78 —
 79, 112, 116, 120 — 122, 126, 137, 141,
 148, 160
 јужно Поморавље, 3 — 6

К

Кадри — бегова чешма, 11
 Казан — бол, 11
 Калиманци, 18, 20 — 21, 67, 73 — 74,
 80, 82, 115 — 116, 132, 147
 Камен, 27, 30, 33
 Камник, 8
 Карловац, 41
 Карпине, 3
 Каталенац, 30
 Катун, 76, 84, 145, 185
 Каџапун, 67, 74, 82, 88
 Качаничка клисура, 17
 Кијевац, 65, 68, 73, 80, 149
 Клашица, 67, 76, 84, 185
 Клашића, 18
 Кладањ, 8
 Клисе махала, 92
 Клисурица, 20, 65, 77, 84
 Кључ — град, 8
 Кнежевина Бугарска, 37
 Кнежевина Србија, 37, 45, 50, 57, 61,
 183, 185, 187 — 188
 Ковач махала, 11, 90, 92, 108, 194
 Козарница, 22

- Козјак, 36
 Козница, 65, 73, 80
 Колашин, 8
 Коњска, 77, 84, 185
 Копањане, 76, 84, 147
 Копитарце, 65, 73, 80
 Кораћевац, 67, 75, 82, 196
 Корбевац, 25, 65, 68, 76, 85, 120, 137,
 139, 141, 197
 Косаница, 147 — 148
 Косово, 7— 8, 17 — 19, 35 — 36, 41 62,
 79, 88, 93, 100, 114, 117, 131, 133, 135
 — 136, 146, 160, 164, 182, 190, 208
 Костомлатица, 67, 74, 82
 Котор, 8, 126
 Крагуј, 65
 Крајина, 40 — 41
 Краиште, 1, 3, 9, 215
 Краљевина Србија, 98
 Краљево, 40
 Крепетница, 65
 Кржинци, 65, 73, 80
 Кратово, 17
 Крива река, 114
 Крива Паланка, 36 — 37
 Крива Феја, 65, 68, 76, 85, 127, 190
 Крпејци, 73, 80
 Крпининце, 76
 Крстата цамија, 11, 90
 Крстиловица, 3, 11, 26, 28, 32, 35 — 36,
 119
 Крупањ, 176
 Крушева Глава, 20, 24, 74, 82, 185
 Крушевац, 39
 Крушевица, 181
 Кукавица, 3, 18, 67, 69, 74, 82, 118, 123
 — 125
 Кула, 115
 Кулино, 210
 Куманово, 16 — 17, 33, 133, 137, 165
 Кумановска Пчиња, 70, 164
 Кумарево, 27 — 28, 30, 65, 75, 85, 112,
 120 — 121, 139, 141, 149
 Кумаревско поље, 137
 Кумаревска чука, 27 — 29, 32 — 33
 Куново, 1 ,844, 67 — 68, 74, 82, 151, 183,
 196 — 197
 Купининце, 85, 141
- Кусо блато, 11, 91, 108
 Куртоглија, 11, 92
 Куршумлија, 117
 Кучишник, 65, 68
 Куштица, 151
- Л**
- Лајпциг, 41
 Лалеш, 64
 Лалинци, 36, 74
 Лапинце, 82
 Лађарак, 40
 Лебет (Лебед), 65, 68, 73
 Лебова, 121
 Лева Река, 76, 85
 Леденица, 123
 Лепеница, 67, 74, 76, 82, 83
 Лепчинце, 147
 Лескова Бара, 65, 73, 80
 Лесковац, 17 — 18, 21, 25, 27, 33, 53,
 79, 117, 124, 136 — 137, 147, 186
 Лесковачка Морава, 164
 Лесковачки дервен, 16
 Лесковачко поље, 130
 Летница, 7
 Летовиште, 67, 74, 82
 Ливађе, 65
 Лични Дол (Личин Дол), 65, 73, 81
 Лозна, 18
 Лопарина, 184
 Луковце, 72, 81, 123
 Лука, 185
 Луково, 76, 85, 127
- Љ**
- Љубеш, 186
 Љубљана, 176
 Јутеж, 18, 65, 73, 81
- М**
- Марганце, 76, 85, 148
 Мазараћ, 26 — 29, 67, 75, 82, 185
 Македонија, 3, 8, 16 — 17, 35 — 37, 70,
 79, 88 — 89, 95, 100, 114, 117, 125,
 135, 137, 146, 160, 164, 181 — 182,
 208
 Мала Азија, 132
 Мала река, 12
 Мали Лошин, 8

Мало Калиманце (Леменча), 115
 Малошиште, 187
 Ман. Грачаница, 62
 Ман. Св. Прохора, 37, 58, 88
 Манојле (Манајле), 65, 73, 81
 Мањак, 65, 73, 81, 148
 Марибор, 8
 Маркова плоча, 12
 Маркова пекара, 12
 Маркова ступка, 12
 Маркова црква, 12
 Марковац, 39
 Маркова чаша, 12
 Марково кале, 6, 12, 14 — 16, 28, 32, 90, 99, 119
 Масурица, 1 3, 22, 26, 33, 65, 72, 81, 117, 123, 131, 164, 170, 183, 196, 207, 215
 Масуричка котлина, 4, 24
 Мачкатацца, 3, 69, 73, 81, 196
 Мачкина чесма, 12
 Мачковац, 67, 76, 85
 Мијаковце (Мијоковце), 74, 82, 185
 Миливојце, 76, 85, 185
 Митхад — пашин друм, 136
 Моглица, 39
 Модрича, 8
 Момин камен, 4, 16
 Момина клисура, 16
 Морава, 4, 21, 24 — 25, 126
 Моравица, 136
 Моравички друм, 116
 Моравска Србија, 3
 Москопоље, 114
 Мостар, 8
 Мотина, 3
 Моштаница, 25, 27 — 29, 36, 44, 67 — 69, 76, 85, 139, 14, 185
 Моштанички вис, 29
 Моштаничка кеса, 26, 30
 Моштанички мост, 26
 Мртвица, 18, 67, 75, 82

Н

Наставце, 77, 85, 148
 Нахија врањска, 46, 48
 Нахија трнска, 46, 48
 Нахија пиротска, 46, 48

Некласина, 18
 Немачка, 41
 Нерадовац, 35, 43
 Несврта, 18, 75, 77, 82, 85, 122, 136
 Ниш, 18 — 21, 40 — 41, 50, 57 — 58, 79, 94, 117, 120, 136 — 137, 144
 Нова Варош, 8
 Нова мајала, 90
 Нови Пазар, 8
 Нови Сад, 39
 Ново Брдо, 18
 Ново Село (Жбевице — Жбевац), 65, 76 — 77, 85, 139, 141, 149, 184, 196

О

Обреновац, 40
 Обличка Сена, 77, 8 5
 Овче поље, 209
 Оногашт, 3
 Ораовица (Ореовица), 75, 82
 Островица, 67, 75, 82, 148, 151, 185
 Отоманска империја, 215
 Охрид, 8, 41
 Оџинка, 12, 91
 Одински поток, 11 — 12

П

Павловац, 76, 85, 120, 139, 141, 144, 184
 Пазин, 8
 Пајазитов хан, 116
 Палојце, 65, 73, 81
 Панађуриште, 12, 90, 92
 Паневље, 65, 76, 85
 Панчево, 39
 Пашић говедарник, 25
 Перуника мајала, 12
 Пећ, 8, 40
 Петроград (Лењинград), 48
 Пештане, 41
 Пирот, 8, 22, 38, 58, 79, 117, 216
 Плана, 38
 Пљачковица, 12, 26 — 28, 32 — 33, 35 — 36, 67, 76, 85, 95, 119, 123
 Побијен камен, 12
 Повардарје, 3
 Погачар мајала, 12, 14, 90 — 91, 90 — 91, 194 — 195
 Пожаревац, 188

- Полом, 65, 77, 85, 141
 Попљаница, 1, 3, 11, 20, 24 — 25, 29,
 32 — 33, 36 — 37, 72, 75, 124, 117,
 119, 122, 135, 164, 168, 170, 215
 Попљанички пут, 14, 92
 Поморавље, 33, 198
 Поп — Николина махала, 12, 92
 Попова махала, 64
 Попово гумно, 25, 29
 Пореч (Поречје), 8, 26
 Провонек, 65, 69, 77, 148 — 149
 Превалац, 65, 76, 85
 Предејане, 65, 73, 81, 114
 Прекодолце, 65, 72, 81, 183
 Преображење, 43, 77, 85 — 86, 114,
 137, 186
 Пржар, 12
 Прешево, 19, 36, 79, 93, 116, 137
 Прешевска Моравица, 3, 19, 116 — 117,
 147, 109
 Прешевско — Бујановачка Моравица, 170
 Прибој, 24 — 29, 44, 67, 75, 82, 132, 185
 Призрен, 126, 133, 182
 Прилеп, 8, 133
 Приштина, 8, 62, 131, 134, 136
 Пробиштип, 41
 Прокупље, 18, 79, 117
 Прохор Пчињски, 153, 177 — 178, 182
 Пужић, 68
 Пуношевце (Пунушевце), 76, 85, 148
 Пут врањски, 9
 Пчиња, 14, 20, 37, 95, 106, 117, 124, 135,
 165, 159, 164 — 165

P

- Рабовац, 44
 Равна Река, 67, 74, 82, 197
 Рајстовци, 185
 Раковац, 117
 Ранутовац (Ранатовац), 26 — 27, 30,
 32, 67, 76, 78, 85, 141
 Расуља, 13
 Ратаје, 77, 85, 124, 141, 214 — 215
 Рашка, 6, 12, 53, 77, 78, 85, 92, 123
 Рдово, 67, 74, 82
 Рѣвица, 77 — 85
 Реке, (област Река у Македонији), 183

- Репиште, 18, 67 — 68, 74 — 75, 82
 Рецепов хан, 116
 Рибинце, 44, 76, 85, 141
 Рибница, 184
 Рим, 113
 Рипањ, 38
 Ристовце (Ристовац), 51, 94, 139
 Рождаце, 74, 83
 Романовска река, 115
 Рудеж, 115
 Рудина, 13, 91
 Ружин гроб, 124
 Ружић, 65, 73, 81
 Рујан, 3, 136
 Румелија, 17
 Румунија, 41, 132
 Руско Царство, 37
 Русце, 76, 85, 148, 182

C

- Салојце, 69
 Саборна црква Св. Тројице, 89, 134
 Самоков, 178
 Самољица, 3
 Санстефанска Бугарска, 37, 41, 45 —
 47, 216
 Сараине, 13, 91, 96, 174
 Сбујаљ, 185
 Свети Никола, махала, 13, 91
 Светозарево, 8
 Себе Врање, 9, 12, 65, 77, 85, 185
 Севница, 8
 Секирје, 74, 83
 Сена Солачка (Сена), 74 — 75, 185
 Сефер Челебијина махла, 13, 92
 Сикирје, 20, 24
 Симон махала, 64
 Скадар, 127, 133
 Скадарско језеро, 7
 Скадарска крајина, 7
 Скопље, 17, 94, 133, 137, 214
 Скопско поље, 208
 Скопска Црна гора, 7, 208
 Славонски Брод, 8
 Сланци, 40
 Словенија, 8, 176
 Сливница, 65, 68, 77, 85
 Смедерево, 8

Смиљевић, 75, 83
 Смољаница, 116
 Собина, 6, 12 — 13, 44, 53, 77, 85, 90,
 139, 144 — 145, 184
 Собински пут, 14, 92
 Соборница (Саборница), 13
 Содерце, 76, 85, 127, 146
 Соколац, 8
 Сокол махала, 64
 Солачка Сена = Сена Солачка, 83
 Солун, 134, 136
 Сомольница (Сомаљница), 3, 136
 Сомаљички хан = Рецепов хан, 116
 Софија, 136
 Сплит, 8
 Средњи Дел, 76
 Средња чука, 28
 Срнећи Дол, 67, 74, 83, 85, 141
 Срем, 39 — 40
 Србија, 1, 5, 8 — 9, 15, 19, 21 — 22,
 37, 41 — 42, 46, 50 — 51, 53 — 54,
 69 — 70, 72, 93, 98, 114, 117, 127,
 134 — 137, 146 — 147, 170, 176 — 178,
 182, 187, 197
 Стојковце, 65, 77, 85
 Станић махала, 64
 Станце, 74, 83
 Стара Србија, 40, 46 — 48, 63
 Стари Глог, 75, 85, 148
 Стефанић, 64
 Стојкова долина, 13
 Стража, 18, 26
 Стрешак, 74, 83
 Стропска, 76, 85, 146, 185
 Струга, 8
 Струганица, 67, 77, 85
 Стубал, 26, 29, 67, 75, 83, 139, 141, 145,
 149, 183
 Студена, 20, 24, 74, 83
 Сува Морава, 67, 74, 83
 Суводол (Суви Дол, Суходол) 33, 67,
 77, 85
 Сувојница (Сувоњица), 65, 77, 85, 185
 Суводолски поток, 33
 Сурдул, 148
 Сурдулица, 24, 50, 65, 72н 76, 81, 85,
 114 — 115, 123, 136, 139, 141, 185,
 189

Сушевје, 65, 73, 81

Т

Табакана махала, 13, 90, 92
 Теговиште, 18, 67, 75, 83
 Текериш, 40
 Текија махала, 91
 Тесовиште, 44, 67, 77, 85
 Тетово, 41
 Тибужде, 44, 77, 86, 127
 Титова Кореница, 8
 Титоград, 8
 Топлац, 30, 77, 86, 137, 141
 Топли Дол, 18, 65, 68, 72, 81, 148,
 196 — 197
 Топлик, 13, 91
 Топлица, 19, 147 — 148
 Требешиће, 187
 Трн, 22, 27, 46, 136, 216
 Трница (Г. и Д. Трница), 156
 Трновац, 184
 Трогир, 8
 Трст, 133, 176
 Тршулина (махала), 13, 91
 Тулбе махала (Текија махала), 13, 90
 13, 90
 Тумба, 20, 24, 74, 83
 Турија, 184
 Турска махала, 92
 Турска, 41, 94
 Турско Царство, 1, 15 — 16, 41 — 42,
 51, 79, 88, 117

Б

Бник, 31
 Берничево, 13, 91
 Башка, 13, 91, 102
 Буковац, 77, 86, 120 — 121, 141, 185
 Бумке, 13
 Буприја, 40
 Бурковица, 76, 86, 148
 Бустендил, 22

У

Ужице, 38, 40
 Умчари, 38
 Урманица, 75, 83, 122

Ушевце, 75, 83, 122

Ф

Фоча, 8

Х

Хадићи, 8

Херцеговина, 40 — 41

Хрватска, 8, 41

Ц

Царевина Рушија, 37

Цариград, 126, 172 — 173, 214

Царски друм, 6, 132, 136

Централна Европа, 99

Циганска махала, 13, 92, 115

Цикуљ, 13

Црква Св. Богородице, 90

Црква Св. Илије, 88

Црквена махала, 13, 90

Црна Бара, 40

Црна Гора, 8, 37

Црна Трава, 22, 95

Црни Врх, 65, 77, 86, 106

Црни Луг, 77, 86, 185

Црногорска крајина, 7

Ч

Чавдар, 64

Чаршија махала, 115

Чеврљуге, 28, 30 — 31, 33

Чемерник, 22

Честелин, 77, 86

Чешаљ, 13, 91, 108

Чивлак махала, 115

Чука, 13

Чукарка, 116, 136

Чромељ,

Ц

Цам Стојанкина чесма, 13, 91

Целел, 65

Цеп, 21, 65, 73, 81

Цепска река, 4

Ш

Шајинце, 50, 72

184

Шапранце, 6, 14, 53, 77, 86, 144 — 145,

Шапраначка река, 14

Шапраначки пут, 14, 92

Шарени хан, 106

Шераб, 14

Ширина, 14

Шумадија, 62

Шупљи камен, 30

Важније штампарске исправке

На страни	Стоји	Треба да гласи
8	Вранов Дод	Вранов Дол
11	постоји сувиша 5 ред одоздо макулатуран	
12	недостаје 13 ред одозго:	Мачкина чешма, поред Градске реке, у Табахана махали, назив
31	Другог гружанског батаљона	Другог гружанског батаљона
45	аMt. Радовић	Мат. Радовић
72	Судрулица	Сурдулица
80	Алексинце	Алакинце
128 и 134	Саборна црква Св. Богородице у Врању	Саборна црква Св. Тројице у Врању
133	Власти и Цинцари	Власи и Цинцари
183	у с. Кукову	у с. Кунову

Т и р а ж: 2500 примерака

Опсег: 14 1/2 табака текста и 2 1/2 т. прилога

Штампање завршено новембра месеца 1978. год.

Штампа: ЈУР Штампарија Прешево

ТАБЛА I

Harto Bina van Dijk Coenraad
Lunter & Coenraad N

Loma Ebenetum
Sparsimobr. 2000m.

Una delle cause potrebbe essere la sopravvivenza di alcune specie che hanno resistito.

It is the same angle that you always see between
several converging oblique strata or nearly straight or
slightly curved layers, as you always see between
several other oblique strata.

Volvió a Santa Cruz para organizar otra vez la
exposición en el Teatro Municipal y establecer con pro-
fesores de la ciudad que se acercaron, - en este caso
Georgio, su tío y su suegra.

Uraan vasteften van voorzien met een grofhaag
kooi, welke dubbele liggende gaat niet tegen de hals en
de staart gaat op de oet tegen enige vormige vormige
gaat enkele kooi.

Сл. 1. Петиција грађана врањског подручја, српском кнезу М. Обреновићу IV, од 28. II 1878. год. (ст. календар), да их не остави ван граница Кнежевине Србије. (Архива Ђенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

ТАБЛА II

Но у овога, као и тико саски, сак, саскин, сак, који је додати јећаре, као и свака смеша и смеша вједане, да тог смеша додати бубањ, акоје и да је додати обе кисогоре. Ној је додавају сваке бубе у првој чаша и сваку губију, када је пак смеша и смеша додата, то је јасно.

На сваку башту и чешму ће исти и зернију, да ће бубањ сваке вједке за који је додати смеша обе кисогоре и да ће је свака чаша додати једну чашу и сваку турбету даревине.

Ако ће обе кисогоре оближити, да ће сваки и сваку кисогору бити и једно почете.

Самостално и сваки закон узрава супрота, који је једну петавину кисогорске границе, - најјужнија је јужнија граница.

Првостија свака је једногодишња смешавајућа шутака, даје је једногодишња, да ни ни у сваку петаку буди сигуран, већ ће ће и са паком смеша, да и смеша смеша и кисогорска буди прва бубања смеша смеша, и свакоје буба и првија, ако и да тога.

За свака осећајема, да је ово рече, а да ће и свака је било чудо и ред, затим оставиши басције, које су у првој сваки падине смеше смешаваји.

Који баштари, подисти смо Јана, која ће нас је прими, оставиши првогодишњи народу у басцију остававаја.

Уоче, да ће и сваке смеше кисогорске подобрији, да смеше смешаваји чашу бубе и басције, овој су у сваки са смешом, - да смо забелије смеше смешаваји, које су првогодишње и о којима пак чадије свакије давали и да смешаваји смеша.

Сл. 2. Петиција грађана врањског подручја српском кнезу М. Обреновићу IV, од 28. II 1878. год.

Икада се сада ступри са њима уговор и наше добре
чили, извесно је да су чији за све ово сада оставили а да су
су били првих највећијих власник свидетела и везника.

У оваквим прописима, ини боре да када лио кашти
највећима криментима, ини ћеши Господару Кас. које сада
ши чију најштанију односу, у свака десадашња пропис.
каша чијадан, - и не само Кас., него иво десадашњи у корупцији
шести и највећији мениши Мл., заставили нас и захтевши
нас од когада прописи, која наше престоји, ако нас Шта
са Штвиром вјетова и уговором осавиши. Наставши и уговори
које штави сисе Штвир, да је сада, да за кавек будемо вјерни
одакног Штвији, гаји једана веза и когда Каса и десот
народа у овим крају. Некој згројушаши, да једног врвног
брата Каса, који су го свила штвирјанска представа један
народ са Касом, - то ково звани и робује, и да сисе односно
савијеша и то до га је једно, овсе осади мута и јаког
зрнчаног Пртава, сирјено сунђу сеље и грче, то ково
наша и у оратку пропадне.

Ако Шта ћеши Господару, појес за добре и заједнице,
и да Мл. савије, да је мудр и ћеши нају, јакога и лакога
Касератору Рукса и првога издавног зетог Бранчанова,
и даши та у ове наше, да нас чиниши под Штвиром уговором;
а ако ће сада не жије биски, тада ће савије, постарај се
и даши и начини, којим ћи за добре најес, обећаји нас
од савије и начине Штвиром и дај наше заштите, да не
будемо Пртава свидетела и везника.

За ако чега, да то Штвир ћеши, радо и волим при-
ћеши да је мудр и да ћи, наше благобрзано
зрнчану у савији, - савијену са начини се

Басе Касијске ћеши

најштанији и највећији

26/2. 572. m
17/2/2.

Савије Касијске ћеши

Сл. 3. Петиција грађана врањског подручја српском кнезу М. Обреновићу IV, од II 1878. год.

Темаовани Годишни ћелогај.

Српска Југославија је у то време била подељена на
десет крајева, којима су присуствовали велики број и великороднији
грађани са погодшћем овог краја, јужи су аустријско-бечкаји грађани
којима је Новом Српском Кнежевини било дозвољено да имају
сопствену власт у формију приватног држављанства.

У тој време било је усвојено да се сваки крај има
сопственији начин на који ће се издавати обавештења.
Након тога је усвојено да се сваки крај има свог крајевског
грађана који ће имати право да издаје обавештења
којима ће се сваки грађаник у његовој
имовинији срећиваји, који су имајући
сопствену власт у формију приватног држављанства.
и поседајући посреда Шубића.

Испод је објављено обавештење, да ће српска престона
имовина добити из овог краја, што је наредио свијетски краљ
да се у тој имовинији срећиваји, који ће имати право
да издаваје обавештења којима ће се сваки грађаник у његовој
имовинији срећиваји, који су имајући
сопствену власт у формију приватног држављанства.
и поседајући посреда Шубића.

1. марта 1878. год.
у Београду

Српска престона имовина
Београду

Сл. 4. Допис окружног начелника из Врања ћенералу Ј. Белимарковићу у Врањску Бању, од 1. марта 1878. год., којим га обавештава о историјско — политичком стању у округу. (Архива ћенерала Ј. Белимарковића. Народни музеј Врање)

Почашајен Годинија Јевреји.

Учеставају Радикала да
шеш је чудесн зид, да је гајио да се
рођено Светој Родитељи и бе
баше заједничко рече се још не заме
риши, алије оно да овој години се
са витијевима највећи у име џигор
округа, а објавио да ће се
прфесија:

Славнији Светоста Крај,
такоје Светији Надајући

Ваша Висост.

Чешчија је узимао да ће рођен
ћелести да управи и на Слову и на
народу Следије је то дојивши
са Светијима Свржем и престоје
да се чини.

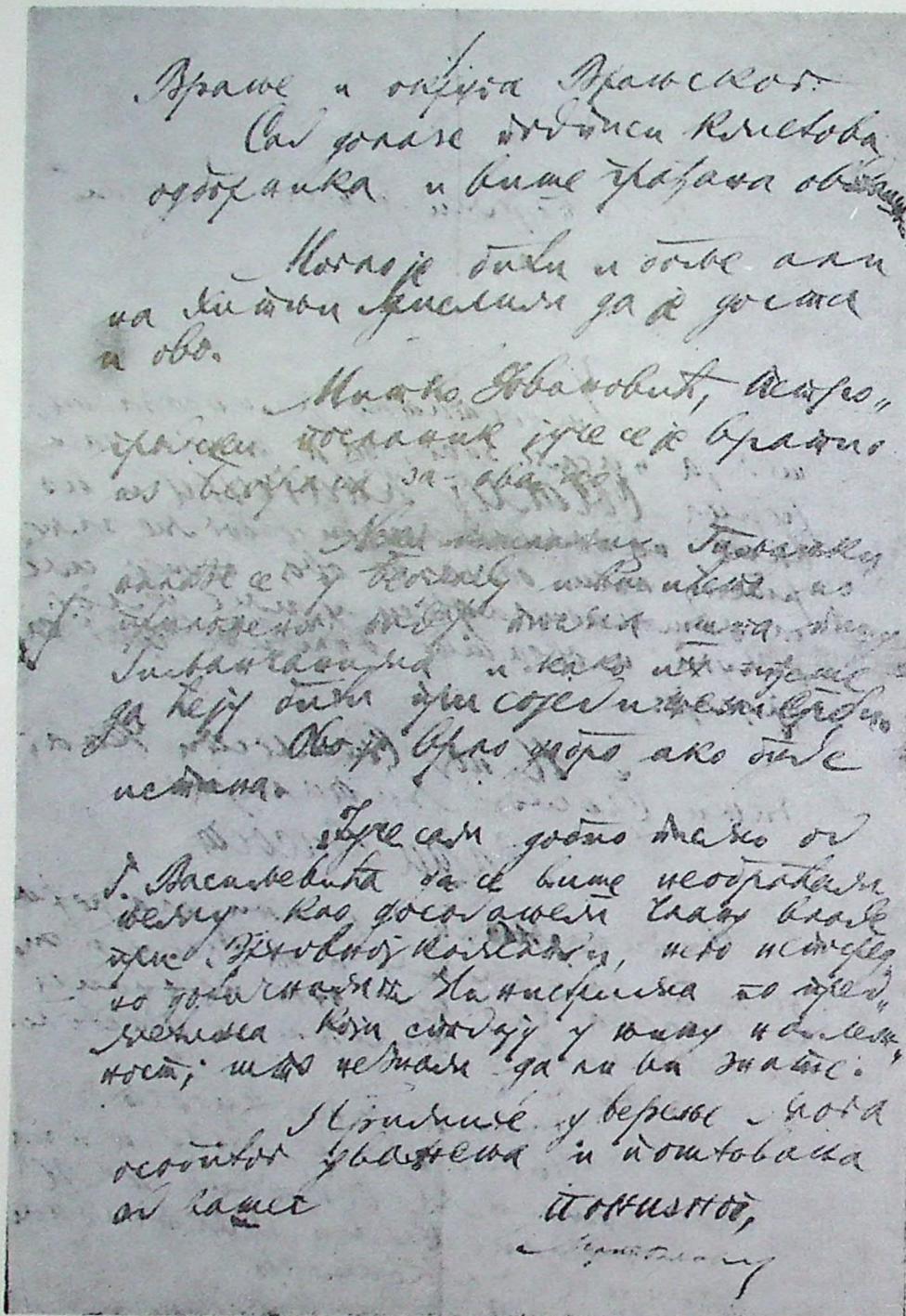
Није лија висост.

Није лија Крај и и да
вије Милан М. одјељеник II. И

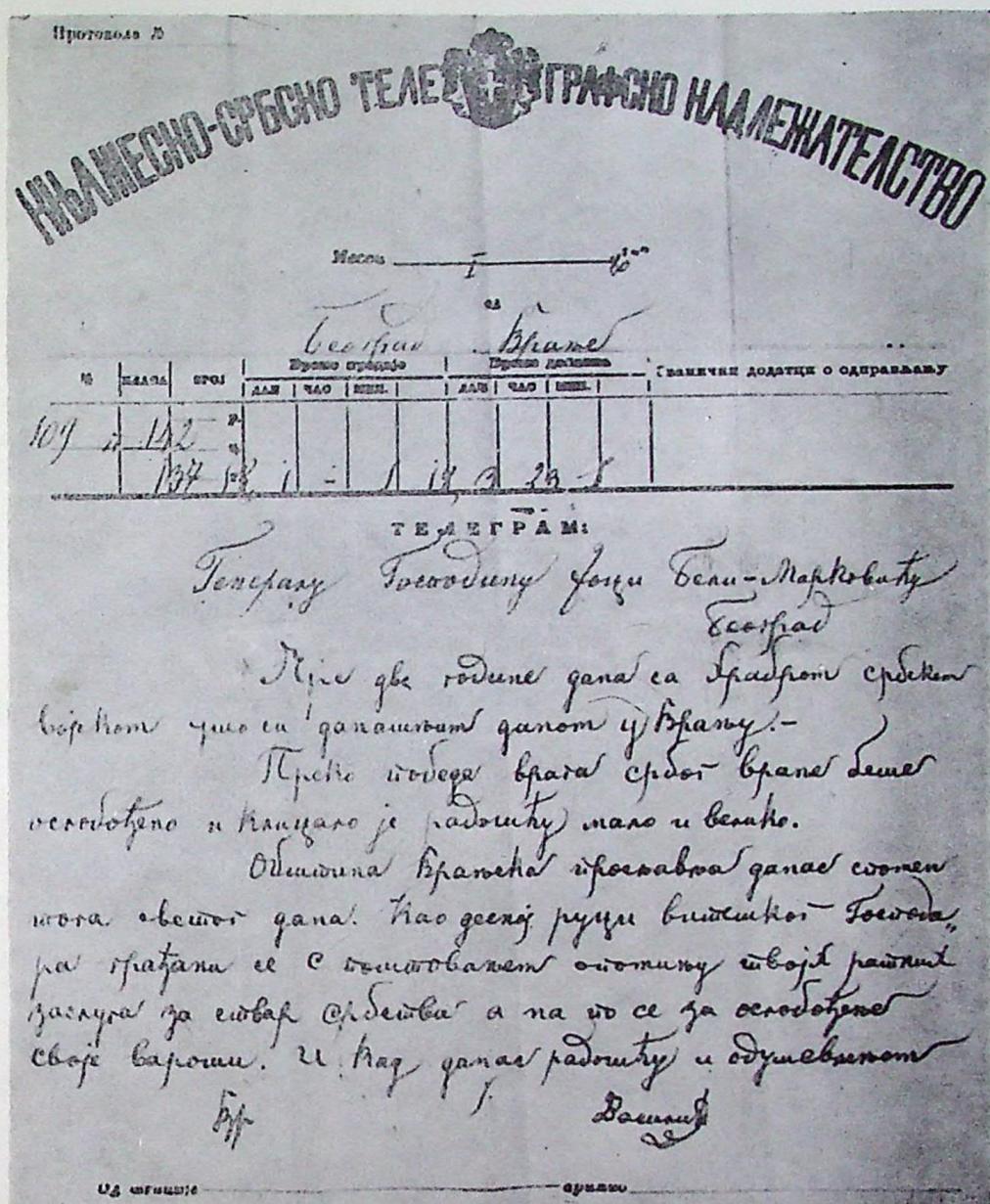
Није лији Пресвјетоје
врхник Александар

Руке ведома.

Сл. 5. Допис окружног начелника из Врања из 1878. год.
ћенералу Ј. Белимарковићу, којим га обавештава о важнијим историјско — политичким и управним збивањима. (Арх.
ћенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

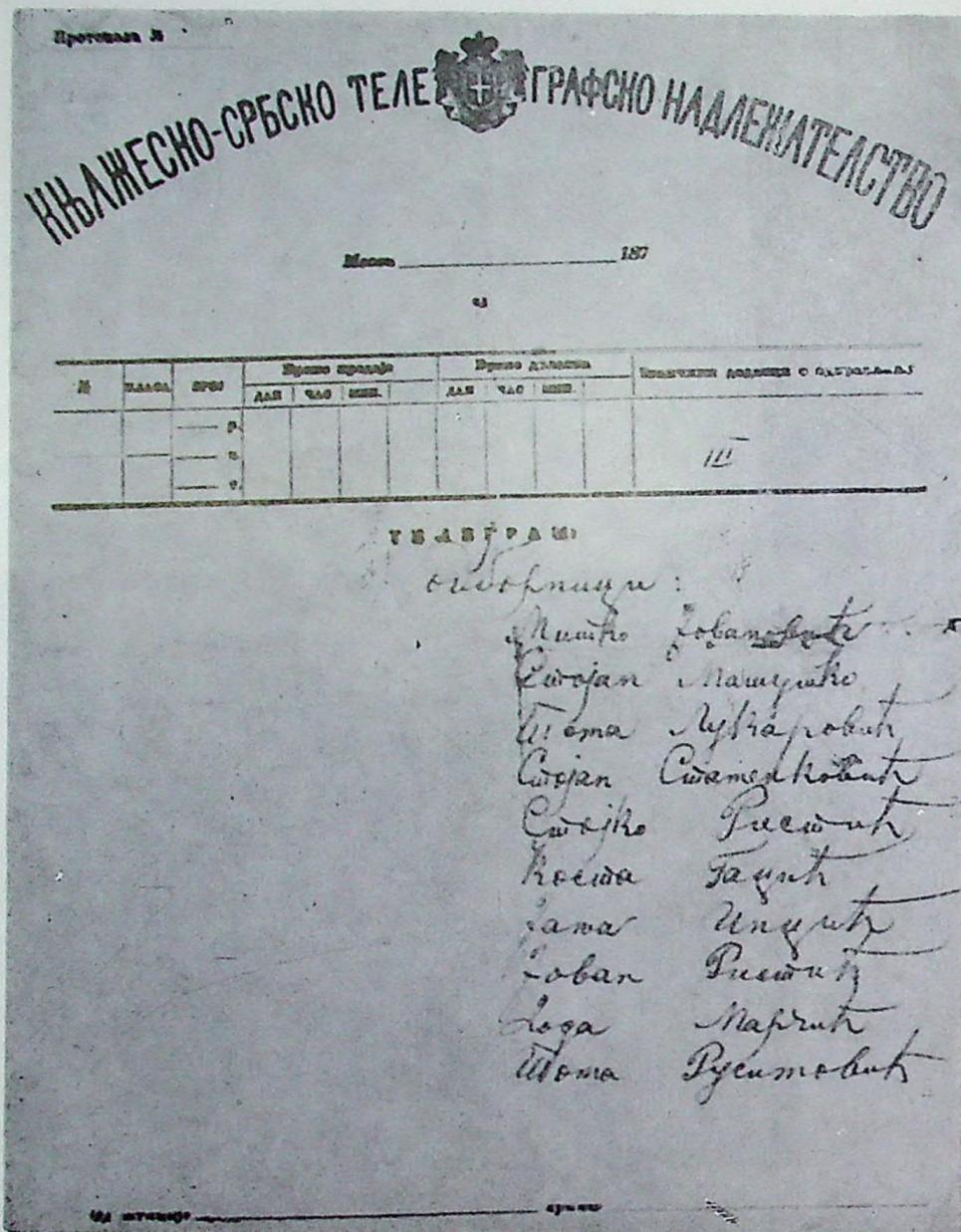

Сл. 6. Допис окружног начелника из Врања из 1878. год.
генералу Ј. Беламарковићу.

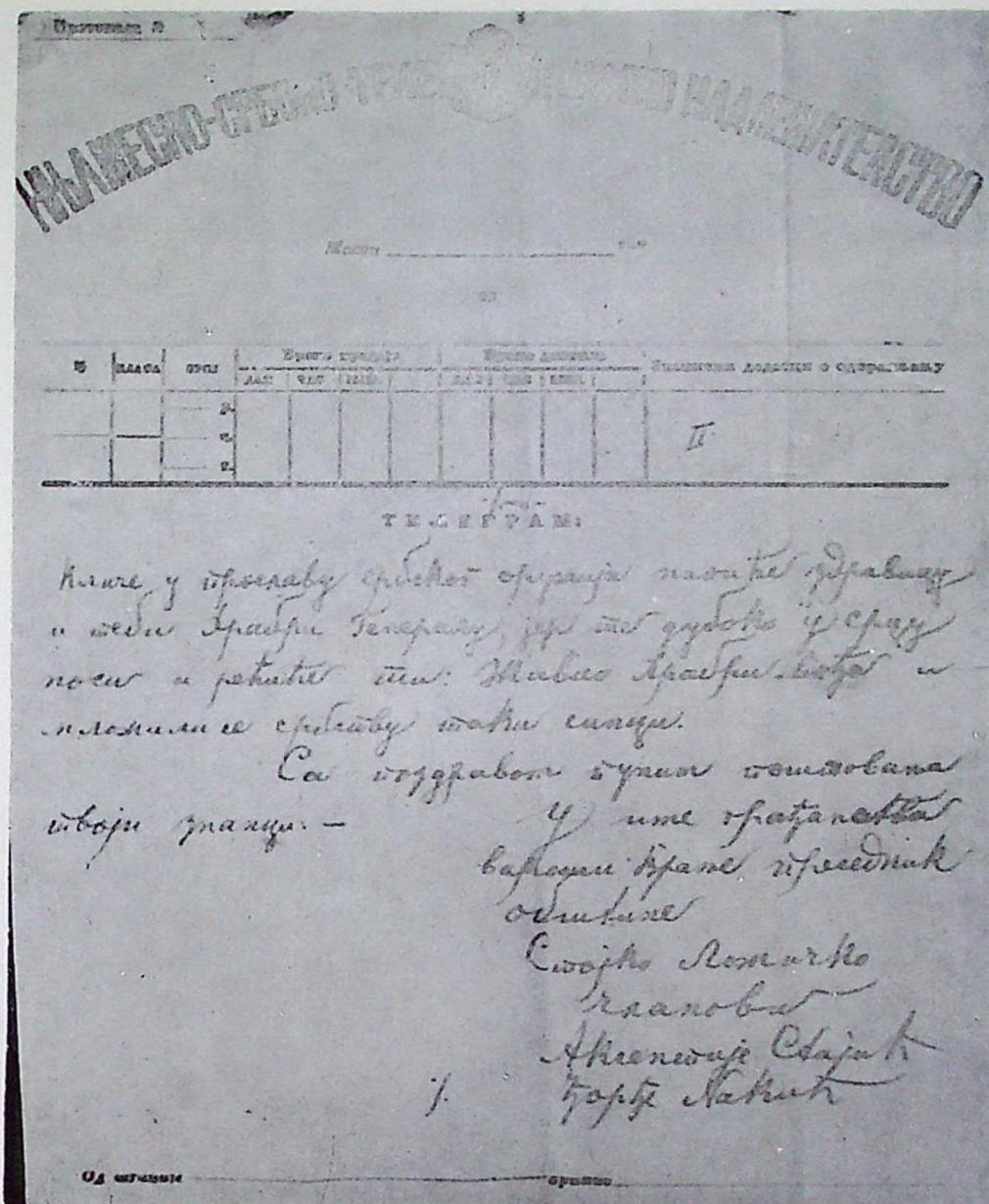
Сл. 7. Телеграм врањских грађана ћенералу Ј. Белимарковићу, приликом двогодишњице ослобођења Врања од Турака 1880. год. (Арх. ћенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

ТАБЛА VIII

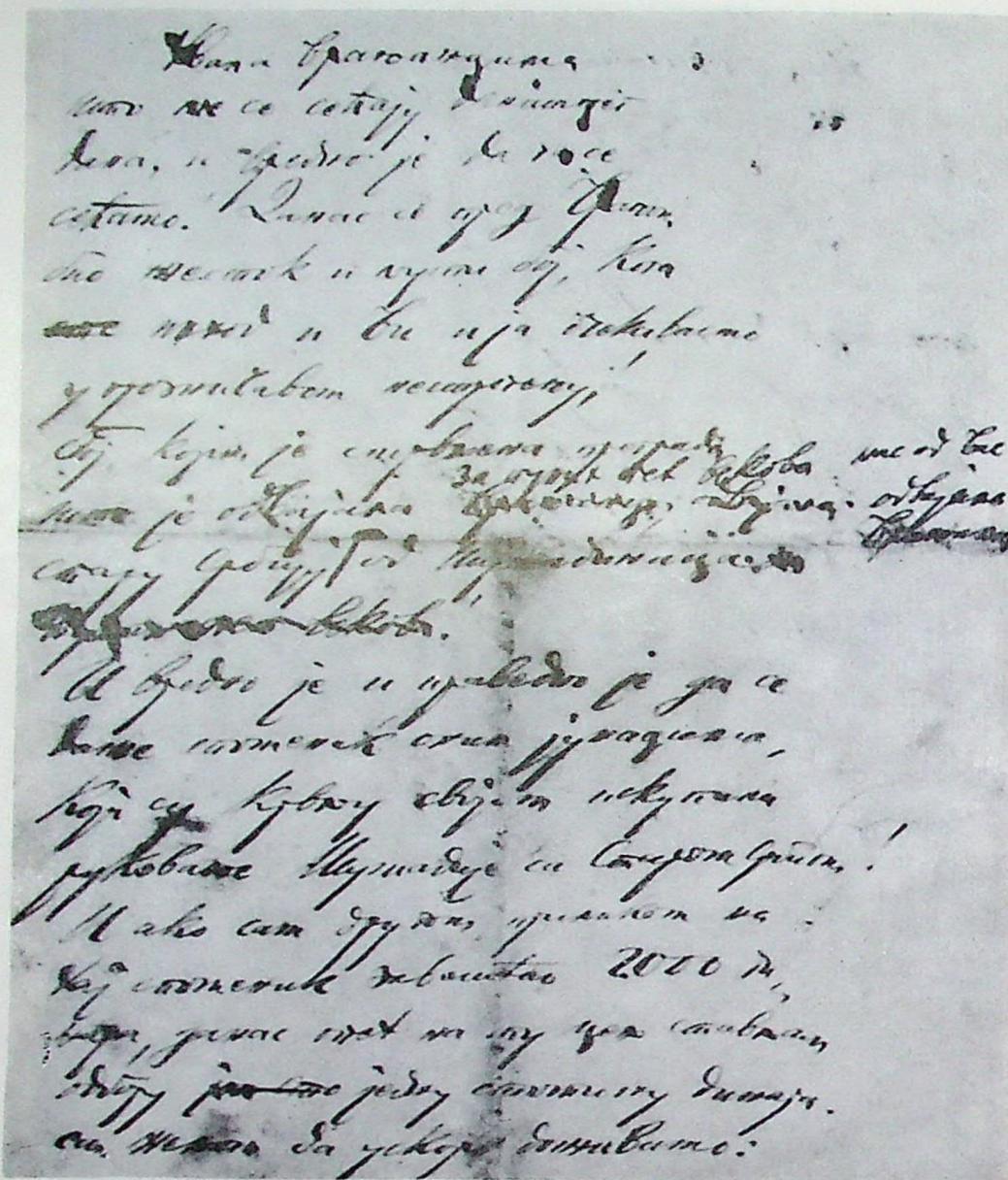

Сл. 8. Телеграм врањских грађана ћенералу Ј. Белимарковићу из 1880 год.

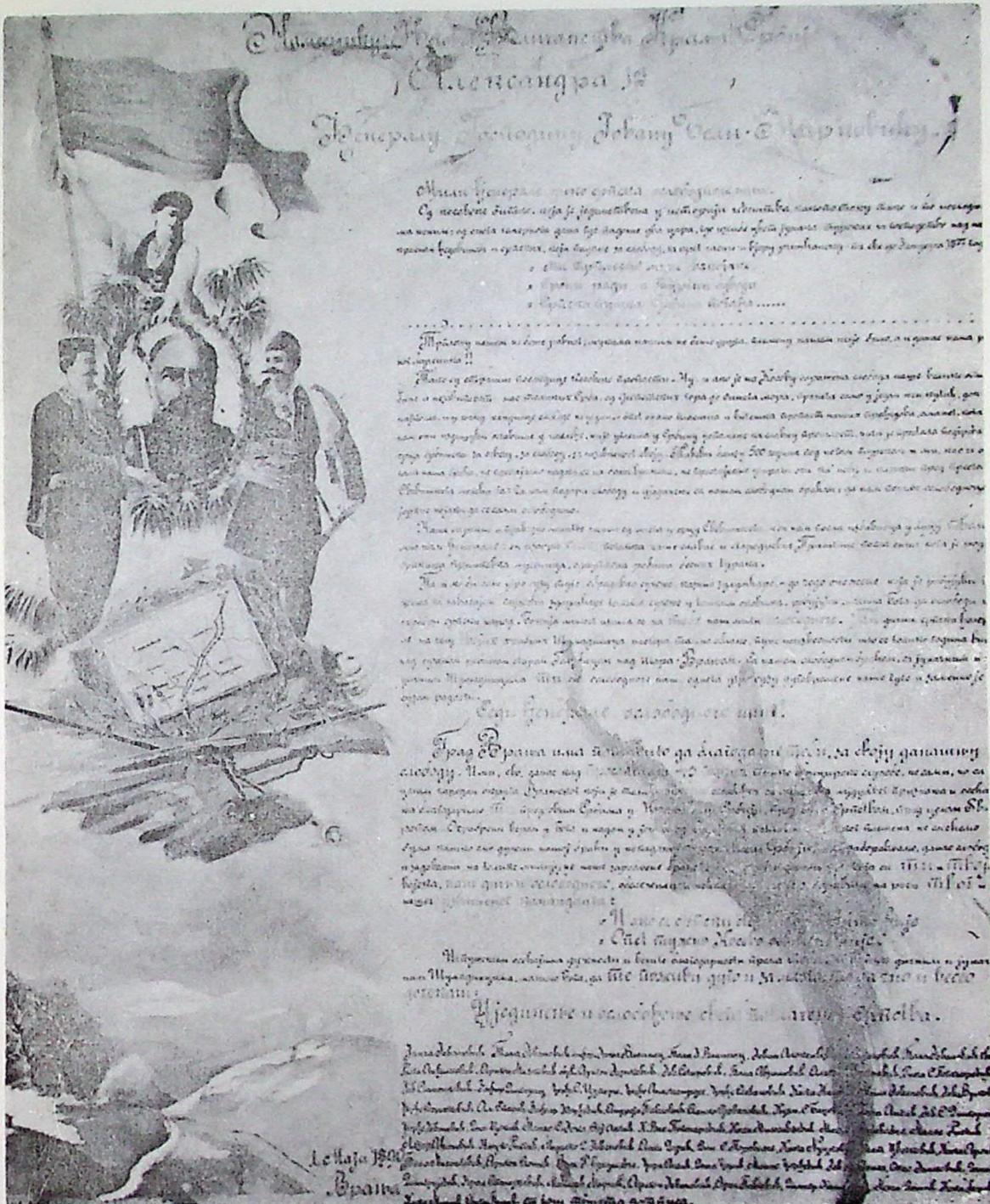
ТАБЛА IX

Сл. 9. Телеграм врањских грађана ћенералу Ј. Белимарковићу из 1880. год.

Сл. 10. Захвално писмо ћенерала Ј. Белимарковића врањским грађанима на послагом телеграму од 1880. год. (Арх. ћенерала Ј. Белимарковића)

Сл. 11. Диплома захвалности врањских грађана, издата Првог маја 1890. год. ќенералу Ј. Белимарковићу. (Арх. ќенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

ТАБЛА XII

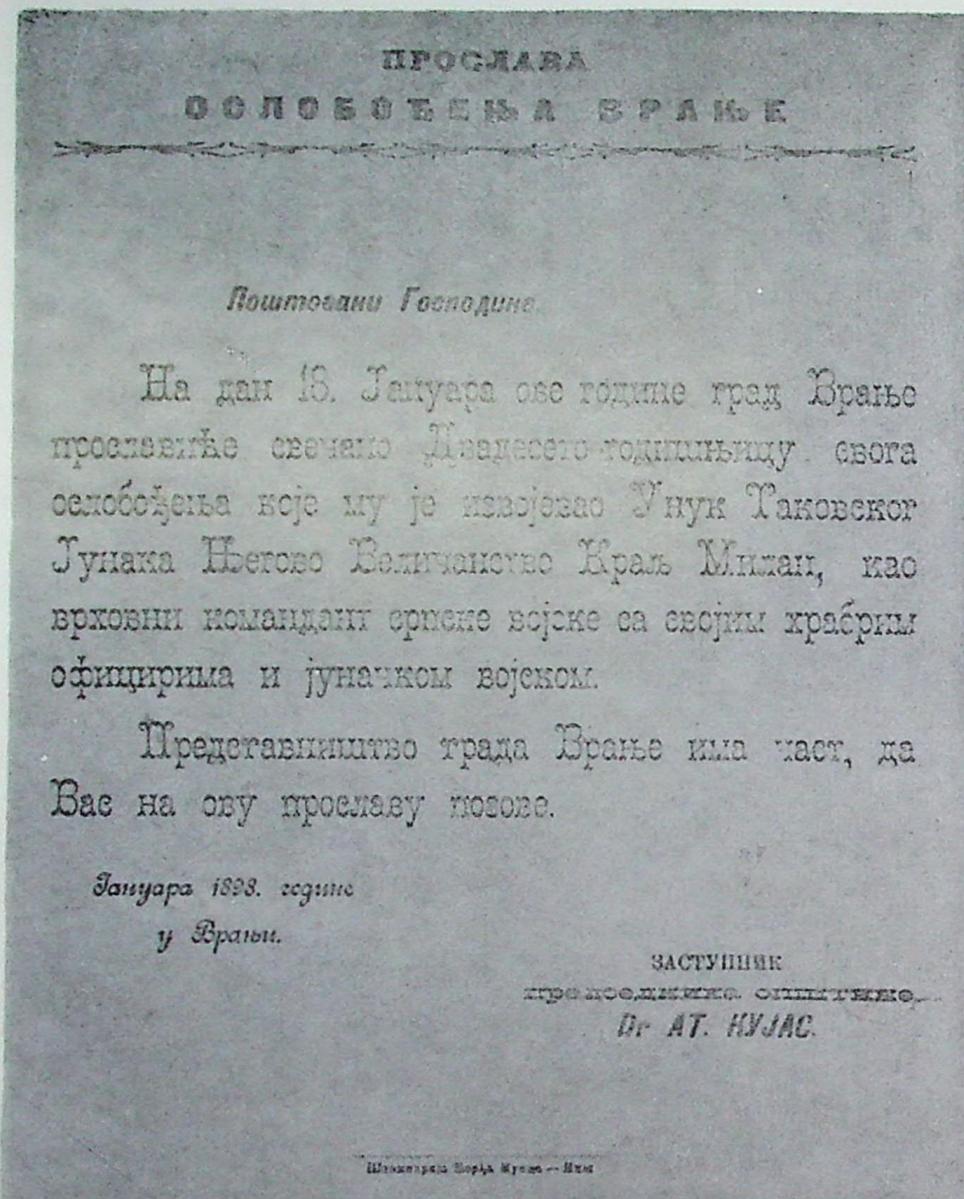
Сл. 12. Текст дипломе захвалности врањских грађана, од
Првог маја 1890. год. издате ћенералу Ј. Белимарковићу

Грб и химикал Ичумад Кара извеш је шеф
Карса и службену службу у дводесетогодишњем (1874.
од првог маја), као је сопствена служба до и следећи
шар и одједнакој заједничкој послужбама
J. Белимарковићу,
и да макарује Косовску обласну губернаторску
манџу (ово је диплома која Свефранциско-
Угарска има).

Хана, от друга Хана,
Српскија има сејату.
Миклије сејаше витине у меј-
ди нају нају суду биоса.
Извес косово, уз киме се већ
врши засаваја српских народ-
них чинова, чине се чине засаваја-
ни сејата, ханоје сејаше, сејаше
и сејаше сејаше, већ нај-
важније чине сејаше Хана и
Ханова. Ниве, Краљ
Невеси именоточни Српски
јад! Радић Хана

~~Именоточни~~

Сл. 13. Захвалница ћенерала Ј. Белимарковића, врањским
грађанима, на урученуј дипломи од Првог маја 1890. год.
(Арх. ћенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

Сл. 14. Позивница за прославу ослобођења Врања од Турака из 1898. год. (Арх. ћенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

ПРОСЛАВА

На дан 18. јануара ове године град Врање прославиће свечано Двадесетпетру годину свога ослобођења, које му је извојевао Јунак Гаковског јунака
ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ АЛЕКСАНДР,
 као врховни командант српске војске из свих хрватских официрима и јуначком војском.

ПРОГРАМ

1. У очи дана ослобавање се дан прославе пушњаком из првога
2. На седм дан прославе у зору објављивање се почетак прославе пушњаком из првога
3. Радње и демонстрације грађана народним тробојком.
4. Цео дан радње биће затворене.
5. Тога дана у 8 и по садашњи пре водне биће у сал. Саборној цркви свечане службе са благодарењем и беседом, а при овом присуство наше официрски кор, чиновништво и грађанство, за које време биће пред првом уважајевши војска, а за овим ће се иша из гробљу Шапчанаском где ће се држати парада српских Борца за ослобођење.
6. После службе Божије послате ће телеграфским путем **ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ I И КРАЉУ ОСЛОБОДИОЦУ**, изјаве благодарности, за ослобођење од стране грађанства
7. У 10 сати ће се овдје представништво општине примати честитачко у гостиници „Врање“ где ће бити приређена закуска гостима, за које ће време скратити војска музика.
8. Увече осветљање се вароши, и
9. Прослава завршиће се увече у сали гостинице „Врање“ где ће општина давати

— ЗАБАВУ СА ИГРАНКОМ —

указак доброводни прилог у корист појављивања споменака изјављујући
 Борцима за ослобођење 18. јануара 1878. године, који ће се усред тада
 отворити и уплатити.

Представништво града Врање има чест, да
 Вае на ову прославу позове.

Јануара 1899. године
 Врање

председник општине
 Е. Ч. А. К. М.

Сл. 15. Позивница за прославу ослобођења Врања од Турака из 1899. год. (Арх. Ђенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

Указани Гостодине Інєфаке

Сте Ђрданце потврђе био је првостепен инвалид
и саградио аист ићубор. Ѓејуранство Јаса имао јејеслено
сачубор Јончево, који је дратовио варгите да ће I
аји земаљака I досуба варгое бојске у државе расуба, I
аји земаљака Ђорђева Ђенералитета.

Свјај да се Несторовија славио је ван за време
ај. што су и не бидеју још један десет стотине
и присталају је све ог тајственог спасника и отаџи-
на са Славнијим Врховите, ајко, сабом убогаји хришћану,
Слаткину добашу Веснине радости и;
Б. што је десадајије дјевојчице го бији биј.
мији, дјорез, ајко Краса Милана Несторовија и вјорији, ајко ће
сејаја Веснине радости, ајко сејаја хришћане, ајко је сарадња
спасени вјерци, а додјељивају је симболом Несторовија слави
Краса Милана, присталају је симболе и знатије, освободију
десадајије присталају ајко.

Cárra, ga bueno que usara este tipo de nome brando
poderoso, dor dor, Daimon encapuzado o que abarca, suspiro, Tócoro,
que se faz forte, amado unido ga apimente e nome egarroa
restituidora.

Постоине Ђенерале,

Драматичні, таємні відноси між членами сестричності: близькішіні одної, інші, таємніше відносини у друганів між собою саме між ними. Головозадум, що не пішло також не менше таємні сестричності, чим заєванося самим членом сестричності, іменем якою називається Красу Мисливу, алею уважного географа його.

Сл. 16. Писмо врањских грађана ћенералу Ј. Белимарковићу од 26. фебруара 1899. год. којим га обавешиставају о усхићењу народа врањског краја, због указа да I пеш. пук носи име ћенерала Белимарковића. (Арх. ћенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

дату Ђовану Белимарковићу, а чимо смо смо се у то
и чакаше дојтиш са још једном писмом, искога грађа
и сподобише, Краљевине Србије.

Дан овим смо не мисле да су докази, по искушавајући своју
националну друштвост. Не, они су свесни што, да ће ако шаљеши
једно искушавајући своју друштвост а чимо ће још једна, када буде, да
помагајући свога живоца, пристапиши да се све спасиште од њене
јужне опасности и уједиши. С тима жељим и очекују да ће из
Његовој величественој Кнез Александру I Великом Константином
спасе вејсе, поставши да сајо војници, тико Кнеза Милана
Великог и дукса Ђенерала Белимарковића дојитију се дајују џетовима
својим војеци да се завештају спасио мисли освади. А све доказе
ће мозгите свемогућега бора да гардије једнога градају
и други ствари.

Изјавиши свију Срба, Н. В. Краљу Александру I;
Константину адмиралу вејсе, Н. В. Краљу Милану,
нашем краљу, око ђенералу;

Уваженом генералу, Јединику Ђовану Белимарко-
вићу;

Срећани најогу и чесој Срећој Војску.

26. фебруара 1899. год.

Ради.

У име свију рјачавања:

Генерал Јован Белимарковић
Милану и другим сопственим
Плема ђо вејајући љубав
Ђован Белимарковић
1899. фебруар 27.
Ђован Белимарковић
Краљевине Србије
Милану и другим
Плема ђо вејајући
Ђован Белимарковић

Сл. 17. Писмо врањских грађана ќенералу Ј. Белимарко-
вићу од 26. фебруара 1899. год.

ТАБЛА XVIII

Годије када се већ
 икономија је довољно велика
 да се око нешто
 штита плаќањем
 парче до генерала
 Јовану Ристичу
 Када ће се тој
 парче бити употребљен
 Каланија ће се ослободити
 Јадре. Следећи
 сасвим упражните
 исклучиво тајаја споменују
 Јовану Ристичу
 алија Ернесту
 Каланија ће се ослободити
 када ће се ослободити
 Јадре. Следећи
 сасвим упражните
 исклучиво тајаја споменују
 Јовану Ристичу
 алија Ернесту
 Каланија ће се ослободити
 Јадре. Следећи
 сасвим упражните
 исклучиво тајаја споменују
 Јовану Ристичу
 алија Ернесту
 Каланија ће се ослободити
 Јадре. Следећи
 сасвим упражните
 исклучиво тајаја споменују
 Јовану Ристичу
 алија Ернесту
 Каланија ће се ослободити
 Јадре. Следећи
 сасвим упражните
 исклучиво тајаја споменују
 Јовану Ристичу
 алија Ернесту

Сл. 18. Писмо врањских грађана ћенералу Ј. Белимарковићу од 26. фебруара 1899. год.

Сл. 19. Позивница за прославу ослобођења Врања од Турака из 1900. год. (Арх. ќенерала Ј. Белимарковића — Народни музеј Врање)

ТАБЛА XX

Сл. 20. Споменик ослободиоцима Врања 1878. год. подигнут 1903. год.
ослободиоцима Врања 1878. год. подигнут 1903. год.

Сл. 1. Мушки народна ношња из Пчиње (с. Трница).
Акварел фолклорног сликара Н. Арсеновића, из 1876. г.

Сл. 2. Мушки народна ношња из Гределичке клисуре (с. Бојана). Акварел фолклорног сликара Н. Арсеновића, из 1876. год.

Сл. 3. Девојачка народна ношња из Пчиње (с. Бабина Пољана). Акварел фолклорног сликара Н. Арсеновића, из 1876. год.

Сл. 4. Женска народна ношња из Врањског поморавља
(с .Буковац). Акварел фолклорног сликара Н. Арсеновића, из 1876. год.

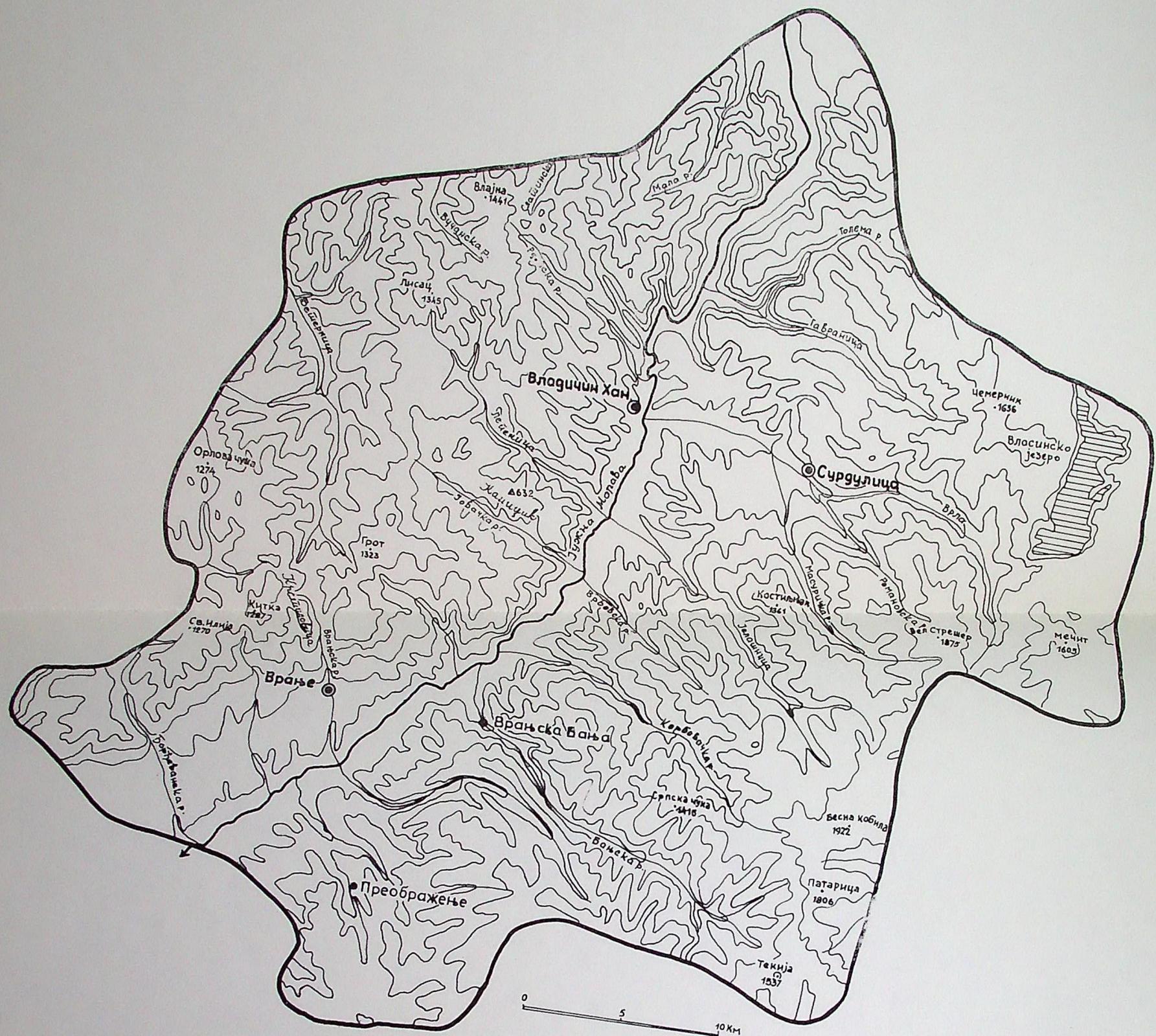

Сл. 5. Родна кућа Б. Станковића, књижевника, изграђена око половине XIX в. Сада Завичајни музеј овог знаменитог српског књижевника.

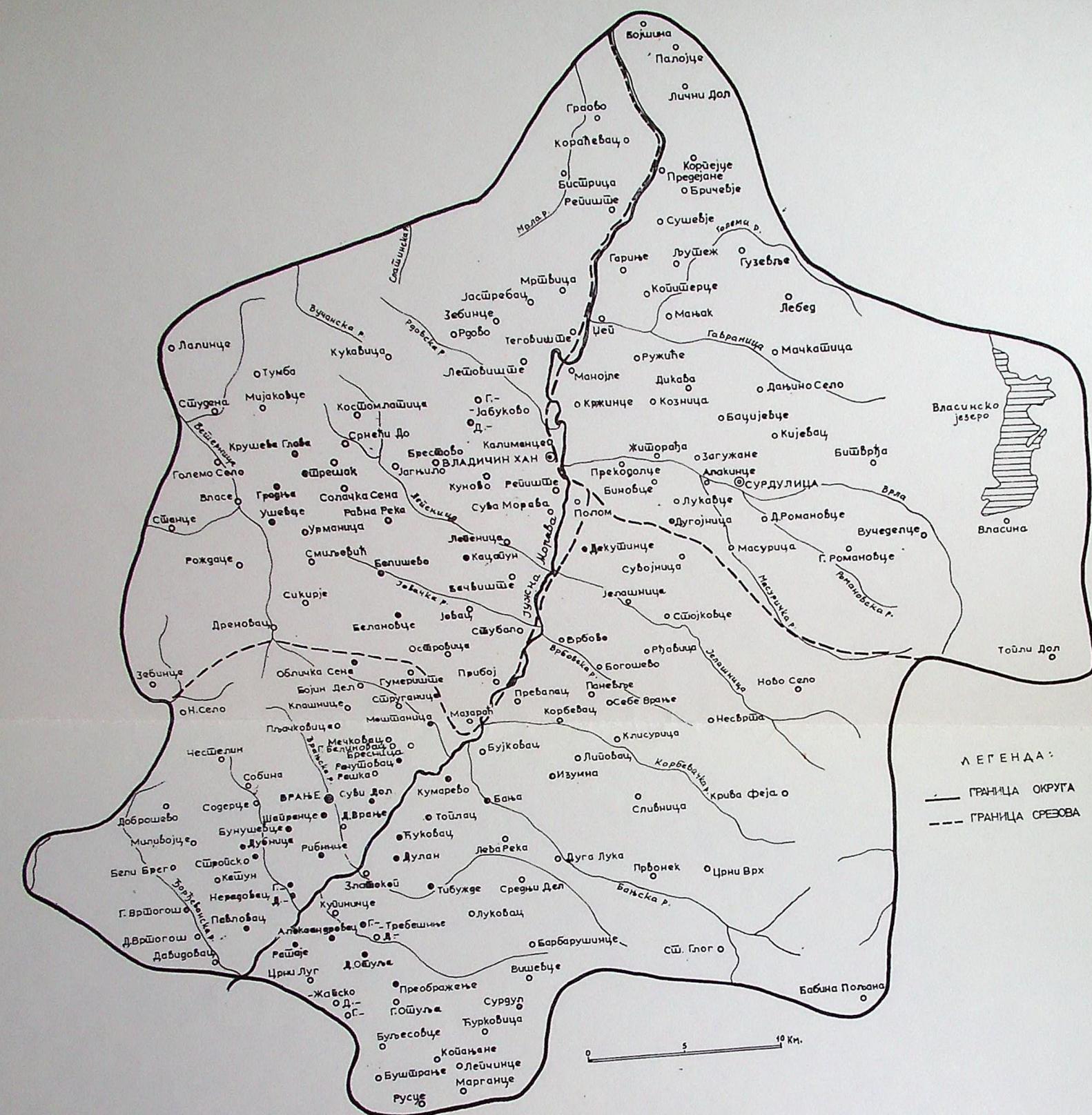

Сл. б. Бора Станковић, истакнути српски књижевник,
рођен у Врању 1876, умро у Београду 1927. год. Уметнич-
ка слика маг. Зорана Петрушевића, акад. сликара
(Завичајни музеј Б. Станковића).

KAPTA I

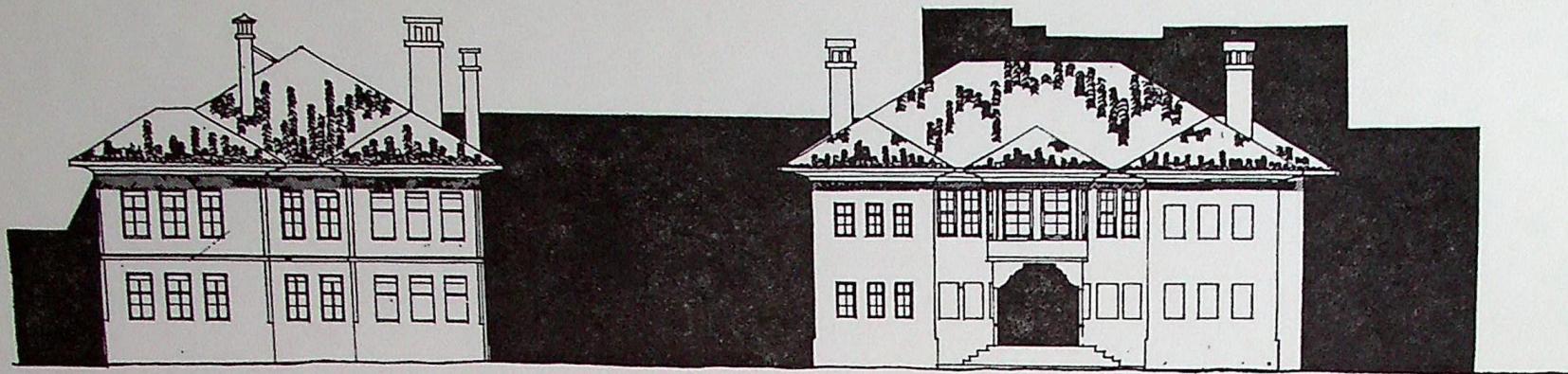

Рельефна карта врањског гравитационог подручја. (Границе према врањском округу из 1878. год.)

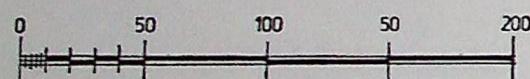
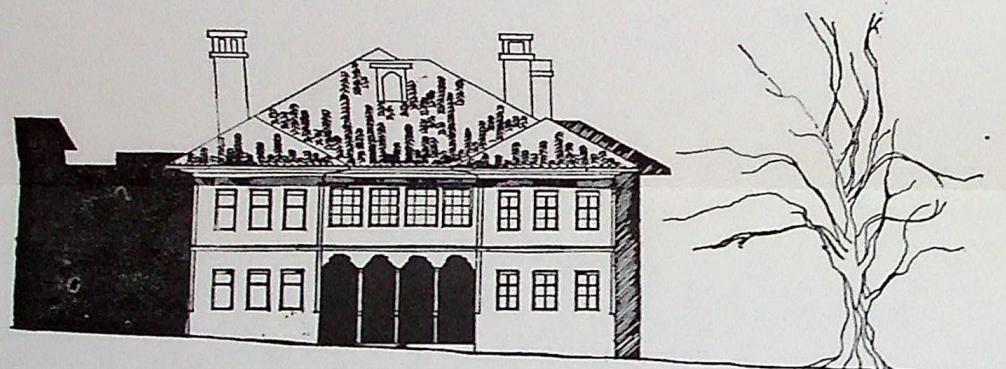

Административна карта врањског гравитационог подручја из 1878. год. (Врањски округ и подручни срезови).

Пашини конаци

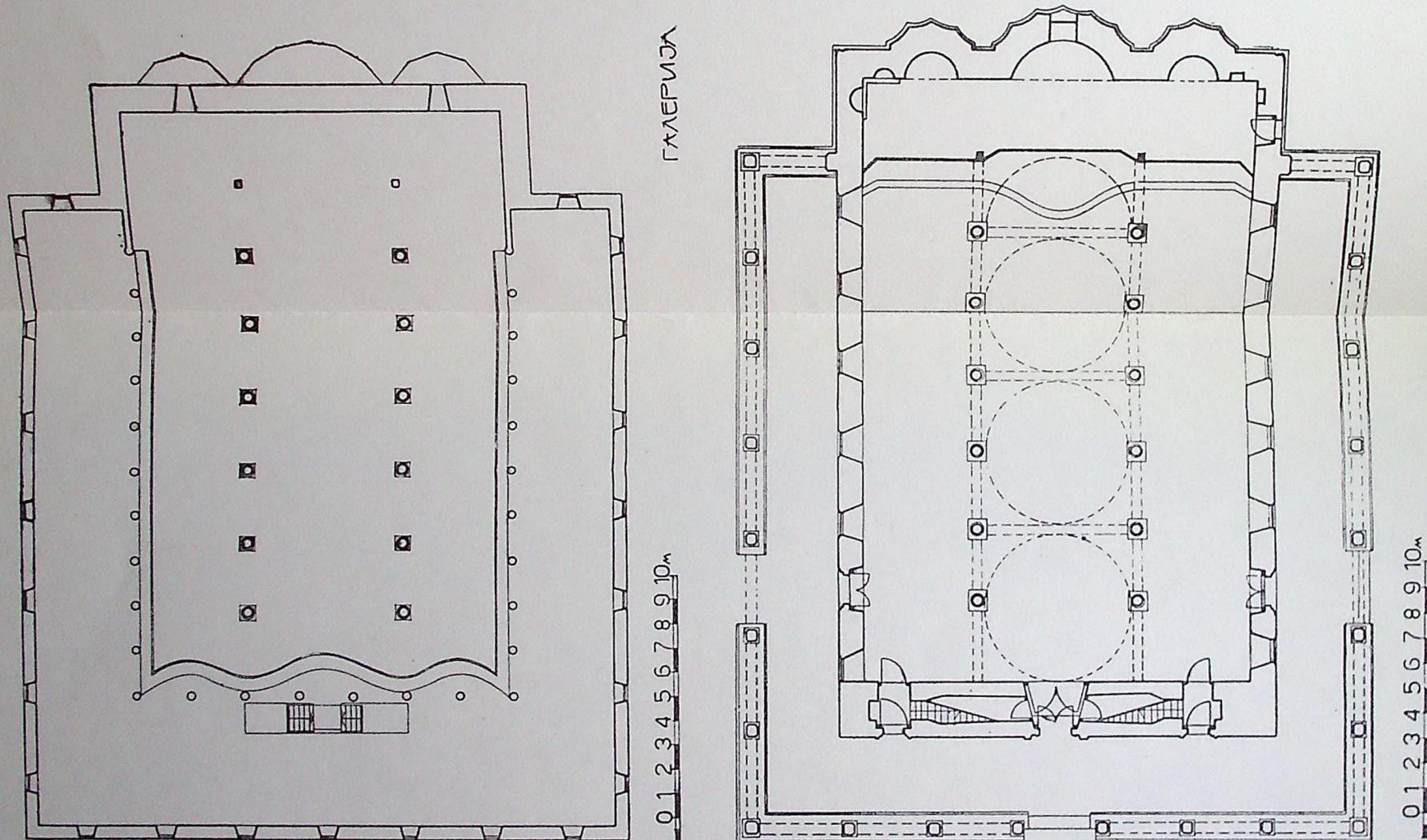
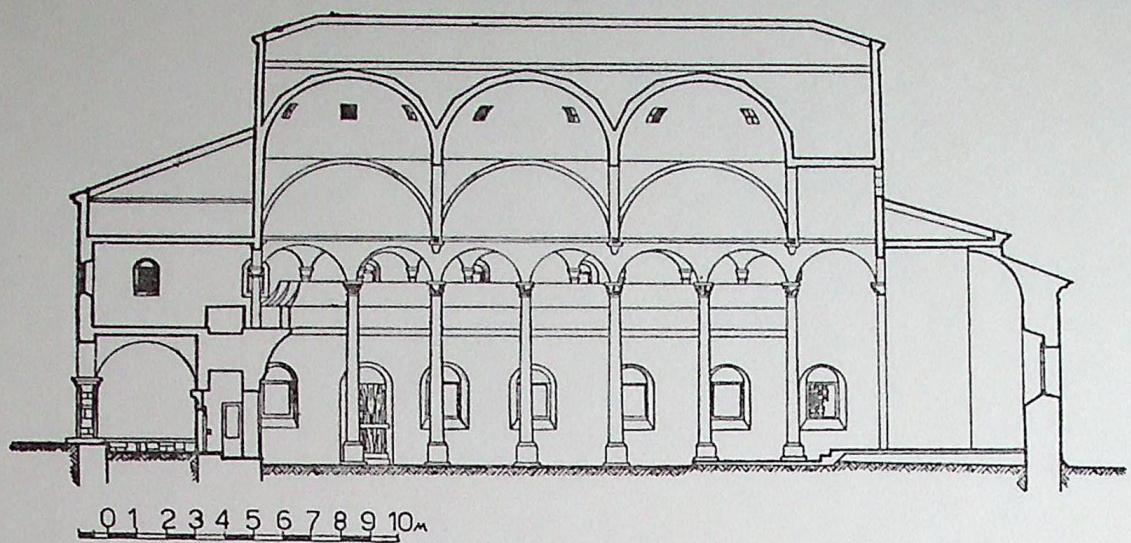

изглед комплекса

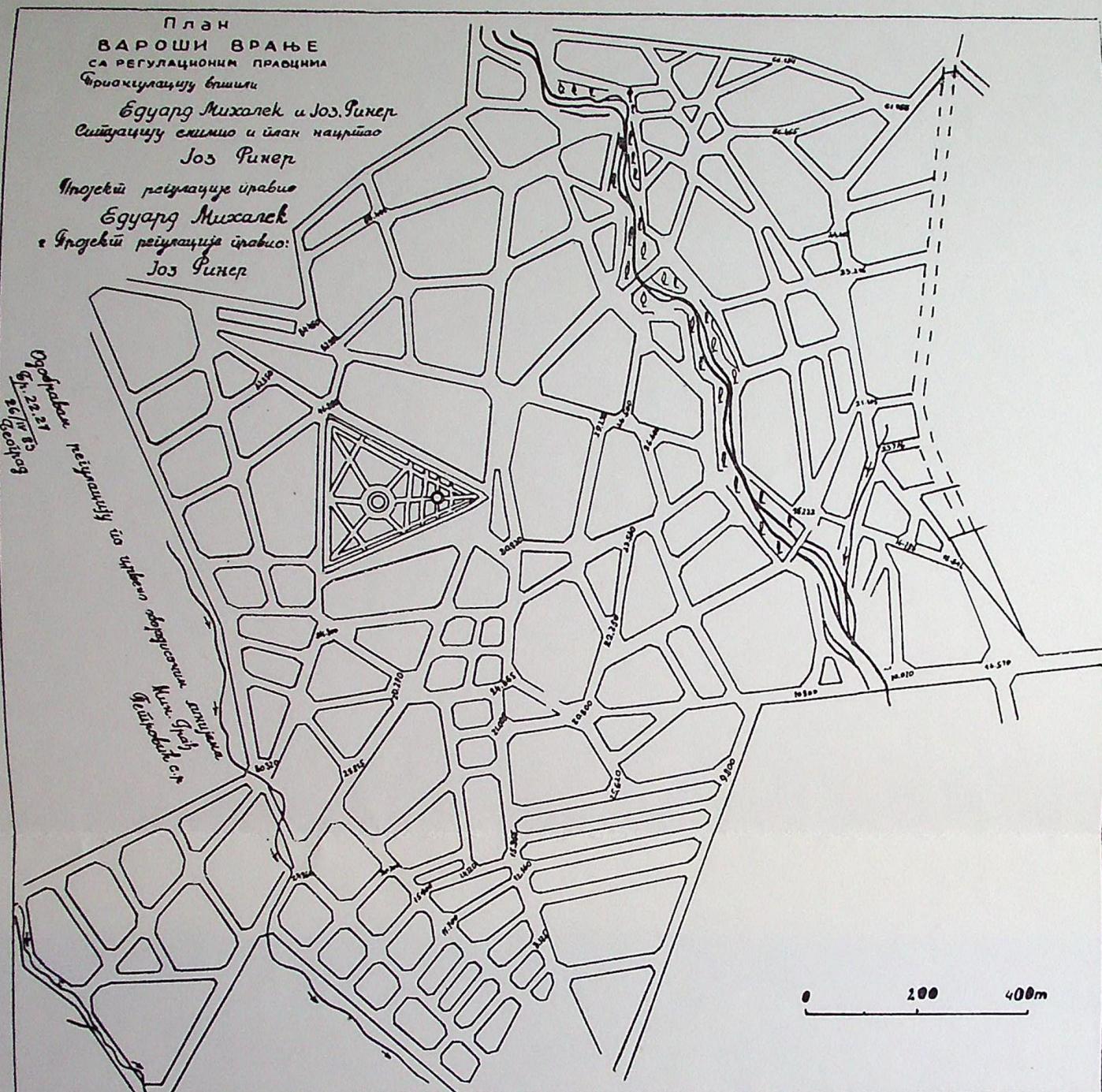

Пашини конаци у Врању: зграде харемлука и селамлука; подигнуте
крајем прве половине XIX в.

ПЛАН II

Саборна црква св. Тројице у Врању: основе приземља и спрата и уздужни пресек.

Урбанистички план Врања из 1881. (1883) год.

се одржава сваке седмице петком. Поред седишта среза пољаничког, у Владићином Хану је било и седиште калиманске општине, а ту је подигнута и жељезничка станица. Све је то допринело, те се Владичин Хан стао развијати као варошко насеље, тако да је од ослобођења од Турака 23. јануара 1878. године, за десетак година насеобинског живота, од усамљене куће — друмског хана, настала варошица. Као матична махала за насеље Владичин Хан, сматра се Рудеж, где се налазила и усамљена кућа Владичин хан. Стариначке махале, претече насеља Владичин Хан, у чији састав улазе издвајајући се из с. Калиманца, јесу ове махале: Мало Калиманце, познато данас под именом Леменча, а затим и Чивлак махала. У даљој еволуцији урбанистичког развоја Владичиног Хана, настају следеће махале: Кула махала, где је у старини обитавала турска управна власт за овај крај, понајвише друмске функције. Низ других махала развиле су се и настале крајем XIX и почетком XX века.¹³⁸

7. СУРДУЛИЦА

Сурдулица се налази у источном делу Масуричке котлине, с обе стране реке Врле, десне притоке Јужне Мораве. Врла ту прима с леве стране притоку Романовску реку. Варошко насеље Сурдулица, подигнута је с обе стране ове две реке. Насеље је старога датума, од праисторије, па кроз доба антике, доспева у средњи век, те касније у XVIII и XIX веку развија се као сеоско насеље, од неколико махала, да приликом ослобођења од Турака 1878. године, прерасте у варошицу, а касније и у напредно варошко насеље. Томе много доприноси седиште и седиште среза масуричког, које се налазило у овој варошици. То је допринело, да је створена и нова махала, звана Чаршија, док су пре тога постала само: Горња, Доња и Циганска махала. Из епохе турског феудализма, у Сурдулици су биле до другог светског рата очуване неколико кућа, а иза овог рата постала су само две куће из епохе турске владавине пре 1878. год. Масуричко — сурдуличко рударство железа, било је у прошлости веома развијено и играло је важну улогу у привреди овог краја. То је неговано и у XIX веку, све до ослобођења од Турака. Требала је Сурдулици читава деценија,

¹³⁸ Т. П. Вукановић: Владичин Хан. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 263, 269, 280, 282.

да би се од сеоског, преобразила у варошко насеље након ослобођења од Турака 23. јануара 1878. године, тако да је она проглашена за варошицу 1886. године.¹³⁹

8. ДРУМСКИ ХАНОВИ

Од древних времена, постали су друмски ханови на врањском подручју. На гласу су били, у турско феудално доба у току XIX века, ови друмски ханови: Владичин хан, на атару с. Калиманца, на почетку Грделичке клисуре, око кога се касније развило самостално насеље, садашња варош Владичин Хан. На Моравичком друму био је чувен Биљачки хан. Знатну ханску функцију у саобраћају су имали и ханови: Пајазитов хан код Самољице и Рецепов хан код Чукарке, на домаћу Прешева. У Прешевској Моравици ханови су пропали после српско-турског рата 1877 — 1878. год., а нарочито после изградње моравско-вардарске железнице. До шесетих година XIX века, у врањском подручју, ханције у друмским хановима, обично су били Џинџари или Аромуни. Многи од њих, поред ханцијског занимања, обављали и друге привредне активности, као што су: земљорадња, сточарство, те су многи од њих постали сталноседиоци, купујући имања и подижући куће. Када је 1886. године познати српски историчар Ст. Новаковић прошао кроз Врањску Мораву, затекао је Биљачки хан у функционалном ханском стању, док је Самољички хан био напуштен. Ст. Новаковић је, описујући Биљачки хан, поменуо да овакав тип друмских ханова, води порекло још из средњег века. Хан је био ограђен зидом, високим два до три метра, са великим капијом, чија је авлија била четвоространог простора од 50 до 60 метара. У северном углу ограђеног двора, налазила се кућа на глагол подигнута, спојена са самим зидом авлијским. Покрај хана до пута, налазила се чесма.¹⁴⁰

ЕТНИЧКА МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ

Осамдесетих година XIX века настају велика миграциона кретања турског становништва у јужној Србији, а понасоб у врањском гравитационом подручју. Та кретања била су условљена српско-турским ратом из 1877 — 1878. године, када читава река турских и арба-

¹³⁹ Упор. Т. П. Вукановић: Сурдулица. — Врањски гласник, књ. III (1967), стр. 97 — 134.

¹⁴⁰ Т. П. Вукановић: Владичин Хан. — Врањски гласник, књ. IV (1968), стр. 267; Ј. Хаџивасильевић: Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 29; Ст. Новаковић: Балканска питања и мање историјско — политичке белешке о Балканском полуострву 1886 — 1905. Београд, 1906, стр. 11 — 12. Упор. М. Костић: Врањски гласник, књ. V (1969), стр. 107 — 108.

насских родова полази из јужносрбијанских градова и села: Пирота, Беле Паланке, Ниша, Прокупља, Куршумлије, Лесковца, Врања и других мањих места овога подручја, као и знатног броја сеоских насеља, и насељава се у Прешевску Моравицу, односно широм Косова и Македоније, како у селима, тако и у варошким насељима. Ово становништво, познато под именом „мухаџири“, било је изложено извесним миграционим кретањима и касније у доба балканских ратова 1912 — 1913. године, и то нарочито варошко турско становништво.¹⁴¹

У другој половини XIX века у Бујановац се насељавају и бројни јеврејски родови, нарочито после српско-турског рата 1877 — 1878. год. и то око 20 домаћинстава. Од ових јеврејских домова, исто тако, многи се јеврејски родови исељавају 1912. године за Скопље, Солун и друге трговачке балканске центре. Ово досељавање јеврејских родова у Бујановац, условљено је било стварањем нове границе између Србије и Турског Царства, када је Бујановац почeo нагло да се развија као значајан трговачки центар на југу Србије.¹⁴²

АГРАРНЕ ПРИЛИКЕ У ВРАЊСКОМ ГРАВИТАЦИОНОМ ПОДРУЧЈУ У XIX ВЕКУ

Аграрне прилике на југу Србије, у врањском гравитационом подручју, у време турског феудализма, до ослобођења 1878. године, биле су разноврсне. Наиме, постојали су агалуци или читлачка насеља. Чини се да је овај феудални систем у врањском крају успостављен тек 1840. године, те и да је био нарочито заступљен у пределу Пољаници; али је исто тако био заступљен и у Врањском поморављу. Напоредо са тим, истичу се слободна села, која су се простирала изван читлука, која нису имала феудалног господара, где су читлуци били ретки, а местимично се у тим пределима ни харач није могао редовно наплаћивати. На крају, истичу се полуслободна села, која су била најбројнија на југу Србије у врањском подручју. Таквих села је било 53 у Пчињи, 9 у Пољаници и 7 у Масурици. Вредно је поменути, да се у то доба нека врањска села, како из низинских предела, тако и из висинских (Пољаница), не помињу као читлуци или агалуци. За нека од чифлачких села, наводе се у историјским изворима и извесни њихови господари. Наиме, помињу се: Ата — бег и Дилавер — бег у Раковици. Затим, Камбер — бег у Горњем Вртогошу, а Мехмед — бег у Јовици. То је касније познати Мехмед — паша, отац чувеног Хусејин —

¹⁴¹ Упор. **Ј. Хаџивасиљевић:** Јужна Стара Србија, књ. II, стр. 32; **Јов. Ф. Трифуновски:** Врањска котлина, књ. I. Скопје 1962, стр. 73; исти: Прешево. — Гласник Срп. географ. друштва, св. XXXI, 2. Београд, 1951, стр. 143; исти: Мухаџири из Србије 1878. г. насељени у Македонији. — Лесковачки зборник, књ. XVIII (1978), стр 203 — 204; **Т. П. Вукановић:** Прешево. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 9.

¹⁴² **Т. П. Вукановић:** Бујановац. — Врањски гласник, књ. II (1966), стр. 72.